

4 I 5 DE NOVEMBRE DE 2022

CLAUSTRE DE SANT BONAVENTURA

Actes de les VI Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor

Indústria i patrimoni industrial

Ajuntament
de **Llucmajor**

**ACTES DE LES VI JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR
CELEBRADES ELS DIES 4 I 5 DE NOVEMBRE DE 2022**

© de l'edició: Ajuntament de Llucmajor, 2023

© dels textos: els autors, 2023

Aquest llibre ha estat publicat amb l'ajuda de

G CONSELLERIA
O FONS EUROPEUS,
I UNIVERSITAT I CULTURA
B

institut d'estudis
balearics

Producció i fotomposició: Edicions MIC
Portada: Fons fotogràfic AMLL

ISBN: 978-84-127328-9-4
DL: DL PM 01535-2023

JORNADES D'ESTUDIS LOCALS
DE LLUCMAJOR

L'Ajuntament de Lluçmajor no es responsabilitza dels continguts, els quals corresponen als respectius autors i autores.

SUMARI

Ponència inaugural

- La conservació del patrimoni històric industrial
des de la participació comunitària.....11**
Aina Ferrero Horrach

Indústria i patrimoni industrial

- Sabaters, socialisme i Guerra Civil a Lluçmajor:
un exemple en la família Sacarès..... 37**
Francina Capellà Roig

- La conservació del monument als sabaters de Lluçmajor:
indústria, patrimoni i memòria històrica.....65**
Manuel Jardón Cabezas i Lluçia Bosch Rubio

- Els expositors i els productes de Lluçmajor
a les exposicions de la segona meitat del segle XIX
i de les primeres dècades del segle XX.....93**
Apol·lònia Nadal Mut

- El taller de Can Guixa:
la indústria tèxtil a Lluçmajor.....117**
Margalida Rubí Ferrer

- Procés d'implantació de la prestació personal a favor
de la reconstrucció de l'Estat, i mostra parcial
del teixit laboral a Lluçmajor (1939-1940).....129**
Pau Tomàs Ramis

- Context geogràfic i històric del creixement industrial de
Lluçmajor al darrer terç del segle XIX.....161**
Antoni Vidal Nicolau

Miscel·lània

- La depuració del magisteri. Mestres de les escoles públiques del terme municipal de Lluçmajor . 1936-1943.....173**
Antoni Aulí Ginard i Joan Pons Julià
- Carta Sonora de Mallorca: Cap a una cartografia del paisatge sonor. El cas de Lluçmajor.....199**
Joan Antoni Ballester Coll
- El músic Antoni Tomàs i Tomàs. (Lluçmajor, 1786 – 1862).....213**
Joan Círia i Maimó
- Sebastià Garau Aulet, el batle *Molinou*, més enllà del bou i la pleta de Tió.....229**
Maties Garcias Salvà
- Del tramvia a l'autobús: notes sobre el transport a s'Arenal durant les dècades de 1920, 1930 i 1940.....253**
Dídac Martorell Paquier
- El gremi de teixidors de la llana: aspectes corporatius, laborals i les marques d'autor.....297**
Miquel Pou Amengual
- La violència contra la dona al terme municipal de Lluçmajor (s. XV al XIX).....323**
Eusebia Rayó Ferrer
- Revisió d'aspectes geomorfològics i del quaternari del litoral de Lluçmajor.....347**
Damià Vicens Xamena
- Intent de creació d'una secció internacionalista a Lluçmajor durant el sexenni revolucionari.....367**
Gabriel Vich Vidal

Apèndix

Rivets.....**407**
 Xesca Cabot

*Ponència
inaugural*

LA CONSERVACIÓ DEL PATRIMONI HISTÒRIC INDUSTRIAL DES DE LA PARTICIPACIÓ COMUNITÀRIA

Aina Ferrero Horrach

1. Introducció

1.1. Reflexió inicial entorn del patrimoni

Què és el que tenen en comú el Codi d'Hammurabi (1750 a.C), la Màscara Funerària de Tutankamon (1323 a.C), l'esquelet de diplodocus de Wyoming (de 150 milions d'anys d'antiguitat), el vestit *Delphos* de Mariano Fortuny (1920) i una cafetera Crespo (1950)? I encara, què és el que relaciona tots aquests objectes amb el conjunt arquitectònic modern de Pampulha (Brasil), la conca minera de Febrero (León), la fàbrica de Fagus a Alfeld (Alemanya) o la factoria Van Nelle (Països Baixos)?

A cop d'ull sembla que aquest grup d'elements, presos a tall d'exemple, no poden tenir gaire cosa en comú, però una anàlisi una mica més detallada treu a la llum que tots ells comparteixen una característica especial: tot i la disparitat de la seva naturalesa, orígens, datació, àmbit geogràfic i utilitats, amb el pas del temps han adquirit un valor històric, simbòlic, etnològic, social o cultural que ha fet que en l'actualitat formin part de la col·lecció d'importants museus (en el cas dels béns mobles) o hagin estat considerats patrimoni que cal conservar amb categories especials de protecció (en el cas dels béns immobles). I és que, a diferència de les manifestacions artístiques que relacionam i ubiquem de manera natural dins del context museístic, en el cas del llistat anteriorment exposat es tracta de realitats que no van ser concebudes per estar exposades dins un museu o per ser

salvaguardades com a patrimoni.

Per tant, atesa la gran diversitat de realitats considerades com a patrimoni, és obligat una reflexió entorn del concepte mateix. De fet, no es tracta d'un exercici difícil, posat que el concepte de patrimoni ha estat regulat tant per lleis locals com nacionals i, a més, ha estat recollit per organismes internacionals al llarg dels anys. Si ens atenim a l'àmbit local, segons la Llei 12/1998, de 21 de desembre, del Patrimoni Històric de les Illes Balears:

«El patrimoni històric de les Illes Balears s'integra de tots els béns i valors de la cultura, en qualsevol de les seves manifestacions, que revelen un interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic, **històric industrial**, paleontològic, etnològic, antropològic, bibliogràfic, documental, social, científic i tècnic per a les Illes Balears.»

No hi ha dubte, per tant, que es tracta d'un concepte definit i que, en teoria, no s'hauria de guardar cap dubte respecte del seu significat.

2. El patrimoni històric industrial

2.1. Definició i problemàtica

El patrimoni industrial es refereix en concret a un conjunt ampli d'elements materials i immaterials vinculats a la societat que sorgí de la Revolució Industrial. Dintre del patrimoni material trobem béns mobles com maquinària i objectes, béns immobles com les fàbriques, i els elements de suport com les infraestructures de transport, energia, abastament d'aigua, etc., i, dintre del patrimoni immaterial, ens referim a la memòria oral vinculada a la indústria (testimonis personals relacionats amb la feina, processos de fabricació, etc.) (Ministerio de Cultura y Deporte, s.d.a).

Es tracta d'un patrimoni amb unes particularitats concretes que el diferencien d'altres tipus: té un fort component local i contextual i un gran component històric i etnològic. A més, té un gran component identitari que actua com a aglutinador de la identitat col·lectiva i com a valor simbòlic en la diferenciació de l'altre. En definitiva, es tracta d'un patrimoni que expressa la memòria històrica més recent. La significació màxima d'aquest tipus de patrimoni s'adquireix a escala local, a diferència del patrimoni natural i arqueològic, la representativitat dels quals és principalment a escala global.

De fet, en la Llei 12/1998, s'especifica la definició i classificació dels béns històric industrials en els articles 68 i 69 del Títol V:

«Títol V. Del patrimoni històric industrial.

Article 68. Definició. Formen part del patrimoni històric industrial els béns mobles i immobles que constitueixen manifestacions del passat tecnològic, industrial i productiu de les Illes Balears, que siguin susceptibles de ser estudiats mitjançant la metodologia pròpia de la història de l'art, la història econòmica o de la història de la ciència i de la tècnica.

Article 69. Classificació.

1. Són béns immobles de caràcter històric industrial les fàbriques, les edificacions o les instal·lacions que són expressió i testimoni de sistemes vinculats a la producció tècnica i industrial, i que hagin perdut el seu sentit pràctic i restin sense utilitzar-se.

2. Són béns mobles de caràcter històric industrial els vehicles, les màquines, els instruments i les peces d'enginyeria que hagin perdut el seu sentit pràctic i restin sense utilitzar-se.»

Per altra banda, la mateixa Llei, en l'article 71, especifica que el fons dels museus pot estar format per objectes d'interès històric industrial.

Aquest fet dona una mostra més de la necessitat de respectar i valorar aquest tipus de patrimoni al mateix nivell que ho faríem amb altres manifestacions que solem relacionar de manera més habitual en el context dels museus. Tot i això, malgrat el reconeixement legislatiu del patrimoni industrial, la realitat és que socialment no està valorat jeràrquicament al mateix nivell que altres manifestacions culturals, artístiques o arquitectòniques.

2.2. Conservació

La falta de reconeixement social del patrimoni industrial ha obligat alguns organismes nacionals i internacionals a emprendre iniciatives destinades a posar en valor i salvaguardar aquest patrimoni. De fet, la seva conservació és important per motius culturals, econòmics i socials. Els aspectes culturals es refereixen a l'interès que té com a font històrica per al coneixement de les societats contemporànies i el sorgiment d'un paisatge urbà singular. Els aspectes econòmics fan referència a la possibilitat de rendibilitzar turísticament el patrimoni i generar, a l'hora, una sèrie d'activitats diverses amb importants repercussions econòmiques i socials, ja que aquest sector necessita una mà d'obra abundant i sovint altament qualificada: arquitectes, documentalistes, historiadors, conservadors, restauradors, artesans, etc., a més d'ajudar a la revitalització de centres urbans i a la lluita contra la pèrdua de població de determinades regions. Finalment, també són importants els aspectes socials, ja que el patrimoni industrial té valor com a senya d'identitat local o regional, i forma part de la identitat col·lectiva tot actuant com a valor simbòlic en la seva diferenciació de l'altre (Benito del Pozo, 1996: p. 184).

En definitiva, la recuperació, conservació i promoció del patrimoni cultural afavoreix la creació d'ocupació, el desenvolupament regional i la millora de la qualitat de vida de l'entorn.

3. La preocupació pel patrimoni industrial

Cal cercar l'origen de la preocupació per la conservació del patrimoni industrial en els països precursors de la industrialització: La Gran

Bretanya, França, Alemanya i Bèlgica. Es tracta de països punters en la conservació del patrimoni industrial i els primers a adonar-se de l'interès material i immaterial dels complexos i elements industrials del seu territori.

De fet, un dels primers organismes internacionals sorgit per a la protecció del patrimoni industrial va ser el National Survey of Industrial Monuments, una organització educativa sense ànim de lucre creada l'any 1959 pel Council for British Archaeology a la Gran Bretanya, amb l'objectiu d'involucrar la població en la difusió del reconeixement i el valor dels espais històrics en benefici de les generacions futures.

Poc més d'una dècada més tard, l'any 1971, sorgeix als Estats Units la Society for Industrial Archeology (SIA) interessada a preservar, documentar i interpretar el passat industrial. En aquesta línia, sorgeix també poc després el Comitè Internacional per a la Conservació del Patrimoni Industrial (TICCIH) on s'assenten les bases per a l'inventari, catalogació, protecció i reconeixement del patrimoni industrial, com a part integrant de la cultura de la societat global (Puig, 2008: p. 3).

En l'àmbit espanyol haurem d'esperar fins al naixement de l'INCUNA (Indústria, Cultura i Natura) l'any 1999; una associació per a l'estudi de l'arqueologia industrial i el patrimoni cultural i natural. INCUNA és actualment una entitat declarada d'utilitat pública, en resolució del Ministeri de l'Interior del Govern d'Espanya des del setembre de l'any 2011 (INCUNA, s.d.). A més, des de l'any 2000 el Ministerio de Cultura y Deporte espanyol ha emprès un Plan Nacional de Patrimonio Industrial, per salvaguardar un patrimoni «integral, reflex fidel del concepte i objectius de l'Arqueologia Industrial». Segons el Ministerio de Cultura y Deporte, la metodologia empresa en aquest Plan Nacional consta de:

Cinc camps de treball que són fonamentals en l'anàlisi i la valoració d'un bé industrial; en què incideixen moltes disciplines de caràcter científic, històric i artístic, disciplines que es recolzen en mètodes i fonts, antics i nous, i a través

d'ells hem d'apropar-nos a aquests objectes patrimonials. Interdisciplinarietat i, com a conseqüència, interpretacions i aplicacions globals de l'objecte d'estudi.¹

A més, en aquest Pla de Patrimoni Industrial hi tenen cabuda:

(...) totes les manifestacions arquitectòniques o tecnològiques de les activitats d'extracció, producció, transformació, gestió, transport, distribució o consum juntament amb els equipaments necessaris per a l'exercici d'aquestes funcions (habitatges, magatzems i equipaments assistencials o educatius...) així com les fonts documentals (escrites, gràfiques i orals), però sempre dins del context i procés històric de què formen part.²

Com s'explica a la web oficial del Ministeri, el primer pla de Patrimoni Industrial va tenir com a objectiu primordial detectar els principals béns de les comunitats autònomes susceptibles d'una inversió per preservar-los o reutilitzar-los. Durant els deu anys següents, el Pla ha servit per ampliar el coneixement del patrimoni industrial existent, s'han realitzat intervencions de conservació i restauració, inventaris, i s'ha fomentat una sensibilització per part de la població cap a aquest patrimoni (Ministerio de Cultura y Deporte, s.d.b.).

4. Un difícil camí per recórrer

Malgrat tots aquests esforços, la realitat és que el patrimoni industrial experimenta una desvaloració social que facilita la seva destrucció.

Aquest procés de desvaloració cal situar-lo en l'època del final de les fàbriques, provocat per la deslocalització del sistema productiu, la necessitat de mà d'obra més assequible, la reducció dels costos del transport i l'elevada competència (Puig, 2008: p. 2). En el moment

1 Traducció al català del Plan Nacional del Patrimonio Industrial de la Secretaría General Técnica del Ministerio de Cultura, Educación y Deporte, edició 2015.

2 Ídem

de la substitució de la tradicional economia fordista que havia acompanyat el període de la industrialització per una nova economia liberal, basada en el consum i els serveis, es va provocar el tancament d'una gran quantitat de fàbriques centenàries (Palmer i Neaverson, 2001).

Les antigues factories, amb la pèrdua de funcionalitat, han quedat en un procés d'obsolescència permanent. Aquestes fàbriques, que en els seus orígens havien estat situades a la perifèria de les ciutats, avui en dia han passat a formar part de les àrees urbanes centrals, a causa del boom immobiliari que ha transformat el mapa de les urbs (Pardo i Olivera, 1991).

Per altra banda, cal tenir present l'esgotament del sòl urbanitzable municipal i l'interès creixent per les localitzacions centrals. Aquest fet fa que les fàbriques, vistes com a obsoletes i en procés de degradació, siguin candidates atractives per dur a terme la seva substitució, ja que a més, sembla ser l'opció menys controvertida respecte a la població i la més favorable per als interessos de l'administració pública i la inversió privada (Puig, 2008: p. 2).

Exemples d'aquesta realitat els podem trobar amb facilitat a les notícies dels mitjans: titulars com «La Junta del Gobierno local de Calahorra aprueba el proyecto de derribo de la antigua fábrica de envases Moreno para construir un centro de FP» publicat a Radio Arnedo el 22 de març de 2022 o, en un àmbit encara més proper, «Llucmajor entregará el solar [de la fábrica de calzado Yanko] para un nuevo PAC al Govern en septiembre» publicat el 2 d'agost de 2022 a l'Última Hora, són una mostra d'aquesta situació.

El problema radica en el fet que aquesta progressiva desaparició del patrimoni industrial immoble —que, com hem dit, té intrínsec un valor identitari i diferenciador del territori on s'ubica respecte d'altres—, implica, alhora, la seva substitució per nous projectes arquitectònics afectats per la inexorable globalització.

Cal tenir en compte que, avui en dia, un despatx d'arquitectura de qualsevol part del món té la capacitat de presentar propostes a qualsevol indret de la terra. I, aquestes propostes, segurament, seguiran una estètica més característica d'aquest despatx d'arquitectura —que cercarà dur a terme projectes que d'alguna manera els diferenciïn com a marca— que de la mateixa localitat on s'ubicarà la nova proposta. En definitiva, aquesta substitució de l'arquitectura industrial per noves propostes comporta una progressiva homogeneïtzació de les ciutats provocada per la globalització arquitectònica i la pèrdua de la identitat local.

Una de les grans inquietuds de la humanitat al llarg de la història ha estat intentar aconseguir la teòricament impossible immortalitat a partir de la petjada de la seva memòria. Ser recordats en el futur, de fet, ha estat la manera més propera d'assolir aquest propòsit. Els faraons egipcis s'esforçaren per deixar grans construccions que commemorassin el seu regnat per desafiar el pas del temps i assegurar-se una bona vida en el més enllà. De fet, un dels pitjors càstigs que podia experimentar un faraó era que el seu nom fos esborrat de les parets, ja que significava que seria oblidat per sempre una vegada mort. Al llarg dels segles, els grans mandataris han seguit aquesta idea megalòmana construint monuments en el seu nom.

Però no sols els grans líders han tingut aquest impuls existencial. També la societat com a col·lectiu ha experimentat aquest desig de perpetuar-se en el temps amb l'encàrrec de retrats, pintures, escrits, etc. que documentassin que algun dia van existir. També trobam exemples d'aquesta necessitat en els mecanismes per sotmetre els pobles una vegada conquerits per altres societats: cremar el seu passat, els seus llibres, els seus edificis, els seus vestigis, era la manera més efectiva de dominar la seva existència.

Que una societat, voluntàriament, consenti l'esbucament dels edificis que han significat una senya d'identitat tan forta, s'explica pel fet d'una manca de consciència comunitària envers el valor patrimonial que tenen. En altres paraules, permetre la destrucció del patrimoni

industrial en un indret en el qual la indústria ha estat clau en la seva història recent, d'alguna manera, vol dir anar en contra d'aquest desig ancestral de perpetuïtat.

En qualsevol cas, tornant al tema que ens ocupa, és a dir, la conservació del patrimoni industrial, cal reconèixer que la qüestió no és tan senzilla. La realitat és que el sòl urbanitzable és finit i que les necessitats d'una societat canviant no poden ser ignorades. Ningú nega la necessitat que es construeixin nous centres educatius o ambulatoris. El que es planteja aquí és si hi ha alternatives a l'enderroc de les construccions industrials. És possible un equilibri? Hi ha manera d'arribar a un consens entre associacions, administració pública, inversors privats i propietaris? Es podrien emprendre projectes de reutilització d'aquests espais reconvertint-los a les noves necessitats, tot respectant els seus trets arquitectònics més característics? Si és així, qui se n'ha de fer càrrec?

5. El camí cap a l'equilibri: dels programes europeus a la iniciativa ciutadana

La necessitat d'arribar a un equilibri entre la conservació patrimonial industrial i les noves exigències de la població ha propiciat el sorgiment de diversos programes de suport comunitari europeu per a la restauració i recuperació d'edificis industrials.

Un dels primers programes va ser el *Pilot Projects for the Conservation of the European Architectural Heritage* (Suport a projectes pilot comunitaris en matèria de conservació del patrimoni arquitectònic) engegat l'any 1983 per la Comissió Europea.

En aquest context es va recuperar la fàbrica tèxtil Aymerich, Amat i Jover, a Terrassa, de la qual es va restaurar l'estructura del sostre, se'n van protegir i consolidar les voltes i també es va netejar. Gràcies a aquestes intervencions l'antiga fàbrica allotja en l'actualitat el MNACTEC, el Museu Nacional de la Ciència i la Tècnica de Catalunya.

També el programa Raphaël, aquesta vegada per a la seva aplicació en tots els àmbits del patrimoni cultural (immobiliari, arqueològic, museístic, mobiliari, etc.), iniciat el 1996, pretenia vincular les accions de revaloració patrimonial amb les de recerca, sensibilització dels joves, cooperació, formació i desenvolupament regional.

Tot i això, han estat els programes dels fons estructurals europeus els que més han possibilitat finançar projectes relacionats amb el patrimoni industrial. En concret, el PNIC (Programa Nacional d'Interès Comunitari), desenvolupat entre el 1981 i el 1991, va permetre dur a terme accions destinades a la promoció de noves iniciatives econòmiques que van possibilitar la creació d'ocupació, entre altres camps, en el turisme. Gràcies a la rehabilitació d'un antic espai miner en un espai museístic, es va aconseguir inaugurar l'ecomuseu miner Valle de Samuño.

Per la seva banda, el programa comunitari RESIDER (desenvolupat entre 1989-1991) va permetre la creació del Museu del Ferrocarril, gràcies a la subvenció de les obres de condicionament de l'antiga Estació Ferroviària de Gijón, i la rehabilitació d'un antic espai.

En qualsevol cas, malgrat l'existència d'aquests programes i les fites que han assolit, han estat les iniciatives ciutadanes de mobilització contra el deteriorament i la destrucció del patrimoni industrial les que han aconseguit una major visibilitat i representativitat.

En aquest punt, cal cercar l'inici de la sensibilitat ciutadana pel patrimoni industrial en els anys cinquanta del segle xx. En un moment en què la renovació urbana i industrial del Regne Unit estava tenint com a conseqüència una destrucció dels vestigis de la Revolució Industrial, sorgeix una nova disciplina amb l'objectiu de cridar l'atenció sobre la importància d'aquest patrimoni. Es tractava d'estudiar els llocs, els mètodes i la maquinària utilitzada en el procés industrial, especialment durant i després de la Revolució Industrial, així com les formes de comportament social i hàbitat derivades del procés esmentat. *Industrial archeology* (arqueologia industrial) va

ser el nom amb què Michael Rix de la Universitat de Birmingham (Anglaterra) es va referir a aquesta nova disciplina, terme aparegut per primera vegada en un article publicat l'any 1955.

Però si s'ha de fixar una fita clau en el sorgiment del moviment popular de defensa del patrimoni, cal situar-la l'any 1962, moment en el qual es va enderrocar una de les estacions més carismàtiques de Londres, l'Euston Station. Es tractava d'una estació construïda entre els anys 1835 a 1839 i que, com a peculiaritats arquitectòniques, comptava amb un pòrtic neodòric. La seva destrucció va provocar les queixes d'historiadors i científics que veieren secundades les seves opinions contràries a la demolició amb el sorgiment d'associacions locals de ciutadans que s'organitzaren per defensar el seu patrimoni industrial (Casado, 2009). Una dècada més tard, la ciutat de París també va perdre un edifici emblemàtic de l'arquitectura del ferro: el mercat de Les Halles, construït durant l'època del Segon Imperi, però que, a mitjan segle xx, ocasionava excessius problemes de trànsit per la seva situació al centre de la ciutat.

Tenint en compte el que ha esdevingut recentment a les capitals europees properes, quan la ciutat de Barcelona va veure amenaçat el seu mercat del Born, s'inicià una campanya ciutadana per defensar-ne la conservació. El mercat del Born era un edifici construït l'any 1876 per Josep Fontserè, i constituïa un dels primers exemples de l'arquitectura del ferro i del vidre. Era un mercat que s'inscrivia dins d'una proposta de renovació global del sistema de mercats de Barcelona i formava part del projecte d'urbanització de l'antiga ciutadella militar i del passeig de l'esplanada, erigint-se al centre d'un barri de nova planta.

Per això, poc després de la seva clausura, coincidint amb l'enderrocament dels sis primers pavellons del mercat de Les Halles de París, es van començar a alçar veus ciutadanes en contra de la seva demolició (El Born Centre de Cultura i Memòria, s.d.a).

Finalment, es va aconseguir salvar l'edifici gràcies a la iniciativa ciutadana, i es va convertir en símbol del moviment veïnal dels anys

setanta. L'any 1975 es va convocar un concurs d'idees per al nou ús de l'edifici i l'any 1979 s'iniciaren les obres de restauració del Born. Quasi dues dècades més tard, l'any 1994, començaren les intervencions arqueològiques i l'any 2003 va néixer el projecte del Born Centre Cultural, inaugurat finalment l'any 2013 (El Born Centre de Cultura i Memòria, s.d.b).

Un altre exemple de reconversió de l'arquitectura industrial, també a Catalunya, el trobam en el cas del Magatzem Farnés a Terrassa. Es tractava d'un magatzem tèxtil, situat a la placeta de Saragossa, promogut per l'industrial terrassenc Joaquim Alegre i edificat en estil gaudinià per l'arquitecte Lluís Muncunill l'any 1904.

Els magatzems van fer fallida en els anys setanta i l'edifici va ser adquirit per una immobiliària de Barcelona que el volia enderrocar per fer-hi habitatges i despatxos. A conseqüència d'això, es va iniciar una intensa campanya de reivindicació ciutadana amb el nom de «Salvem el magatzem Farnés» que va posar de manifest la sensibilitat terrassenca per conservar el seu patrimoni. Finalment, gràcies a aquest moviment, l'any 1977 l'edifici va ser adquirit per Manuel Tobella i Marcet qui el va destinar a allotjar el seu arxiu fotogràfic (Verdaguer, 2014).

6. Una petita reflexió entorn del patrimoni industrial llucmajorer

Al centre del poble de Lluçmajor hi ha una bella escultura en què es veu un sabater absort en el seu ofici. A la part inferior, s'aprecien també diversos relleus on es descriuen les diferents fases del procés de fabricació d'una sabata. Es tracta de l'inconfusible monument en honor als «empresaris i productors pioners de la indústria del calçat» realitzat en pedra de Santanyí, i que es troba ubicat, és clar, a la placeta del Sabater. L'escultura data de l'any 1963, quan una gran part de les fàbriques de calçat del poble hagueren de tancar —entre molts altres factors— en favor de la creixent indústria turística que s'anava desenvolupant, a peu ferm, a pocs quilòmetres.

On es troba la memòria d'un poble? Sens dubte aquesta escultura és un recurs per recordar el passat recent d'un municipi entregat a un dels oficis més característics de la Mallorca industrial preturística: la fabricació de calçat. Però recordar no és el mateix que conservar. La memòria d'un poble està també en allò que conta l'urbanisme del municipi: en els seus edificis i en les petjades que el temps hi ha deixat.

6.1. Patrimoni immoble

Llucmajor va ser un dels nuclis importants de fabricació de calçat de Mallorca, sobretot de dona, i durant un temps la seva fisonomia urbanística va reflectir una història d'identitat laboral que avui en dia encara constitueix un motiu d'orgull per molts de llucmajorers i llucmajoreres.

Però, com s'ha vist anteriorment, no és fàcil equilibrar les necessitats d'una societat canviant al mateix temps que es pren cura del patrimoni. Les edificacions industrials, avui en dia «reubicades» de forma natural, que han quedat al centre dels municipis pel procés de creixement urbà, es perceben com a grans candidates per dur a terme, en el seu lloc, nous habitatges o equipaments ciutadans, tan privats com a públics.

Llucmajor no ha estat una excepció, i la gran majoria de fàbriques d'un temps o bé han estat reestructurades per allotjar nous usos, o, en el pitjor dels casos, demolides completament. És el cas de la fàbrica de Can Claret de Gregorio Clar, on avui en dia hi ha un Mercadona; el cas de l'antiga fàbrica de Calzados Miguel, on avui hi ha un parc infantil; l'antiga fàbrica de Can Gramet, on avui es pot veure un magatzem de construcció; l'antiga fàbrica de Can Pola de Calzados Munar, en gran part demolida i en procés de construcció d'habitatges; l'antiga fàbrica de Calzados Indian d'en Bernat Llompart, en l'actualitat un taller mecànic de cotxes; l'edifici de l'antiga fàbrica de Can Reus, on avui hi ha, entre d'altres, blocs d'edificis destinats a habitatge; l'antiga fàbrica de Can Pares, actualment un conjunt de

negocis i restaurants; l'antiga fàbrica de Can Ferrà o Calzados Vidal, avui en dia un basar xinès; i, la recentment demolida durant l'estiu de 2022, l'antiga fàbrica de Can Tem des Cafè o també coneguda com a Can Yanko, per a construir-hi el futur ambulatori del poble.

Façana de l'antiga fàbrica de Yanko a punt de ser esbucada. Estiu de 2022

Treballs de demolició de la fàbrica de Yanko. Estiu de 2022

Amb la pèrdua d'aquest patrimoni arquitectònic està en perill la memòria de la identitat col·lectiva. Com poden sentir-se els antics treballadors i les seves famílies, que veuen com desapareixen les fàbriques i els objectes dins d'elles? Poden sentir atacada la seva història, el seu passat i el seu mode de vida? De nou, no es posa en dubte la necessitat d'un nou ambulatori per al poble —per citar el cas més recent— però la pregunta és si hauria estat possible salvar l'arquitectura particular de l'edifici industrial adaptant-lo a les exigències del nou equipament sanitari.

El que hauria estat desitjable, en realitat, és que aquesta mateixa pregunta s'hagués formulat per a cada un dels edificis industrials que un dia van ser esbucats. Això no vol dir que tots mereixessin una mena de salconduit per a la seva conservació, però sí un exercici de reflexió i debat entorn del seu futur, individualitzant cada cas, per valorar si es tractava de patrimoni característic i si la seva destrucció comportava una pèrdua irremplaçable i irrevocable.

Malauradament, aquest no és un mal autòcton de Lluçmajor, sinó que molts altres municipis de Mallorca i d'Espanya s'han vist afectats per l'anteriorment esmentada desvaloració del patrimoni industrial, que ha comportat una falta de consideració respecte a aquest i la seva consegüent desaparició.

És aquest el motiu pel qual són tan importants recursos com els catàlegs de patrimoni, que actuen com a eina legal bàsica de protecció, que regula les possibles intervencions en cada cas segons el grau de reconeixement patrimonial que obté cada bé.

En l'àmbit estatal, els dos documents legals més rellevants per protegir els béns mobles i immobles són el Registre General de Béns d'Interès Cultural i l'Inventari General de Béns Mobles. En aquests catàlegs es recull la informació dels béns sobre els quals, ja siguin les comunitats autònomes o l'Estat, han decidit establir algun tipus de protecció, i és la Direcció General de Patrimoni Cultural i Belles Arts, a través de la Subdirecció General de Registres i Documentació del Patrimoni Històric, la responsable del manteniment i l'actualització d'aquest registre (Ministerio de Cultura y Deporte, s.d.c).

Les diferents categories de protecció dels béns pertanyents al Patrimoni Cultural Espanyol (tant mobles com immobles) queden regulades a partir d'una normativa específica fonamentalment continguda a la Llei 16/1985 de 25 de juny del patrimoni històric espanyol.

Així doncs, existeixen tres nivells de protecció en funció de la singular rellevància del bé que, ordenats de menor a major protecció, són els següents:

- Patrimoni històric espanyol
- Inventari general de béns mobles
- Béns d'interès cultural (BIC)

A Lluçmajor no hi ha cap document oficial que protegeixi de manera legal els béns mobles o immobles, malgrat que fa més de vint anys es va redactar un catàleg aprovat pel ple de l'Ajuntament de Lluçmajor, però no validat per la Comissió de Patrimoni Insular per deficiències vàries.

Aquesta circumstància deixa desemparats en primera instància els béns llucmajorers, que depenen de la protecció específica del registre estatal. Malauradament, no hi ha cap vestigi de patrimoni industrial d'aquest municipi que sigui considerat com a BIC, i per això els béns llucmajorers han quedat finalment desprotegits. El problema, per tant, radica en el fet que, com s'ha vist, sense una protecció legal específica, el patrimoni industrial del poble ha corregut diferent sort.

6.2. Patrimoni moble i immaterial

Afortunadament, els béns mobles industrials (eines, fotografies, màquines, sabates, etc.) han corregut millor sort a Lluçmajor. Aquesta circumstància es deu, en gran part, a la iniciativa particular dels seus propietaris —antics sabaters o sabateres— que, entre orgullosos i nostàlgics, els han anat guardant a les seves cases com a tresors parlants d'una història recent.

L'existència d'aquest riquíssim patrimoni industrial, quasi seixanta anys després de la desaparició del gruix de la indústria del calçat al poble, no era cap secret. Al contrari, existia una mena de sentiment col·lectiu soterrat per reivindicar aquests tresors industrials i aconseguir —fills del mateix sentiment que ha guiat la humanitat per desafiar la mort mitjançant la perpetuació del seu record— que el temps no els condemnés a l'oblit.

En aquest context, quan des de l'Arxiu de l'Ajuntament de Lluçmajor es va proposar, a l'estiu del 2022, una recollida de patrimoni material (fotografies, eines i sabates) i immaterial (anècdotes, records o històries) amb l'objectiu de dur a terme una exposició temporal, l'èxit va ser aclaparador.

Flyer de la convocatòria de l'Arxiu emprat a xarxes. 2022.

L'Ajuntament rebé nombroses propostes de cessió d'objectes per formar part d'aquesta exposició. La idea era involucrar tots els participants en el procés expositiu per tal d'aconseguir que —en paraules de l'arxivera Maria Magdalena Nieto, una de les principals impulsores d'aquesta iniciativa— l'exposició «se la fessin seva».

Per altra banda, aquest procés expositiu col·lectiu va propiciar la trobada dels participants, que es reuniren en diferents ocasions, i tingueren l'oportunitat de compartir reflexions personals i professionals entorn de la indústria del calçat. Va ser un moment per recordar i posar en valor un passat que ha contribuït a forjar la identitat del poble. Paral·lelament a la preparació de l'exposició, també es va enregistrar un documental en què alguns d'aquests cedents van poder compartir el seu testimoni oral.

Trobada dels participants cedents d'objectes per a l'exposició temporal promoguda per l'Ajuntament de Lluçmajor. 2022.

Moment de reconeixement d'una de les participants del documental

Finalment, l'octubre del 2022 es va estrenar el documental i es va inaugurar l'exposició al claustre de Sant Bonaventura. Amb el nom de *Lluçmajorera sabatera*, el títol és en un joc de paraules: «Lluçmajor era sabatera» i «Lluçmajorera sabatera» (la primera combinació fent al·lusió al passat industrial del municipi, i la segona combinació fent referència al pes important de les dones en la indústria). A més, es va fer un petit homenatge als participants que, tenint en compte l'emoció expressada per molts d'ells, van deixar palès el seu agraïment per l'experiència i el reconeixement rebut.

Fotograma del documental. 2022

Visitants el dia de la inauguració de l'exposició el 13 d'octubre de 2022

Nieto valorà el projecte com un gran èxit per la implicació de la gent del poble i reconegué la importància que els particulars haguessin conservat per iniciativa pròpia tant de patrimoni: «et ficaves a les golfes i era com si s'hagués detingut el temps: sols faltaven els sabaters». A més, destacà la necessitat de reconeixement dels participants, singularitzada en la frase «ja era hora que es fes alguna cosa», l'expressió més repetida per ells.

7. Reflexió final

El patrimoni industrial, com s'ha vist, presenta unes particularitats que, si bé és cert que poden comportar una difícil valoració social, alhora també el fan un testimoni únic de la història de la identitat d'un poble. Però per valorar cal conèixer, i per conèixer és necessari un procés de sensibilització que passa per l'educació i el reconeixement. És comprensible que el patrimoni industrial hagi estat tan vulnerable si no ha gaudit, en l'àmbit social, del mateix reconeixement que altre tipus de patrimoni més fàcilment assimilable.

En un món ideal, seria desitjable que totes les administracions públiques haguessin arribat a la maduresa d'entendre els beneficis, no sols socioculturals sinó també econòmics, que comporta la salvaguarda del patrimoni en general, i, en particular, del patrimoni industrial. Però, tot i això, com a societat, com a poble, no podem girar la vista cap a un altre costat i culpar de la desvaloració dels béns industrials únicament als organismes públics.

Tots i totes tenim una responsabilitat col·lectiva i una força d'actuació que s'ha de saber canalitzar de manera productiva per assolir propòsits que, si més no, beneficien tothom. Com s'ha vist anteriorment, hi ha exemples notoris de la capacitat d'influència de les accions sorgides de moviments socials ciutadans envers la defensa del seu patrimoni.

L'experiència de l'exposició *Llucmajorera sabatera* és sens dubte un referent proper que ha de servir d'exemple de com determinades iniciatives, per petites que siguin, poden provocar una gran repercussió que afavoreix, en aquest cas, el propòsit de dignificar i realçar la identitat d'un poble a través del seu llegat industrial.

S'ha d'atendre la creixent demanda social que demana compaginar el respecte cap al patrimoni amb la recerca de nous recursos que impulsin el desenvolupament local en les regions de tradició industrial en declivi. Per fer això, s'ha d'estar atent als programes específics, però també als fons estructurals europeus, que aporten recursos financers en l'àmbit concret del patrimoni industrial. Aquest pot ser un dels mitjans per donar resposta a possibles iniciatives ciutadanes destinades a la salvaguarda del patrimoni.

Tots entenem que l'arquitectura industrial és una gran candidata per a la seva utilització com a laboratori d'idees. Es tracta d'edificis que funcionen com a grans contenidors d'espai diàfan construïts per acollir activitats potents amb una arquitectura sòbria, una gran honestedat formal i material que els propicia una lectura clara i precisa i facilita la transformació a partir dels elements originaris i les tècniques constructives innovadores en el seu temps.

Com s'ha esmentat abans, no vol dir que tots els edificis amb ús industrial s'hagin de conservar tal com van ser edificats, però sí que és necessari iniciar un debat individualitzat per cada un d'ells sobre el seu futur i veure si val la pena conservar-lo, o mantenir-ne sols una part, o reconvertir-lo, o directament tomar-lo perquè no presenta cap tret (ni social, ni econòmic ni cultural) que en justifiqui el manteniment; el seu futur no pot ser decidit de manera unilateral,

i, per cert, irrevocable. S'ha fet aquest exercici de reflexió entorn del patrimoni industrial de Lluçmajor?

En aquest sentit, és molt important l'existència de catàlegs de patrimoni que ajudin a regular les intervencions en el patrimoni registrat. Mai és tard, i aquella tasca començada fa uns vint anys a Lluçmajor hauria de ser revisada i finalitzada. Lluçmajor mereix tenir el seu catàleg de patrimoni municipal.

Del que ja ha desaparegut poc més es pot fer, tan sols recordar i intentar documentar tota la memòria oral vinculada. I per al patrimoni que queda a Lluçmajor, per què no fer aquest exercici de reflexió? Com a comunitat, què es vol fer amb el patrimoni moble que queda una vegada que finalitzi l'exposició temporal? Què passa amb Can Ripoll? Val la pena conservar-lo i adaptar-lo, per exemple, per acollir un centre cultural?

Tant de bo que els llucmajorers i llucmajoreres vegin el poder que tenen i, si és el seu desig, que emprenguin el camí necessari per conservar el patrimoni industrial a partir de la seva participació comunitària. Es pot fer.

Referències bibliogràfiques

BENITO DEL POZO, C. (1996). «Europa ante el patrimonio industrial. Financiación comunitaria a los proyectos de recuperación patrimonial». *RAE: Revista Asturiana de Economía*, ISSN 1134-8291, N.º. 6, 1996 (Ejemplar dedicado a: Estrategia editorial y competitividad), págs. 183-195

PALMER, M.; NEAVERSON, P. (2001) *From industrial revolution to consumer revolution: international perspectives on the archaeology of industrialisation*. Londres: Association for Industrial Archeology

PARDO, C.; OLIVERA, A. (1991) «Trascendencia del vaciado industrial en las transformaciones urbanas recientes». A: MENÉNDEZ, R. (coord.) *Reestructuración industrial en los espacios urbanos*. Madrid: AGE/Grupo de Geografía Industrial, pp. 23-26.

Webgrafia

CASADO GALVÁN, I (2009) *Breve historia de la protección del patrimonio industrial*, eaContribuciones a las Ciencias Sociales, noviembre 2009, www.eumed.net/rev/cccss/06/icg4.htm [Consulta dia 20 de gener de 2023]

El Born Centre de Cultura i Memòria (s.d.a) *El mercat* <https://elbornculturaimemoria.barcelona.cat/explora/el-mercat/> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

El Born Centre de Cultura i Memòria (s.d.b) *El centre* <https://elbornculturaimemoria.barcelona.cat/visita/el-centre/> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

INCUNA (s.d.) *Quiénes somos* <https://incuna.es/quienes-somos/incuna/> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

Ministerio de Cultura y Deporte (s.d.a) *Definición de Patrimonio Industrial* <https://www.culturaydeporte.gob.es/planes-nacionales/planes-nacionales/patrimonio-industrial/definicion.html> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

Ministerio de Cultura y Deporte (s.d.b) *Plan Nacional de Patrimonio Industrial. Aspectos metodológicos* <https://www.culturaydeporte.gob.es/planes-nacionales/planes-nacionales/patrimonio-industrial/aspectos-metodologicos.html> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

Ministerio de Cultura y Deporte (s.d.c) *Patrimonio de bienes culturales protegidos. Definición.* <https://www.culturaydeporte.gob.es/cultura/patrimonio/bienes-culturales-protegidos/definicion.html> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

PUIG JODAR, M. «El patrimonio industrial en una sociedad cambiante». *Diez años de cambios en el Mundo, en la Geografía y en las Ciencias Sociales, 1999-2008. Actas del X Coloquio Internacional de Geocrítica*, Universidad de Barcelona, 26-30 de mayo de 2008. <http://www.ub.es/geocrit/-xcol/362.htm> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

Redacció (2022) «La Junta de Gobierno local de Calahorra aprueba el proyecto de derribo de la antigua fábrica de envases Moreno para construir el centro de FP» *A Radio Arnedo*, 22 de març de 2022. <https://www.radioarnedo.com/2022/03/calahorra/la-junta-de-gobierno-local-de-calahorra-aprueba-el-proyecto-de-derribo-de-la-antigua-fabrica-de-envases-moreno-para-construir-el-centro-de-fp/> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

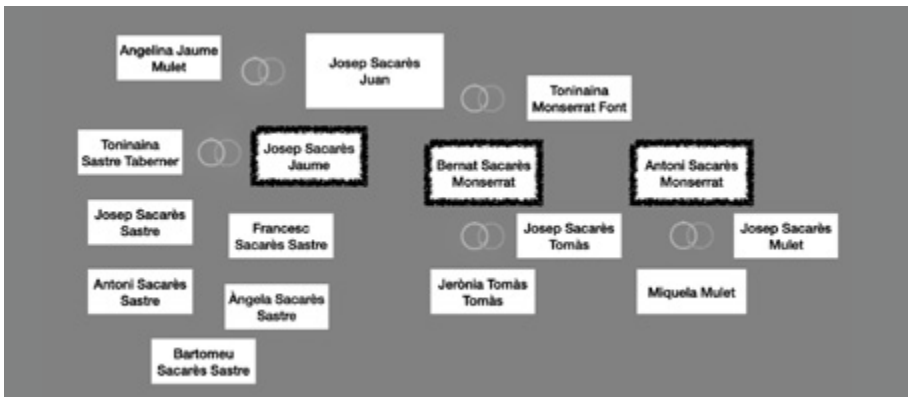
Socies, Joan (2022) «Llucmajor entregará el solar para un nuevo PAC al Govern en septiembre» *A Última Hora*, 2 d'agost de 2022. <https://www.ultimahora.es/noticias/part-forana/2022/08/02/1766451/llucmajor-entregara-solar-para-nuevo-pac-govern-septiembre.html> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

Verdaguer, Joaquim (2014) «El magatzem Farnés - Arxiu Tobella» a *Joaquim Verdaguer i Caballé*. <http://joaquimverdaguer.blogspot.com/2014/01/el-magatzem-farnes-arxiu-tobella.html> [Consulta dia 20 de gener de 2023]

*Indústria i
patrimoni industrial*

SABATERS, SOCIALISME I GUERRA CIVIL A LLUCMAJOR: UN EXEMPLE EN LA FAMÍLIA SACARÈS

Francina Capellà Roig

Arbre familiar.

Punt de partida. Els protagonistes d'aquesta comunicació són persones «normals i corrents», no hi trobarem actors principals. Són obrers, sabaters, amb unes idees polítiques que els dugueren a viure situacions diferents durant la Guerra Civil. Són formiguetes feineres que també aportaren i formen història. Cert que és una microhistòria però, encara que sigui així, representa situacions semblants a les que passaren d'altres famílies llucmajoreres.

L'elaboració ha partit de la veu, la veu com a transmissora de memòria, especialment la de Josep Sacarès Tomàs i Josep Sacarès Mulet; d'aquí hem acudit a la font escrita: hemeroteca i arxius, on els documents d'aquesta època no són de fàcil accés i molts han desaparegut.

Quan comença? Ens situam al 1882, quan el campaner Josep Sacarès Juan es casà amb la llucmajorera Angelina Jaume Mulet.¹ S'establiren

¹ APL. 1.3/2. Llibre de matrimonis

en el c. República, núm. 28 —avui c. de St. Francesc. Feren la casa en un solar que compraren a la família Ripoll. Ell era jornaler i no sabia ni llegir ni escriure.² Es dedicava a feines del camp, especialment a traslladar ramat d'un lloc a un altre, dur-ne a vendre a Palma, etc.

El matrimoni només tingué un fill, Josep Sacarès Jaume que va néixer el 1890.³

L'esposa —Angelina— morí de tuberculosi el 1900⁴ i un parell d'anys després, el 1903, l'espòs es tornà a casar. Ho feu amb Toninaina Monserrat Font.⁵ Ell tenia ja 42 anys i ella 33. Dins el mateix any els nasqué el primer fill, Bernat Sacarès Monserrat⁶ i, el 1907, el segon i darrer, Antoni. «Des fills, un socialista i un comunista, però crec que es més radical era es major. Deien si va fer mítings i tot per devers Barcelona.»⁷

Els tres fills, Josep, Bernat i Antoni, seran l'eix clau d'aquesta comunicació tot fent referències a la tercera generació i al testimoni oral de la quarta.

Josep Sacarès Jaume.

Josep Sacarès Jaume. Inquiet i agosarat, els que el conegueren diuen que era intel·ligent i que se les va haver d'arreglar amb molt pocs mitjans. Als 18 anys —el 1908— era vocal 1r de la societat *La Unión Campesina*,⁸ possiblement s'hi apuntà per mor de son pare. El 1909, en el primer semestre,⁹ hi figura de «recaptador 1r» i en el segon semestre com a «revisor de comptes», juntament amb Rafel Garau Calafat.¹⁰ Aquest degué ésser

2 AGCM. Sig. AGCM III- 629/1. Cens electoral de 1920.

3 APL. Sig.1.3/2. Llibre de baptismes

4 APL. Sig. 1.5.8/4. Llibre de defuncions.

5 APL. Sig. 1.3/6. Llibre de matrimonis.

6 APL. Sig. 1.1/29 i 1.1/30. Llibre de baptismes.

7 Entrevista a Josep Sacarès Tomàs (a partir d'ara JST). Llucmajor, 25-11-2021.

8 «Sociedad "La Unión Campesina de Lluchmayor."» *El Obrero Balear*, 1 d'agost de 1908,

p. 4.

9 «De Lluchmayor.» *El Obrero Balear*, 23 de gener de 1909, p. 3.

10 «De los pueblos. Lluchmayor.» *El Obrero Balear*, 27 de novembre de 1909, p 4.

Joventuts Socialistes. Arxiu J. Sacarès Mulet.

l'any de màxima implicació, perquè també formà part dels fundadors de les Joventuts Socialistes, amb el càrrec de revisor de comptes.¹¹

D'aquell moment comptam amb aquesta fotografia —d'on hem extret el retrat anterior—, podríem dir «foto de pose», ben vestits, capells llevats amb senyal de respecte perquè presenten agrupació i bandera. Es mostren ben orgullosos i la majoria du a les mans un exemplar d'*El Socialista*, o d'*El Obrero Balear*. Sacarès no. Mostrava el carnet de l'agrupació amb la imatge de la bandera? Bandera que du la inscripció «*Juventud Socialista de Lluçmajor*.»¹² El lloc on la feren, és —més o manco— on ara hi ha l'entrada del claustre de Sant Bonaventura. La finestra de l'esquerra donava al que era escola, i la part dreta al lloc destinat als «cavalls pare»;¹³ hi allotjaven els sementals per a fer cria.

11 «En Lluçmajor.» *El Obrero Balear*, 13 de novembre de 1909, p. 4.

12 A baix de l'escut du el símbol d'un llaç i pareix que posa «Carlos Marx [Sic].»

13 Entrevista a Josep Sacarès Mulet (a partir d'ara JSM). Lluçmajor, 02-08-2022.

Sabem que és una imatge coneguda, ha estat publicada per diversos autors, com Pere Gabriel i Antoni Montserrat. En aquest cas, però, ens interessa especialment la nota manuscrita que surt en el paspartú que l'envolta i que diu: «Fundadores. Amenaza de los explotadores dicen a la gente poco instruida: si no me das el voto te expulsaré del trabajo; pero que tontos son, no ven que no pueden vivir sin ellos. Todos nosotros queremos que desaparezca el capitalista, el clero, la ignorancia y el gobierno porque no hace más que criar ganados. De la Juventud Socialista Lluchmayorense. José Sacarés» [Redacció adaptada]. Breu escrit que exposa postulats bàsics del socialisme de l'època.

Toninaina i els fills grans, Josep i Francesc. Arxiu Sacarès-Maldonado.

Sacarès segueix i, el 1910, continua formant part de la junta de les Joventuts Socialistes com a vocal,¹⁴ i de La Unión Campesina com a revisor —tant al gener com al segon semestre, al mes de juliol.¹⁵ Hem d'esmentar, també, que el novembre de 1910 surt en el segon llistat d'accionistes per a la creació de la Casa del Poble,¹⁶ iniciativa que feia poc s'havia posat en marxa. L'aportació general era de 25 pessetes i ell, com la majoria, només comprà una acció.

El 1911 ocupava el càrrec de vicesecretari de La Recompensa del Trabajo, el sindicat de sabaters del qual formava part.¹⁷ Dins el mateix

14 «De los pueblos. Lluchmayor.» *El Obrero Balear*, 2 de juliol de 1910, p. 4.

15 «De los pueblos. Lluchmayor.» *El Obrero Balear*, 15 de gener de 1910 i 10 de juliol de 1910, p. 4.

16 «Correspondencia.» *El Obrero Balear*, 19 de novembre de 1910, p. 3.

17 «Renovación de cargos.» *El Obrero Balear*, 14 de gener de 1911, p. 4.

any es casà amb Toninaina Sastre Taberner.¹⁸ A partir de l'any següent ja no l'hem trobat formant part de cap junta, o se n'havia cansat o les responsabilitats familiars l'obligaren a canviar d'interessos.

El matrimoni ben aviat tingué el primer fill, Josep, que va néixer el juliol de 1912; el seguí Francesc, el 1915, i Antoni el 1918.¹⁹ Són anys en què es parla d'emigrar, també de la importància d'obrir mercat en el món del calçat —el de les colònies ja feia anys que s'havia perdut. D'aquesta part quasi podríem dir que Sacarès Jaume s'avançà a informacions que anaven sortint a *El Obrero Balear*²⁰ perquè no s'ho pensà gaire i va partir.²¹ En aquell moment feia feina a Can Pola, —Calzados Miguel Munar. Dins la família sempre s'ha transmès que en va ser el primer representant; després hi acudiren amos d'altres fàbriques.

El Portús. Fotografia de l'època.
Arxiu família Budó.

On va anar? Elegí un lloc proper a la frontera amb França, així podria arribar a més mercat. Se situà a la Jonquera. Suposadament, partí cap a finals del 1919.²² Ell primer, per mirar on els convindria establir-se. No li degué ésser gens fàcil, necessitava trobar un habitatge on poder instal·lar la

família, la dona i els tres fills —el major comptava uns 8 anys, el segon devers 5 i el petit segurament encara no havia fet els 2. D'altra banda havia d'ésser un lloc pràctic per poder-se moure. Uns hi havien d'estar però ell havia d'anar i venir per fer les tasques pròpies d'un representant; córrer món.

Quan tingué casa, acudí a l'ajuda familiar i demanà al germanastre Bernat —la diferència d'edat era de quasi 14 anys— si els podria acompanyar per ajudar la seva dona quan ell no hi fos. La família Sacarès-Monserrat

18 APL. Sig. 1.3/7. Llibre de matrimonis.

19 APL. Sig. 1.1/32 (Josep i Francesc) i 1.1/33 (Antoni). Llibre de baptismes.

20 «La exportación del calzado» *El Obrero Balear*, 20 d'agost de 1920, p. 4.

21 Demanà la legitima i anà a córrer món. JSM, 02-08-2022.

22 AGCM. Sig. AGCM III- 627/1 i III 628 /1. Cens electoral. Ja no surt al de 1920. Dades: Professió, sabater. Sap llegir i escriure.

en donà el vist-i-plau. Així un jove d'uns 17 anys, que no sabia ni llegir ni escriure, va sortir per fer de mainader amb l'atractiu de veure món.

La família a la Jonquera. En un primer moment estigueren a la zona, coneguda llavors com els Límits, on una línia imaginària absurda marcada a partir del Tractat dels Pirineus divideix el Portús entre dos estats. Així els habitants de la part dreta només havien de baixar de la vorera per entrar a França. No debades Bernat, quan tornà a Lluçmajor, va poder dir que ell anava i venia de França quan volia. «Sempre en tenia sa boca plena!»²³ No hem pogut determinar exactament quina devia ésser aquesta primera casa perquè a la Matrícula Industrial de 1920²⁴ no surt ni nom ni número de carrer, possiblement va sol·licitar la llicència quan encara no tenia assegurat el domicili. De fet, sabem que s'establiren al Portús per la desgràcia d'un robatori, fet que sortí a la premsa. La notícia ens dona informació important. El novembre de 1920, a més de la seva feina com a representant, Josep Sacarès havia obert una botiga de sabates: «Han sido sustraídos de una tienda de calzado propiedad de José Sacares, habitante de “Los Límites” de La Junquera, 15 pares de calzado y una bicicleta, valorados en 500 pesetas.»²⁵ A part del que suposava la quantitat perduda per a unes persones acabades d'arribar, és curiós que especifiqui d'on eren els autors, 3 francesos, i els agafaren.

Canvi de domicili. Què els va dur a canviar de lloc no ho sabem, però a la Contribució industrial de 1921 ja els trobam al c. Major, núm. 86, eix principal del poble de la Jonquera, passat l'ajuntament i la parròquia de Santa Maria.²⁶ Ambdues matrícules el qualifiquen com a venedor de sabates; «calzado hecho».

A la fotografia dels joves socialistes hem pogut observar que Sacarès era ben ros, tret que li serví per ésser conegut a fora com a «el ros mallorquí.»²⁷

23 JST. Cala Pi, 05-06-2021.

24 ACAE. 112-317-T2-110. Contribució industrial, 1920-1921. És l'únic document que es conserva amb les dades d'aquests anys.

25 *El Norte. Diario católico-monárquico*, núm. 3234. 24 de novembre de 1920, p. 3.

26 No correspon a la numeració actual. El número 86 era la part de l'aparcament que forma part del número 94. Entrevista a Joan Budó. La Jonquera, 13-09-2022.

27 JST. S'Arenal, 25-07-2021.

Quan bevem de la font oral, no sempre podem confirmar-ho tot amb papers escrits però al matrimoni Sacarès-Sastre, a la Jonquera, els va néixer l'única filla, que fou batejada a la parròquia de Santa Maria amb el nom d'Àngela Maria Antònia Sacarès Sastre —tant per l'església com pel jutjat— i que arribà al món el dia 12 de gener de 1921.²⁸ Data que ens ajuda a poder confirmar que a principis de 1920 tots eren a la Jonquera. Al registre de baptisme llegim que els padrins foren: Bernat Sacarès Monserrat, de Lluçmajor —el jove que havia partit acompanyant la família— i Maria Passolas Oliver de la Jonquera. És la font escrita que demostra l'estada a fora de Bernat.

La Jonquera comptava amb una associació molt activa, la dels sometents; allà no tenien el caràcter tan conservador d'altres llocs; la majoria d'ells eren republicans.²⁹ Celebraven festa grossa el 6 d'octubre i, com és de suposar, Sacarès s'hi implicà i d'aquí que el trobem a qualche relació de donants.³⁰

Hem dit abans que Sacarès Jaume —segons les fonts orals— partí com a representant de Calzados Munar i va ser el primer representant de Lluçmajor. La memòria de Lluç Tomàs ens ha estat d'ajuda: «Ah! Idò degué fer feina per noltros.» També ens demostrà que no tot eren flors i violes, que l'exportació a França no sempre anà bé i que sovint els pagaments els eren retornats.³¹

Els fills majors, a la Jonquera, s'anaven fent grans, estudiaven francès... però Sacarès Jaume, per motius que desconeixem, tant podria ser per un tema escolar com per una millora econòmica, decidí passar a viure a Figueres. Hi pagà la cèdula comercial³² l'octubre de 1922. Vivien al c. de la Jonquera, núm. 36, a tocar de la plaça de l'Ajuntament. Allà posà també la sabateria. Pensam que a la Jonquera s'hi degueren desenvolupar les mateixes passes administratives, però amb la guerra es va perdre molta part de la història que sí que s'ha conservat a Figueres.

28 ADG. 3/156 1 1 1. B11 Llibre de baptismes de la parròquia de Santa Maria, la Junquera (1895 - 1923).

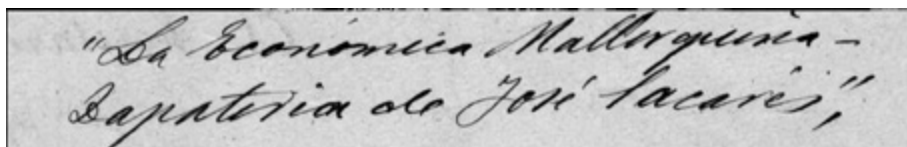
29 Conversa amb Joan Budó, 13-09-2022. Historiador local.

30 «La campaña de Marruecos. Los somatenes.» *La Vanguardia*, 24 de desembre de 1921, p. 24.

31 Entrevista a Lluç Tomàs. Son Granada, 26-07-2022.

32 AMF. Fons Ajuntament de Figueres. Contribució industrial de l'any 1922.

Sacarès, només arribar —novembre de 1921— adreçà una sol·licitud a l'ajuntament per poder posar un rètol a ca seva «en el balcón del primer piso.»³³ Petició que sortí esmentada a la premsa i quedà reflectida a la documentació oficial. Posteriorment també es publicà que el permís li havia estat concedit.

Part de la sol·licitud. AMF.

Gràcies a la instància conservada podem saber el nom amb què es donava a conèixer. Ell, com tants d'altres emigrants, volia reflectir el lligam amb el lloc d'origen.

L'ús de la llengua catalana. Aquesta sol·licitud, unida a la tasca feta pel setmanari catalanista *Alt Empordà*, ens du a fer esment de l'ús escrit de la llengua catalana en aquell moment. Cal dir que la resposta de l'ajuntament està redactada en català i que a l'*Alt Empordà* (18-11-1922) exposaren que: «Continuant, doncs, la tasca de catalanització empresa...» farien públic el llistat de les instàncies rebudes per l'ajuntament i la llengua en què serien escrites. El mateix dia de la de Sacarès només una fou redactada en català i no va ser la seva. La crida publicada digué: «7 per 1! "Vergonya eterna per aquells que menyspreant el seu idioma alaben el dels altres."»

La família al complet. El representant seguia viatjant i la resta de la família regentava la botiga. Els fills anaren al Col·legi Empordanès, que era de Rafel Ramis, pedagog representatiu de l'escola moderna que aconseguí convertir el col·legi en un referent d'escola laica i catalana.³⁴ Ramis fou un mestre vocacional per a qui la política i la pedagogia eren activitats complementàries, treballà al servei del republicanisme, del socialisme i del catalanisme. El 1922 fou el primer regidor socialista que entrà a l'ajuntament de Figueres,

³³ AMF. Fons Ajuntament de Figueres. Sol·licitud.

³⁴ TRILLAS, Joan (2021). «Figueres ret un sentit homenatge a Rafel Ramis.» *El Punt Avui*, 28 novembre, p. 25.

en aquest cas, un paral·lelisme semblant al que Monserrat Parets aconseguí a Lluçmajor.

Hem pogut saber a quina escola anaven els Sacarès gràcies al premi que va rebre un dels fills, Francesc. El 1924, el seu treball escolar va merèixer un dels vuit premis del nivell elemental.³⁵

A Figueres es completà la família, el desembre de 1923 va néixer Bartomeu, que seguint la tradició catalana fou batejat amb tres noms, Bartomeu Francesc Josep.³⁶

Etapa breu a Girona. L'estiu de 1926 tornaren a canviar d'aires i es traslladaren a Girona. El mes d'agost Sacarès va ser declarat veí de la ciutat; així sortí a premsa.³⁷ La família s'instal·là al carrer

Carrer de la Barca. Girona.

de la Barca, núm. 12, 1a.³⁸ El llucmajorer pagava la cèdula com a sabater i possiblement el cartell que demanà per posar a Figueres ocupà el mateix lloc al balcó del primer pis. Aquí sí que la casa es manté ara més o manco igual.

Sabem que entre 1925 i 1928 hi hagué una altra crisi en el món del calçat —fàbriques tancaren, un bon grapat de llucmajorers emigraren cap a Amèrica del Sud, etc.³⁹ Segurament per aquest motiu, Sacarès va reubicar-se i fou

un dels fundadors del Gremi de Venedors Ambulants de Girona.⁴⁰ A partir d'aquí li degué convenir més anar-se'n cap a la capital.

35 «Notícies.» *La Veu de l'Empordà*, 12 de juliol de 1924, p. 4.

36 APSP. Llibre de bateig 1. Arxiu Parroquial de St. Pau. Figueres.

37 «Ayuntamiento.» *Diari de Girona d'avisos i notícies*, 3 novembre de 1926, p. 3.

38 AMGi. Fons Ajuntament de Girona, Padrans de cèdules personals, registre 12311.

39 Vidal, Antoni, (2011), *La fabricació del calçat de pell a Lluçmajor. Els orígens de l'expansió industrial* (1870-1936), p. 31 Ajuntament de Lluçmajor.

40 «Notícies.» *Diari de Girona d'avisos i Notícies*, 17 de març de 1927, p. 6.

Barcelona. El primer domicili el tingué al carrer de la Independència —núm. 399 (baixos)—⁴¹ al xamfrà que donava cap a l'Hospital de Sant Pau, el gran recinte modernista, que havia fet créixer la ciutat per aquell vessant. La manca d'escoles públiques a Barcelona era molt gran i els fills petits estudiaren a una de les escoles de La Obra de la Preservación de la Fe, una d'ajudes socials posada en marxa per Luz Casanova. Eren escoles que funcionaven per beneficència, les úniques en què no es pagava ni matrícula. El 1929 l'associació comptava amb quinze escoles i només una tenia dues línies, masculina i femenina, la de Passatge Casanovas, 3 i 5,⁴² que agafà el nom de Sant Pau perquè estava al costat de l'hospital.

El padró de 1930 ens mostra quin tipus de persones habitaven la resta de l'edifici⁴³ al que figura com a núm. 3, hi vivia una parella de Cartagena, l'ocupació principal del cap de família era «de limosna» i l'esposa «de ciega». Pel que fa al núm. 5, era una família —sis membres— provinent d'Almeria. El cap feia de jornalero i el fill de 14 anys feia feina a una fàbrica. Podria ésser que la família —és una suposició— dugués el manteniment de l'edifici.

La família Sacarès-Sastre ocupà altres habitatges.⁴⁴ Abans de la Guerra Civil passaren al carrer de Sepúlveda, 75 principal. El darrer immoble que ocuparen a Barcelona —el 1944 ja hi eren— va ser al carrer de Ferran Puig núm. 59/61 principal.

Dels padrons de Barcelona, comentarem només el més complet, el de 1940. Hi surt el matrimoni i quatre fills. El major —ja veurem per què— no figura mai a cap. Tots, llevat de l'esposa, saben llegir i escriure. Francesc pertany a la guàrdia urbana i els altres són comerciants. Seguien amb el comerç ambulat. Una de les seves peces estrella eren els paraigües que fabricava el fill Toni; així es reflecteix a l'apartat de «professió».

41 AMCB. P/1930-IX-23-163.

42 «Escuelas de la Preservación de la Fe». *La Vanguardia*, 10 de novembre de 1929, p. 17.

43 AMCB. P/1930-IX-47-310 i 311.

44 AMCB. P/1940-II-62. P/1945-III-19 i P/1950-III-103-147.

Fotografia escolar d'Àngela i Antoni.
Arxiu Sacarès-Maldonado.

Finalment tornaren a Lluçmajor. El poble nadiu no deixà de formar mai part de les seves vides, hi mantingueren bon lligam i els fills hi passaven els estius i llargues temporades. Al padró de 1950, només surten al carrer Ferran Puig el pare i el fill petit, moments que ja anaven i venien de Mallorca a Barcelona. L'esposa havia tornat abans per cuidar els familiars majors. Els altres aviat la seguirien.

Sacarès Jaume el 1951 sol·licità, ja des de Mallorca, la jubilació i, en el Cens electoral⁴⁵ del mateix any, el matrimoni i el fill petit, vivien al c. de Bisbe Roig, núm. 2 de Lluçmajor.

Ara farem una breu referència als fills del matrimoni Sacarès-Sastre.

Josep Sacarès Sastre. El primogènit, Josep, fou cedit a l'orde dels Pares Maristes quan tenia quinze anys. Va ser un orde molt castigat durant la guerra, d'aquí que gran part dels arxius desapareguessin. Gràcies a Robert Porta Roigé,⁴⁶ director del Monestir de les Avellanes (la Noguera), projecte marista de portes obertes, hem pogut saber aquestes dades aportades des de l'Arxiu General de Roma.

Quan sortí dels Maristes —al setembre— ingressà a l'escola Balmes de Barcelona i tingué temps d'examinar-se, com a alumne lliure, del primer curs de batxillerat.⁴⁷ L'any següent, feina i estudis, es presentà als cinc cursos restants —eren sis en total.

⁴⁵ AGCM. Sig. III-546/2.

⁴⁶ «No sabem ara mateix on es va formar —no hi ha trobat cap dada— però en aquells temps el seminari a Catalunya era el Monestir de les Avellanes.» C/e, 08-09-2022.

⁴⁷ ANC. Fons Jaume Balmes. Fitxa escolar.

NOM	José Sacares Sastre
NAIXEMENT	05/07/1912. Llucmajor, Balears
NOM RELIGIÓS	José Teófilo
POSTULANT	08/09/1927
NOVIAT	08/09/1928
1a PROFESSIÓ	08/09/1929
ESCOLASTICAT	1929. ON? El Seminari era al Monestir de les Avellanes 1930. Comunitat de Vic. Vinculat a l'escola marista
PERPÈTUA	NO
SORTIDA	Agost de 1932

Font, Arxiu General de Roma.

La convocatòria de juny la va fer al Jaume Balmes però al setembre s'examinà de les assignatures que li quedaven a l'institut de Figueres.⁴⁸

Quan esclatà la Guerra Civil, estudiava filosofia. Encara que hagués deixat els Maristes, fou, per la manera de vestir i el posat, sospitós de ser capellà i uns republicans, un vespre, l'aturaren i l'acusaren. Ell, no només negà que fos capellà sinó que afegí que anava a veure la seva parella, i els milicians decidiren acompanyar-lo. Caminaren cap a la plaça Ibèria i seguiren cap a l'actual Zona Franca, on uns coneguts seus, també molt religiosos, tenien hort. Els pares havien emparaulat un possible matrimoni entre Josep i Conxita, una de les quatre filles del matrimoni que vivia a l'hort, però no hi havia res fet. El cert és que quan li demanaren quina era la seva al·lota, va indicar la que nomia Maria. Ella confirmà la relació i tot acabà bé. El curiós és que l'anècdota es va fer realitat, i just acabada la guerra «la Maria»⁴⁹ ja fou la seva esposa.

El vessant pedagògic fou l'eix de la trajectòria de Josep Sacarès Sastre. Lligat a l'Escola Virtèlia, també als Jesuïtes de Sarrià, religió i catalanisme l'acompanyaren sempre. A Mallorca l'hauríem titllat

⁴⁸ AIRM. Fulls d'estudis. Volum XXII.

⁴⁹ Entrevista a Maria Maldonado. Arenys de Mar, 15-09-2022.

COMISIÓN PROVINCIAL
DE
SUBSIDIO AL COMBATIENTE
BARCELONA

N.º Ficha 3732

Perceptor SITJA FERRER, María
Parentesco con el combatiente esposa
Domicilio Ntra. Sra. del Port, 58
Combatiente José Sacarès Bastre R. 1939

Subsidio a Percibir Pesetas 3,50

Barcelona 31 de Diciembre de 1949

El Secretario.

Firma del Perceptor
María Sitja Ferrer

Fitxa del subsidi. Arxiu Sacarès-Maldonado.

de regionalista. Finalment, muntà una escola⁵⁰ al passeig de la Zona Franca amb un soci, el senyor Navalpotro. Era una zona que barrejava la pagesia amb el món obrer. La muntaren a Can Camorra, a una part de la masia de la seva esposa, Maria Sitjà Ferrer.

Acabada la guerra els Sacarès es varen retrobar a Lluçmajor i, si el fill major havia estat perseguit a Barcelona pels republicans, només arribar a Lluçmajor encara fou a temps de ser sospitós. Qualcú degué alçar la llebre i, tot d'una, el 9 de maig,⁵¹ demanaren certificació de la seva conducta politicosocial. El batle respongué per partida doble, com a batle i com a cap de la falange. Les respostes —totes també de dia 9— no són iguals, és en el darrer cas quan mostra major control de la situació i diu per exemple: «recientemente llegado de Barcelona».⁵² La certificació informa que se'n va anar de Lluçmajor amb els seus pares quan era nin i que no tenen cap dada sobre el seu tarannà.

50 Entrevista i dades aportades per Francesc i Josep Sacarès García. Barcelona, 15-09-2022.

51 AMLL. Sig. 2609. Correspondència.

52 AIMB. Sig. 910-242. Expedient personal.

Aviat arribaren més noves, el 16 de maig l'avisaren per presentar-se a la casa de reclutes —era del reemplaçament de 1933. No el trobaren; digueren que vivia a Palma a la plaça de la Quartera núm. 11,⁵³ però ja devia haver tornat a Barcelona.

El mes d'agost es va casar i sabem que encara va ser a temps de servir l'exèrcit nacional perquè l'esposa va cobrar el «subsidió al combatiente».

Josep mantingué bon lligam amb Lluçmajor, tant hi tornava sol com amb la família. El matrimoni tingué dos fills: Josep i Pere. «A en Josep —pare— li agradava pujar primer de tot al Santuari de Cura. Si podia s'hi quedava, i allà devia meditar.»⁵⁴ Amb els anys el caràcter religiós no li canvià gaire.

Francesc Sacarès Sastre. Fills diferents, històries diferents. Al segon fill la guerra el trobà de vacances a Lluçmajor i va haver de lluitar pel bàndol revoltat. No li serví de res que a la crida de la seva quinta digués que vivia a Barcelona.⁵⁵ Estigué a Son Santjoan, «No podia donar passada de pensar que els avions que partien anaven a bombardejar el que era casa seva!»⁵⁶

No deixa de ser estrany que al temps que lluitava pels nacionals, enviessin a demanar informació, amb certa insistència, sobre la seva persona. Era només per recercar sobre els «Sacarès» o havia actuat de manera sospitosa? No en tenim resposta perquè no s'ha trobat el seu expedient.

Just després d'acabar la guerra, es va presentar per formar part de la Guàrdia Urbana de Barcelona quan sortiren a concurs unes places destinades a excombatents, o persones afectades directament per la guerra.⁵⁷ N'aconseguí una i la seva trajectòria va ser brillant.

53 AMLL. Sig. 2609.

54 JST. Lluçmajor, 25-11-2021.

55 AMLL. Sig. 2608. Correspondència.

56 Conversa telefònica amb Francesc Sacarès Garcia, 02-08-2022.

57 *Gaceta Municipal de Barcelona*, n. 17. 29 de setembre 1940, p. 225.

Llucmajor i Mallorca seguiren sempre en el seu ideari a través de les cançons i el glosat, li agradava molt recitar-les i comentar els fets amb la família.⁵⁸ Tenia més de 90 anys i els fills n’hi recolliren una llibreta sencera. Aquesta és ben adient amb el tema: «En es Cap Enderrocat / es sabaters hi fan feina / no saben manejar s’eina / més que es fil encerolat.» Ell no glosava però sí que les personalitzava, així tenim la variant «Sacarès» de la que P. Ginard recollí precisament a Llucmajor: «Quan érem a mitja mar / que ja no vèiem cap porta / vaig dir: «adiós» Mallorca, / ditxós qui podrà tornar.»

Antoni Sacarès Sastre. A conseqüència de la guerra, Antoni i Àngela varen ser els dos malparats de la família. Ell s’entregà voluntari per a l’exèrcit republicà, anà a les ordres del general Lister i, com que també havia nascut a Llucmajor, entrà a caixa el 1937, quan ell ja estava lluitant. No el trobaren quan cridaren la seva lleva i sortí qualificat com a «ignorando paradero».⁵⁹ Pel que la memòria ens ha transmès, Antoni caigué presoner i anà a parar a un camp de concentració basc, «com a mínim aquí —Mallorca— quan un anomenava Bilbao... malament. Deien que eren des camps més pitjors».⁶⁰ La recerca seguí i l’any 1939, quan Barcelona ja havia caigut, sí que el nou govern li trobà la pista, i respongué que formava part del «14 ligero artillería». En conseqüència, a Llucmajor li canviaren la qualificació de pròfug per la de soldat útil.⁶¹

Antoni agafà tuberculosi i morí a Barcelona. La darrera pista que en tenim és del 5 d’agost de 1940 quan el tribunal mèdic de Valladolid el declarà «excluído total» perquè tenia tuberculosi pulmonar,⁶² així des de Llucmajor el pogueren deixar tranquil. Morí al pavelló de tuberculosos del Preventiu Municipal el 23 de gener de 1941, tenia 22 anys.⁶³

Angelina Sacarès Sastre. L’única filla. La guerra l’afectà anímicament, estava molt unida al germà Toni. També va contreure la mateixa

58 Es casà amb Manuela García Gea i tingueren dos fills, Josep i Francesc.

59 AMLL. Sig. 2060.1-1. Correspondència.

60 JST. Llucmajor, 25-11-2021.

61 AMLL. Sig. 26.09. Correspondència.

62 AGMG. Ref. 504. Expedient.

63 AMCB. A171. N. V740.

malaltia. Va ser un procés llarg que va veure la fi el 25 de juny de 1944, tenia 23 anys.⁶⁴

Bartomeu Sacarès Sastre. Va fer feina amb son pare fins que es jubilà i tornaren a Lluçmajor. Bartomeu es convertí en la figura típica del marxant. Devia ser un poc com el que hem vist en alguna pel·lícula, aquell que embolcallava la seva parada amb qualche element atractiu perquè la gent hi acudís. Bartomeu feia exercicis gimnàstics i jocs de cartes, «però s'element estrella que tenien era una àguila que quan devia estendre ses ales segur que més d'un perdia es remuc.»⁶⁵

El fill, mort el pare (23-07-1953), seguí amb la venda ambulante, però passat un temps es casà i el 1959 obrí una botiga a Girona, al Passatge Canaders.⁶⁶ La mantingueren ell i Maria Serra Nadal —la seva esposa— molts d'anys.

Matrimoni Sacarès-Tomàs. Fons Sacarès Mulet.

Passem ara als germans petits de Sacarès Jaume, els Sacarès Monserrat. Ambdós germans el 1936 estaven casats. Vivien a Lluçmajor, al carrer del Cel, números 34 i 36, eren veïnats.

Bernat Sacarès Monserrat. Bernat estigué a Figueres fins que hagué de fer el servei militar, però després tornà.⁶⁷ Es casà l'agost de 1930 amb Jerònia Tomàs Tomàs.⁶⁸ Dues vides dedicades al món de les sabates. «Mon pare la sabia fer —la sabata— de principi a final,

64 AMCB. A171. N. V742.

65 Entrevista a Josep Sacarès Mulet, 25-07-2022.

66 AMGi. Fons Ajuntament de Girona, Llicències d'activitat econòmica, 1959.

67 AMLL. Sig. 2023.1-1. Correspondència.

68 APL. Sig. 1.3/8. Llibre de matrimonis.

ma mare també era sabatera, ella feia d'*arronyadora*.⁶⁹ La parella només tingué un fill, Josep Sacarès Tomàs⁷⁰ que va néixer l'agost següent al matrimoni dels pares. El fill també va ser sabater. Començà de mosset i es va anar situant perquè volia fer de tallador i en va fer sempre. Li tocà viure l'esplendor i tot el declivi del sector. Va veure com s'anaren tancant, a poc a poc, totes les fàbriques. La seva vida laboral acabà a Ca sa Randilla, on coincidí amb altres talladors com Antoni Monserrat i la seva consogra, Antònia Salvà Garcias. Dones talladores no n'hi solia haver gaires i ella, a més, havia estat l'encarregada dels talladors de Can Ferrà.

El fill pensava haver sentit contar que, abans d'esclatar la Guerra, son pare feia feina a La Hormiga. «Per fer-hi feina havien de ser socis i ell n'hi va fer. Crec —no ho puc assegurar— que quan va començar sa guerra n'hi feia, a sa gran majoria els dugueren a tancar.»⁷¹ Ja sabem què suposà per a l'emblemàtica cooperativa, creada amb esforç i il·lusió, veure que ho perdien tot, la llibertat i els diners. Els béns se subhastaren el 25 de febrer de 1937, després de tres dies destinats a exposició pública.⁷²

La presó de Can Mir. «A mon pare l'agafaren un vespre que se n'anava en es cafè i sa parella que el va agafar anava vestida de falangista; primer el cridaren, Toni!—era es nom des germà— i ell no se va girar. Es tercer pic, sí que li digueren Bernat i se va aturar.»⁷³ En aquell moment hi degué haver una discussió perquè un dels dos perseguidors li volia pegar per no haver-se aturat tot d'una. Argumentà que no ho havia fet perquè no havien dit el seu nom. L'altre acompanyant li donà la raó. Sense violència, el dugueren cap a la casa de la vila, on n'hi havia d'altres que també esperaven lloc on ser col·locats. Estigué uns dies al dipòsit però després, en grup, foren traslladats a Can Mir.

69 JST. Lluçmajor, 25-11-2021.

70 APL. Sig. 1.1/35. Llibre de baptisme.

71 JST. Cala Pi, 05-06-2021.

72 L'anunci de la subhasta sortí a premsa durant uns quants dies del mes de febrer.

73 JST. Lluçmajor, 25-11-2021.

Dins la presó havien de passar el temps de qualque manera i Bernat no l'aprofità per aprendre a llegir i escriure. Ell feia manualitats com el marc de fotos d'abans o senalletes com aquesta.

Mantenir la il·lusió en aquella situació devia ser importantíssim i a la vegada molt difícil. En aquest cas, un altre sabater, Damià Terrassa, *Xifarreta*, hi va contribuir. Terrassa pensava en la nova fàbrica del c. de l'Esperança i, pel que fa al cas, anava repetint a Bernat: «Bernat, en sortir et vull veure a ca nostra que ja tenim *pedido* fet.»

Quan degué entrar a la presó? Per la documentació trobada degué de ser abans de l'octubre del 1937, perquè el 30 de setembre el batle de Lluçmajor va rebre una missiva de la Delegació Militar demanant informació sobre nou persones, una d'elles Bernat Sacarès. Era usual que després de ser ingressats demanassin informació sobre els presos, però no podem saber si feia poc o molt de la seva detenció.

A l'informe de resposta, des de l'ajuntament digueren: «Filiación socialista; individuo muy significativo entre el [sic] elemento izquierdo-extremista y de acción bien patente.»⁷⁴

Senalleta. Fons Sacarès Mulet.

Per al fill, Can Mir era una incògnita, hi anà moltes vegades i només arribar:

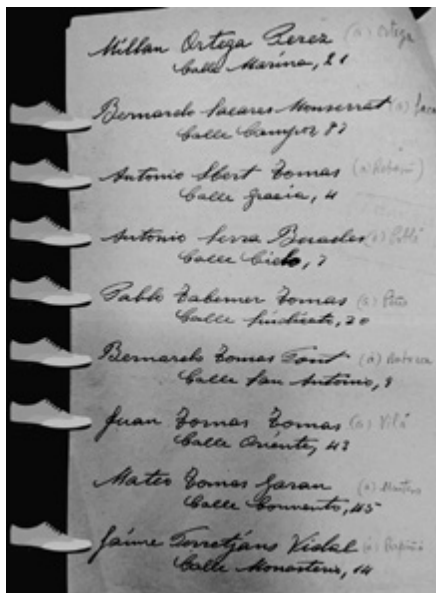
«—Has d'anar a veure ton pare? M'ho deia es guàrdia. Quan arribàvem un guàrdia sempre m'agafava i em duia dins sa presó per estar amb mon pare, estava amb sos presos, jo [...]. Ma mare esperava defora fins que era s'hora de visita. Hi havia com a una *mompara*, tenia *requilla* però quedaven espais buits, s'hi podien donar ses mans i pes forats qualque *beso*.»

74

AMLL. Sig. 2615. Correspondència.

Josep, el fill de Bernat, oposava el tracte que rebia a Can Mir amb el que li donaven a Lluçmajor: «A Lluçmajor, ni es capellans em podien veure. Ni em deixaren combregar perquè mon pare estava tancat. Vaig combregar sa primavera de l'any 1940.» Als 90 anys conservava bé la memòria.⁷⁵ Combregà el mes d'abril.

Sacarès va ser un pres governatiu, no va tenir causa oberta i en aquests casos s'havia de confiar en el destí, hauria pogut sortir a qualque treta i no se n'hauria sabut res. No va ser així, però. Ben aviat li tocà ser útil a la causa i sortí, com molts d'altres, per passar per diferents camps de concentració.

Relació de presos. Elaboració personal. AMLL. Sig. 2615.

Jaume a *Els esclaus oblidats*, p. 69 diu: «foren instal·lats a un xalet de dos pisos, és a dir, en un edifici el qual tenia baixos, pis i golfes, en el recinte interior.»

Els camps de concentració.

La dada que ens confirma que estigué a Can Mir és una relació de presos que tragueren per ser traslladats a Son Granada.⁷⁶ Durant el mes d'octubre n'hi enviaren 50, i com a mínim 19 eren de Lluçmajor⁷⁷ (marcats a la foto). És un 38 % i, d'aquests, més de la meitat eren sabaters, un 58 %. Fet que ens confirma que va ser un dels sectors més castigats. Bastants dels noms marcats no s'havien pogut confirmar fins ara.

Son Granada. El conegut com a «xalet des presos». M. Eugènia

75 APL. Sig. 15.2 /10. Llibre de comunió.

76 AIMB. Sig. 515 /6701. Un agraïment a M. Eugènia Jaume que ens indicà el camí.

77 AMLL. Sig. 1720.4. Hem fet el buidatge a partir del Cens de prestació personal de 1939 i la Correspondència del 37. Es demanà informes de totes les persones marcades.

ALZAR PARA EL EJERCITO ARMADO - TRATATIVOS.		NOMBRES Y APELLIDOS		FECHA DEL ALTA O BAJA.
Andrés Anagnuel Vidal	1			
Rafael Barceló Serra	1			
Andrés B. ro-10 Tomás	1			
Miguel Benassar Roca	1			
Lorenzo Bonet Garcia	1			
Miguel Boscana Tover	1			
Miguel Celdentey Bonet	1			
Antonio Ceró Rusech	1			
Juan Clar Garcia	1			
Juan Clar Vidal	1			
Juan Clar Serra	1			
Alvaro Fiquelides Caride	1			
Francisco Fiel Antich	1			
Jaime Guasp Company	1			
Sebastian Juan Cell	1			
Gregorio Juliá Noguera	1			
Matias Sagrera Oliver	1			
Sebastian Más Salvá	1			
Antonio Mata Pua	1			
Bartolomé Miró Estelrich	1			
Miguel Monerrrat Pons	1			
Francisco Monerrrat Vidal	1			
Gasper Noguera Sastre	1			
Damián Nicolsa Celdentey	1			
Juan Eliclau Sastre	1			
Lorenzo Noguera Sastre	1			
Juan Orador Saguet	1			
Pedro Antó Oliver Pastor	1			
Millán Ortega Pérez	1			
Antonio Pol Oliver	1			
Gabriel Pons Aloina	1			
Mateo Quetglas Palmer	1			
Suma y sigue:	32			
		Suma anterior	32	
		Juan Reus Sempol	1	12- 10 - 37
		Juan Riera Eymar	1	" " "
		José Riera Juan	1	" " "
		Baltasar Boig Vidal	1	" " "
		Bernardo Sacarés Monerrrat	1	" " "
		Antonio Salvá Cabellas	1	" " "
		Miguel Salvá Garau	1	" " "
		Bartolomé Salvá Pastor	1	" " "
		Antonio Salvá Pons	1	" " "
		Jaime Samó Miguel	1	" " "
		Jaime Sastre Bibalomic	1	" " "
		Bartolomé Sastre Salvá	1	" " "
		Antonio Sebert Tomás	1	" " "
		Juan Simonet Far.	1	" " "
		Antonio Sureda Ferrer	1	" " "
		Juan Terrasa Más	1	" " "
		Antonio Torres Costa	1	" " "
		Gabriel Vallespir Reala	1	" " "
		Suma 50		

De 50 — 19 = 38%

11 / 58%

Llucmajorers identificats. Elaboració personal. AIMB, Sig. 515 /6701.

El fill ho recordava així: «En Pere Joan Cecílio —veïnat del c. del Cel— tenia una eugueta i mos hi va dur molts de pics, també es padrí Calons i sa tia Bet. No vàrem entrar mai dedins, el vàiem fer feina i xerràvem un poc, tot depenia des que vigilava.»⁷⁸ Hem anomenat el «carrer del Cel» i de la narració que Josep Sacarès Mulet va dedicar al carrer de la seva infància és aquesta cita: «El veïnat. A cal meu oncle Bernat, amb la tia Rubina i el meu cosí Pep; l'oncle, de caminer a la carretera Militar... com molts d'altres en aquells anys de guerra.» Hem vist que li embellí l'ofici perquè sortí per anar a fer camí, col·laborar en la construcció del camí dels Presos.

So na Moixa. L'accés a aquest camp, des de Llucmajor, no els devia ser gaire fàcil. Una vegada havien arribat a Manacor encara quedaven quilòmetres per fer, segurament a peu. «A So na Moixa no hi vaig anar mai.» I el fill pensava que no hi havia estat gaire temps, que on més estigué fou a Son Catlar. A l'Arxiu Municipal de Llucmajor hem trobat dos permisos, un del mes de febrer i l'altre d'abril de 1938, de visita a nom de Jerònia Tomàs Tomàs⁷⁹ per anar a visitar el seu espòs, no diu

78 JST. Cala Pi, 05-06-1921. Les cites d'aquestes pàgines són del mateix dia.
 79 AMLL. Sig. 2614. Mare i fill «quan mon pare estava tancat anàrem a viure a ca sa padrina,» la padrina materna que vivia al c. de la Font n. 137.

a quin camp però ens fa pensar en la possibilitat que fos per anar al de Manacor pel tipus d'accés que suposava.

Son Catlar. La situació millorà quan el passaren a Son Catlar, «anàvem en tren a Campos, que hi teníem es cosins, “es Malta”, ells tenien una finca molt a prop, anàvem a dormir a sa finca i es dematí amb so carro, es conco, mos acompanyava...»⁸⁰ fins al tros on el veien fer feina.⁸¹

Son Granada. Arxiu Antoni Montserrat.

Tornar al món de les sabates. Un bon dia la guerra acabà i Bernat va intentar tornar a la normalitat. Al principi va fer feina al c. Major, a la fàbrica d'Àngela Salvà.⁸² L'apoderat, i marit de Salvà, era Sebastià Salleras que també havia estat tancat. Posteriorment sí que passà a Can Xifarreta, on «mon pare va ser un des obrers principals.»

Després de la guerra, vingué el silenci; a can Bernat cremaren tot el que podria ser sospitos, «mon pare em digué, m'has de llegir ses lletres grosses, em donava papers, jo llegia qualque paraula i... — Cremat!»

80 Sa Sorda, era la finca que tenia Joan, un fill de Margalida Sacarès Juan, germana del primer Sacarès que anà a viure a Lluçmajor. Agraïm a Antònia Reus l'ajuda que ens donà amb la recerca.

81 Cas semblant al que explica Alcaraz, Campos. Rosaris i pistoles, p. 301.

82 AMLL. Sig. 2460. Fitxes de prestació personal.

Antoni Sacarès Monserrat. Arribam al germà petit, Antoni, era xofer i es casà amb Miquela Mulet Servera l'abril de 1935.⁸³ Ja sabem que vivien al c. del Cel, i allà, el mes de març de l'any següent, va néixer el seu únic fill, Josep Sacarès Mulet.⁸⁴

«Mon pare tenia un camió de roda plena —que confiscaren a la guerra. Era es representant de sa cooperativa de Felanitx i repartia vi. Eren ell i un soci, li dèiem en Pou,»⁸⁵ de nom Gori Carbonell Torrens que de jove estigué lligat al partit socialista.⁸⁶ «Va tenir una bona desgràcia perquè se li va morir un fill [...] i el recordatori és ben especial.»

Amb només una mirada veiem com les idees de Carbonell s'havien radicalitzat cap al comunisme. El text és ben significatiu: «Su vida ejemplar fué consagrada a defender la causa de los humildes; por esto su ideal sublime [...] recogido por millares de proletarios que asistieron a su entierro.» No li feren funeral —no surt al registre parroquial— només cerimònia civil. Acaba dient: «y su sueño eterno será velado por los negros crespones de la Libertad». No sabien bé quina llibertat els esperava.

Dos socis amb idees semblants. Tots dos, el 1936, eren directius del partit comunista de Lluçmajor.⁸⁷ «Record que mon pare era amic de n'Aurora Picornell».

A l'inici de la revolta, Carbonell fou detingut com quasi tots els altres directius del partit i va ser dels primers a ser traslladat al camp de concentració de Sant Joan de Campos, precisament el mateix dia de Miquel Company, i amb un dia de diferència amb Ramon Parés,⁸⁸ dos sabaters ben coneguts. Mentre un anà de camp en camp, l'altre soci, que tenia el fill de quatre mesos, davant la desfeta, decidí amagar-se.

83 APL. Sig. 1.1/30. Llibre de matrimonis.

84 En un principi estigué lligat al món de les sabates, també va fer feina a Curtidos Randa però després entrà dins el món empresarial de la construcció i va muntar Massanella.

85 JSM. Lluçmajor, 02-08-2022. Les cites que segueixen són d'aquesta mateixa data.

86 «De los pueblos. Lluçmayor». *El Obrero Balear*, 15 de gener de 1910 i 21 de gener de 1911, p. 3.

87 *Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*, 29 d'octubre de 1936.

88 AIMB. Sig. 515 /6701.

Recordatori. Arxiu Sacarès Mulet.

Camins diferents. El nebot ens contava: «En es principi, quan estava amagat a ca seva, en es carrer del Cel —després va canviar a d'altres llocs— quasi vaig fer un desastre. Jo, de cop, vaig començar a dir que no volia anar a ca nostra. —Hi ha lladres! Hi ha lladres!»⁸⁹ Era perquè el germà Toni, anava i venia —botava pel corral— i canviava coses de lloc. L'actitud del nin era perillosa, en més d'un cas els petits es convertiren en delators sense tenir-ne cap intenció i per això: «Un pic, que ma mare no hi era, mon pare em va agafar per una orella, per fer-me por, i em va dir: —*Meam*, on són es lladres? —No, són aquí d'alt!, Au! anem-hi! On són? —Veus que no n'hi ha? S'ha d'haver acabat de dir que tenim lladres.»

El germà gran aconsellà el petit: «Estàs malament aquí Toni, allà on no et cercaran és a ca ma mare —sa padrina era vídua— una persona molt beata, no hi havia ni missa, ni rosari que no passàs». Un vespre feren el trasllat, Bernat anava al davant i obria camí. Antoni estigué al c. República - Sant Francesc fins al final.

Un fill amagat i a l'altre, Bernat, l'agafaren mesos després. Acabada la guerra, Antoni havia de sortir i no sabien com. Bernat, que ja havia recobrat la llibertat, decidí anar a Palma a parlar «amb un peix gros, que havia estat a Lluçmajor, anys enrere de tinent. Era es tinent coronel Blanco».⁹⁰ Segurament se coneixien de jugar a cartes

89 JST. Cala Pi, 05-06-2021. Totes ja són de la mateixa data.

90 AMLL. 2001.1. Eugenio del Blanco Moranta va ser un dels que prepararen el cop d'estat a Mallorca.

en es cafè.» El primer pic que hi anà li digué que encara no era hora d'entregar-se, que havien d'esperar que la situació estigués més calmada. Posteriorment pactaren dia i hora d'entrega.

Acusacions. Se li obrí la causa 350/1938⁹¹ per no haver-se presentat a files en la lleva de 1938, desertor en temps de guerra. Es va instruir expedient judicial però se'l considerà «desaparegut» perquè no el trobaren. Poc després d'entregar-se se li obrí una causa nova —328/1940. Va ser quan sortiren a llum altres acusacions: que era comunista i que ja des de 1937 tenia una ordre de crida i cerca per haver estat repartidor de la revista del partit, *Nuestra Palabra*.

El jutge instructor va ser Gabriel Fuster Mayans, Gafim.⁹² La sentència fou el correctiu de quatre anys de recàrrec de servei. L'altra causa del 1940 va ser sobreseguda.

Recorregut. Antoni Sacarès ingressà a la Presó Provincial. «En Pep va conèixer son pare en es caputxins, hi anàrem amb sa tia.»⁹³ El fill tenia quatre anys. Després el passaren a Illetes, d'allà a Sant Carles per ja partir cap a Ceuta i complir-hi els quatre anys de recàrrec, la sanció que li havia estat adjudicada. D'aquí que el fill digui que té molts pocs records, de nin, de son pare. Sí que en té un d'Illetes, d'un dia que sortiren —estava en presó atenuada— i anaren a fer una volta per la platja. Primer va quedar meravellat de veure tan de prop la mar però després es va espantar perquè va descobrir un cranc. No n'havia vist cap mai.

L'estada a fora. Estigué a Ceuta, Melilla i Tetuan. «Amb en Jaume Tomàs, Gamba —també llucmajorer— llogaren una habitació a ca uns ceutins» que posteriorment feren estada a Lluçmajor.

Durant aquell període, l'esposa, Miquela, va haver de presentar una instància a l'Ajuntament, perquè havia d'enviar el carnet de conduir

91 Per a més informació podeu llegir: Vidal, *La Guerra Civil a Lluçmajor*, p. 191.

92 AGMG. Expedient d'Antoni Sacarès Monserrat.

93 JST. Cala Pi, 05-06-2021.

Sacarès a Ceuta (el de l'esquerra).
Arxiu Sacarès Mulet.

Els dos cosins del c. del Cel amb
Jerònica Tomàs.

al seu espòs i per això necessitava que li fessin un certificat de bona conducta. L'hi signaren perquè consideraren que no havia comès cap acte punible.⁹⁴

«Mon pare sempre va conduir, de tot. No vaig entendre mai per què aquí no va tornar poder fer pus de xofer». Es posà de picapedrer però seguí posant als papers oficials que era «xofer» o «mecànic».

Si un fill —la veu de Sacarès Tomàs— deia: «Mon pare m'ho va fer cremar tot [...] va arribar el silenci.» L'altre —la veu de Sacarès Mulet— afegia: «La guerra va fer molt de mal, la gent se n'hauria de recordar.»

Esperam haver confegit, amb aquests testimonis i recerca, el buit deixat per l'eliminació de la memòria de la família Sacarès i haver ajudat per a què d'altres també puguin recuperar part de la seva. Com hem dit al principi, pensam que és una microhistòria representativa per a d'altres famílies. Hem de teixir memòria i contribuir al record.

Bibliografia

ALCARAZ, Montserrat (2020).

Campos. Rosaris i pistoles. Palma: Documenta Balear.

CANYELLES, Tomeu; FERRERO, Aina (2017). *Bellver, presó franquista.* Palma. Ajuntament de Palma.

GABRIEL, Pere (1992). *Llucmajor i les associacions populars i obreres, 1866-1916.* Llucmajor: Ajuntament de Llucmajor (Pregó de Fires; 1991).

GARÍ, Bartomeu (2019). *La repressió feixista a Mallorca durant la Guerra Civil i la postguerra (1936-1945).* Palma: Leonard Muntaner Editor.

JAUME, Maria Eugènia (2020). *Esclaus oblidats: Els camps de concentració a Mallorca (1936-1942).* Palma: Documenta Balear.

MONSERRAT, Antoni (1999). *Llucmajor, imatges d'un segle.* Llucmajor: Edicions Ajuntament de Llucmajor.

SUÀREZ, Manel (2011). *La presó de Can Mir. Un exemple de repressió feixista durant la Guerra Civil a Mallorca.* Palma. Leonard Muntaner Editor.

SUÀREZ, Manel (2014). *Suborns i tretes a la presó de Can Mir (1936-1941). Noves aportacions.* Palma. Leonard Muntaner Editor.

VIDAL, Antoni (2019). *La Guerra Civil a Llucmajor. La demolició del projecte de convertir en cel la terra.* Palma. Illa Edicions.

Arxius consultats

ACAE: Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà

ADG: Arxiu de la Diputació de Girona

AGCM: Arxiu General del Consell de Mallorca

AGMG: Arxiu General Militar de Guadalajara

AIMB: Arxiu Intermedi Militar de Balears

AIRM: Arxiu Institut Ramon Muntaner. Figueres

AMCB: Arxiu Municipal Contemporani de Barcelona

AMF: Arxiu Municipal de Figueres

AMGi: Arxiu Municipal de Girona

AMLL: Arxiu Municipal de Lluçmajor

ANC: Arxiu Nacional de Catalunya

APL: Arxiu Parroquial de Lluçmajor

APSP Arxiu Parroquial de St. Pau. Figueres.

LA CONSERVACIÓ DEL MONUMENT ALS SABATERS DE LLUCMAJOR: INDÚSTRIA, PATRIMONI I MEMÒRIA HISTÒRICA

Manuel Jardón Cabezas i Lluçia Bosch Rubio

1. Resum

Aquest article parla del procés de conservació del monument als sabaters de Lluçmajor; però també parla del context en què neix l'escultura com a part del patrimoni del poble, per tal de contextualitzar la seva importància dins la memòria històrica dels llucmajorers.

Figura 1

2. Indústria. Els sabaters de Lluçmajor

La raó de ser del monument troba els seus orígens en el desenvolupament de la indústria del calçat a Lluçmajor el qual, dit dels coneixedors, permeté un important desenvolupament del municipi i afavorí la reducció de l'emigració dels llucmajorers en els períodes de crisi.

Els estudis duts a terme sobre la indústria del calçat a Lluçmajor venen de la mà d'autors com A. Álvarez, J.M. Tomàs, F. Vidal (1990) o J. Sacarés i Mulet (1995), A. Buades (1938) i A. Vidal (2011), els quals situen el substrat que afavorí el desenvolupament de l'ofici ja a l'edat mitjana. El Col·legi dels Honorables Sabaters es va crear al Regne de Mallorca el 1370, amb seu a Palma; i al segle xv els

sabaters de Lluçmajor ja formaven part de la confraria gremial (Àlvarez, *et al.* 1990: 147).

Però, «serà durant el darrer terç del segle XIX que Lluçmajor gaudirà d'un creixement espectacular, el qual no hauria estat possible sense l'existència d'una tradició anterior, que està estretament relacionada amb el sector agrícola» (Vidal, 2011: 19).

Un moment important a la història del calçat llucmajorer va ser l'època de les exportacions a les colònies de Cuba, Filipines i Puerto Rico. A. Vidal Nicolau explica que fou un empresari menorquí que, cap a 1838, tornà de Cuba i muntà un taller de calçat que exportava cap allà. El seu exemple fou seguit per altres empresaris també mallorquins que contribuïren a consolidar el mercat amb Cuba i Puerto Rico. Curiosament, les sabates que s'enviaven a ultramar es coneixien com «feina de cartró», perquè el seu component principal era d'aquest material (Vidal, 2011: 21). Entre els mestres exportadors i fabricants de l'època destacaven Joan Catany Salvà, de Can Jaquetó, que entre 1876 i 1880 fou un dels pioners de Lluçmajor; també mestre Pau Vadell i mestre «Retat Claret». (Figura 2 a).

Molts d'ells exportaven directament perquè pagaven patent, i d'altres ho feien mitjançant un intermediari i enviaven la feina a Ciutat des d'on es distribuïa a l'estranger. En aquella època es va produir un augment de tallers de calçat i un desplaçament dels treballadors del camp a la indústria.

En la primera fase del sector, caracteritzat per ser descapitalitzat i amb una forta presència de treball domiciliari, es va afavorir l'adaptació a les diferents etapes d'expansió i crisi. Quan les colònies es van independitzar després de la Guerra d'Independència, es va produir una crisi a la indústria del calçat perquè les comandes s'interromperen. Com a conseqüència, molts dels sabaters van anar a treballar a les obres de construcció del fort d'Enderrocat i els industrials hagueren de cercar noves línies de venda dins el mercat nacional. La Primera Guerra Mundial tornà a obrir les portes al comerç internacional.

Durant la guerra s'exportava calçat destinat a l'exèrcit, al qual se li donava de nom «feina de municció». Majoritàriament aquelles sabates anaven orientades a França, on després d'acabar la guerra també es van enviar sabates de dona. (Àlvarez, *et al.* 1990: 151). En aquesta feina els autors destaquen la feina de Joan Caldés, que fou el primer a posar en pràctica el sistema en sèrie o «roda». En aquella època, però, el Govern va prohibir l'exportació de calçat i els sabaters es van veure obligats a vendre en el mercat nacional a preus molt baixos.

J. Sacarés ens explica que inicialment es reutilitzaren espais en origen emprats com a cellers de vi, cases pairals, cases corrents o portasses, i que a mesura que els empresaris es consolidaven, s'edificaren estructures que afavorien el sistema de feina en cadena. (Sacarés, 1995: 168). La feina a les fàbriques sovint es compatibilitzava amb la de l'agricultura (Sacarés, 1995: 173).

A Lluçmajor, la majoria dels sabaters continuaren treballant als tallers de caràcter familiar, on anaven introduint les novetats tècniques. Era una producció artesanal, amb un procés d'elaboració manual on es començava la sabata i s'acabava. Feien feina a mida i per encàrrec de botiguers (Figura 2b i c).

Figura 2

El treball individual o familiar fou substituït pel treball en roda, basada en la divisió i especialització de les diferents tasques que configuren el calçat. Entre 1910 i 1925 es produí la consolidació de les primeres fàbriques que apostaren per la introducció de processos de mecanització parcial (1921-1928) i gradualment absoluta (1929 fàbrica de Can Reus). Mestre Sebastià Mulet Contestí *Reus* i mestre Miquel Munar *Pola* varen esser els primers que introduïren la mecanització als seus tallers. L'arribada del tren a Lluçmajor cap a 1916 va afavorir l'obertura de noves fàbriques i l'associació dels empresaris llucmajorers amb forans (Vidal, 2011: 30).

Autors com J. Sacarés (1995) exposen que foren l'hostaleria i la construcció les que substituïren el model socioeconòmic de les fàbriques i la feina agrícola: «a grans trets, la tercera generació empresarial-obrera fou la liquidadora d'aquest empori de treball i riquesa creat amb tants d'esforços i tensions per tots. La cultura de les fàbriques havia entrat en agonia i, avui, poca cosa ja en resta» (p. 168). Malgrat això, es estrany trobar alguna família llucmajorera on no hi hagi algun membre que hagi treballat a la indústria del calçat, els records i testimonis dels quals han format part de les converses entorn a la intervenció del monument durant les setmanes que s'hi va treballar.

3. Patrimoni. Monument als sabaters

3.1. L'obra i l'autor

El monument és un conjunt escultòric que commemora l'ofici dels sabaters a Lluçmajor atenent els antecedents socials, polítics i culturals anteriorment exposats i la seva influència en el desenvolupament del poble.

L'obra fou encarregada pel batlle Mateu Monserrat Calafat el 1963 a l'escultor Tomàs Vila Mayol (1893-1963), escultor de caràcter costumista de gran producció a Mallorca, i per a la qual va servir de model Manel Cortell Escandell (1923-1988), sabater que aleshores feia feina a la

fàbrica de Can Claret. Entre les obres de Tomàs Vila Mayol es troben el pagès de la plaça de l'Olivar i el pastor de la Plaça de la Reina (1950)

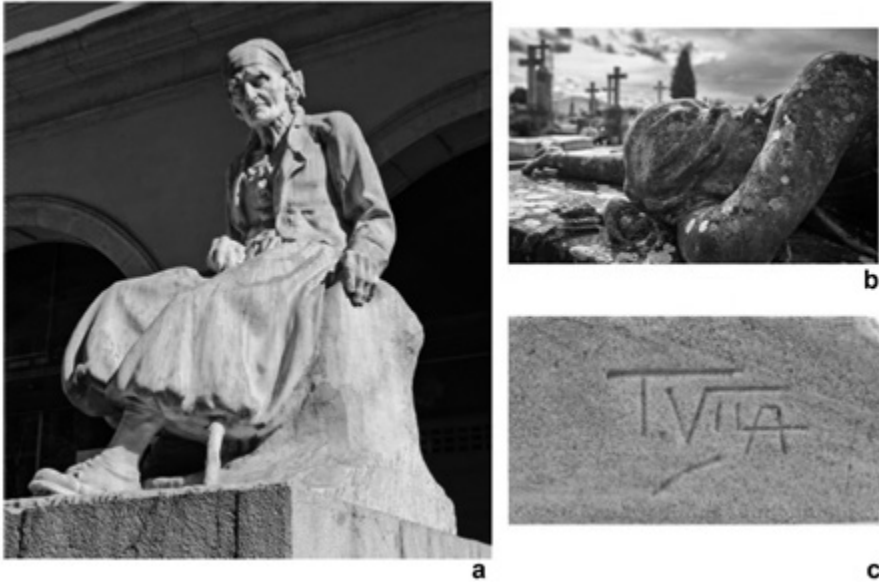

Figura 3

Col·laborà amb Antoni Gaudí en intervencions com les de les portes del palau del Consell de Mallorca. Segons el testimoni de Jaume Taberner Antich, nebot llucmajorer de l'escultor a qui de nin enviaven a dibuixar a l'estudi del seu oncle, Tomàs Vila, que tenia el seu taller al carrer de Santa Clara, prop de la Rambla de Palma, i vivia al carrer dels Apuntadors; sempre portava corbatí i treballava amb dos ajudants de Santanyí.¹

Segons explica J. Taberner, Tomàs Vila feia models en fang de les seves escultures. El monument dels sabaters fou realitzat a partir de la talla de diferents peces escultòriques, al taller de l'artista, que es transportaven desmuntades al domicili del batlle (Ca'n Gotleu) a l'espera de ser instal·lada. El testimoni de la llucmajorera Dolores

¹ Amb data posterior a la presentació d'aquesta feina a les Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor, la llucmajorera Francina Capellà es posà en contacte amb nosaltres. Gràcies a ella vam poder conèixer el nom d'un dels santanyiners que treballaven amb Tomàs Vila i que, segons li hauria explicat, havia treballat en la col·locació del monument a la plaça. El seu nom es Baltasar Vidal Bonet.

Figura 4

Trujillos, actual propietària de Ca'n Gotleu, explica que les diferents peces romangueren dins la portassa de la casa durant una temporada, recobertes de teles i fermades amb cordes fins al 1963, moment en què es muntà i s'inaugurà a la plaça antigament coneguda com Plaça de s'Era de Cas Frases i que a partir d'aquell moment seria coneguda com «del Sabater».

4. L'obra i la memòria històrica

En el recorregut del projecte que exposem, hem identificat dues vies a través de les quals es recull el testimoni de la indústria del calçat a Lluçmajor. La primera ve donada per la minuciositat i multitud de detalls representats per part de l'escultor a la seva obra, per a la qual de ben segur es degué documentar.

La segona via, ha estat constituïda per la inesperada, generosa i espontània contribució de veïns llucmajorers que, veient-nos treballar en el monument, s'aproparen a compartir el seu testimoni com a treballadors de les fàbriques de calçat.

4.1. Iconografia i representació de l'ofici

El monument als sabaters té una figura principal masculina (el sabater) i un element secundari de forma absidal que sustenta la representació en relleu de diferents escenes de les tasques en roda realitzades pels sabaters a les fàbriques entre els anys setanta i vuitanta del segle passat.

A partir de la representació del mobiliari i dels finestrals, les escenes que trobem al monument estan contextualitzades en espais interiors identificables amb els de fàbriques com la d'en Nadal o Can Claret.

El mobiliari, els estris, així com el sexe dels personatges representats, permeten identificar gairebé totes les activitats representades. A principis del segle xx es presenta consolidada la presència de les dones als tallers i fàbriques, però generalment fent de riveteres i treballant a la secció d'emmagatzematge, imatges que veiem representades en el monument i que també identifiquem gràcies al testimoniatge de Dolores i Mercedes Trujillos que treballaren a Can Ramon Parés, Can Yanco i Can Claret fins que van tancar el 2009.

Figura 5

El procés de producció de la sabata, però, s'iniciava amb l'obtenció del patró i el tall de les peces, una escena que veiem a la part frontal del monument, identificable per les grans taules, els trossos de pell, i els homes vestits amb sobretots.

J. Sacarés explica que «els encarregats, oficinistes i talladors de pell eren gairebé els únics que duïen un sobretot (vg. *bavero*) de color gris

o caqui que ni se'l treien per anar a casa seva», (Sacarés, 1995:171), tot i que a les escenes representades el que veiem són els davantals que tenien la pitrera de cuir per la feina que havien de desenvolupar. La feina en roda també incloïa el tallador de sola, les riveteres, els entatxadors, els solers, els desviradors, els trauradors, el finissatge i l'envasament.

Figura 6

En aquestes escenes també s'hi representen detalls dels materials, com la pasta d'aferrar i el cerol, o de les eines, com les màquines de repuntar, els didals o el *budegó* (Àlvarez, et al. 1990:154). A la figura principal que, com s'ha esmentat anteriorment, representa el rostre del mestre sabater Manel Cortell Escandell, hi veiem la típica cadira de sabater sense respatllet, el davantal, el cabàs fet de fibres vegetals amb dues nanses per tenir-hi les eines, el martell i l'alena.

El monument als sabaters permet, també, de forma indirecta, prendre consciència del desenvolupament de les indústries auxiliars que es crearen, derivades de la necessitat de proveir de primeres matèries les fàbriques de calçat. Així, veiem la fabricació de tacons (que feien a *Can Cleves*) com el que veiem representat al calçat femení i a les sabates que fa el sabater principal, la fabricació de capses (Cas capser), ferrers, esmoladors, fabricació de màquines de cosir (Es catxet) i d'altres que, malgrat que no les veiem representades, formaren part del teixit d'artesans dependents que es va desenvolupar

ràpidament a Lluçmajor: representants, fabricants de caixes de fusta per al transport marítim (Ca mestre Francisco Bonnín), impremta, serradores, etc.

Figura 7

5. La intervenció al monument

5.1. Antecedents de la intervenció

L'any 2021, l'Ajuntament de Lluçmajor publicà, mitjançant el sistema de contractació pública, un contracte menor per a la conservació del monument dels Sabaters, atenent l'estat de conservació que presentava. Havent estat adjudicatari de l'encàrrec, els autors de la present, tècnics oficials en conservació i restauració de béns culturals, dugueren a terme l'execució dels tractaments durant els mesos de desembre del 2021 i gener del 2022.

5.2. Justificació de la intervenció

Els fets que posaren de manifest la necessitat de dur a terme una intervenció van ser documentats durant la fase preliminar, mitjançant l'examen organolèptic del monument, complementat amb l'ús de microscòpia òptica portàtil.

Així mateix, el testimoni de llucmajorers, com Dolores Trujillos, ha permès saber que el monument ja s'inaugurà després d'haver patit una primera reparació. Durant l'estança de les peces escultòriques a Ca'n Gotleu, el cap del sabater hauria patit un accident i s'hauria produït la primera fractura del cap.

5.3 Estudis preliminars

5.3.1 Examen organolèptic

Figura 8

Es va dur a terme un estudi de l'estat de conservació inicial mitjançant la identificació, classificació i relació de les diferents formes d'alteració,

amb les possibles causes. Així mateix, l'examen ha estat complementat amb l'ús del microscopi òptic digital per a l'observació a major augment de diferents elements com ara: microlitoflora, identificació dels morters i identificació del suport.

El monument es constitueix per un conjunt d'11 peces que encaixen mitjançant unions regulars rectes. Les juntes de les peces es van emplenar parcialment amb un adhesiu blanc caracteritzat per una elevada duresa, i l'acabat es va realitzar amb un morter de calç amb àrids de gruix mitjà-fi i de color rosaci.

La figura principal és una talla exempta realitzada a partir d'un únic bloc de pedra de Santanyí. Aquest bloc va ser col·locat en direcció ortogonal respecte a l'orientació que presentava a la pedrera, afavorint les deposicions, degut a una més elevada porositat.

L'element secundari del conjunt es constitueix per un suport absidal que sustenta diferents escenes treballades mitjançant relleu excavat, baix i mig relleu.

El suport escultòric d'aquests relleus també és la pedra de Santanyí. Tot el conjunt reposa sobre un sòcol de pedra viva que presenta, a més, el text de la inscripció excavada, així com un escut del poble tallat en pedra de Santanyí.

El monument té uns petits orificis circulars que podrien correspondre a la tècnica de talla per trasllat de punts ja usada des del segle XIX. Aquesta tècnica es basa en la realització d'un model (generalment de fang o guix) a una escala coneguda respecte de l'escultura definitiva que es durà a terme en pedra.

Després es muntava un bastidor o creuera sobre el model, amb tres punts de suport fixos, que també es marcaven en el bloc de pedra. Sobre aquest bastidor es muntava un mecanisme amb un braç articulat que permetia aconseguir qualsevol punt del model i fixar-lo per ser transportat a la reproducció.

5.3.2 Formes i agents d'alteració

La pedra exposada a la intempèrie és susceptible d'alterar-se, ja que les condicions de la superfície terrestre en les quals es troba són molt diferents de les condicions termodinàmiques en les quals es va formar. Per tant, en contacte amb l'atmosfera el material petri tendeix a un nou equilibri, i es produeixen canvis i alteracions naturals. De totes maneres, el principal agent d'alteració ha estat l'antròpic, ja que és un monument que es troba en una plaça a l'interior del poble, fet que ha provocat alteracions degudes a impactes de diferent magnitud, així com les seves corresponents reparacions dutes a terme per personal no qualificat.

Figura 9

L'estat de conservació general es pot valorar com regular, degut a les alteracions que presenta i que es descriuen a continuació:

Suport petri

- **Fractures:** S'observen nombroses fractures d'elements amb alt relleu, i per tant molt exposats a accions antròpiques. Alguns exemples es localitzen al braç esquerre del sabater, així com a la mà o el coll.

- **Fissures:** S'observen nombrosos pèls o fissures que s'associen a les característiques intrínseques del material, per tant, ja existents en la pedrera. Són potencialment un punt feble que requerirà un cert seguiment.
- **Alveolització:** Forma part de les característiques pròpies d'uns certs estrats de pedra que es troben a les pedreres de Santanyí i que s'anomenen «randat». Aquest estrat de la pedra no seria el de major qualitat. Aquests alvèols, encara que intrínsecs en el material, són petites concavitats que poden erosionar-se amb el temps i constitueixen, a més, un perfecte substrat per al creixement de microlitoflora. Per això és necessari dur a terme un pla de manteniment que n'eviti el creixement.
- **Erosió:** Tot el monument presenta cert nivell d'erosió i, a més, s'han identificat certes marques característiques d'una neteja amb projecció d'àrids. Aquest procés està totalment desaconsellat per a aquest tipus de material.
- **Llacunes:** El monument ha perdut al voltant del 10 % dels elements escultòrics. La zona dels relleus presenta pèrdues puntuals de caps, extremitats, parts de l'instrumental o del mobiliari. Mentre que el personatge principal ha perdut gairebé íntegrament el rostre, així com alguns elements secundaris.
- **Despreniment:** Durant la retirada dels morters desplaçats es va poder advertir el despreniment d'un dels florons que cobreixen la cantonera posterior del costat del sabater. Es va poder comprovar que va ser a conseqüència de la cristal·lització de l'adhesiu original.

Morters

- **Fissures:** S'observen fissures de retracció del moment d'aplicació dels diferents morters. Probablement, algunes d'aquestes fissures s'han erosionat a causa del dipòsit i arrossegament de partícules pels escolaments d'aigua de pluja o la colonització de microlitoflora.

- **Fractures:** Alguns dels morters presenten fractures i llacunes puntuals, que afavoreixen el desenvolupament del factor biològic en aquests punts. Això es deu al fet que són punts d'acumulació d'humitat que, al costat del substrat terrós, genera un context idoni per al seu creixement.

- **Despreniment:** Derivat de les fissures, les fractures i la colonització, s'observen fragments de morters despresos que generen els buits i punts afeblits en la valoració del conjunt.

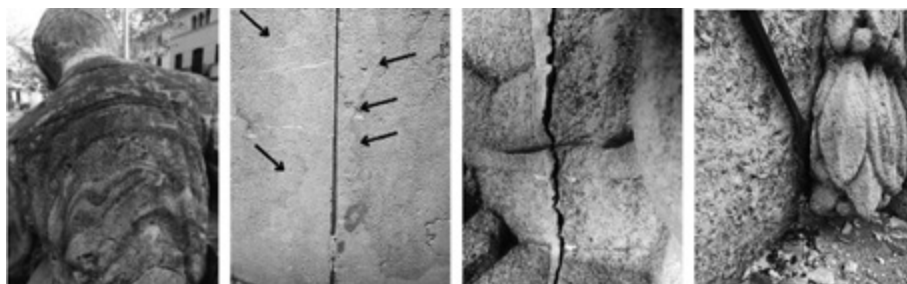

Figura 10

Capes de superfície

- Presència de restes de material descohesionat com pols i restes terroses.
- El monument escultòric presenta nombroses intervencions anteriors no documentades, que van tenir per objectiu la reconstrucció de parts malmeses i despreses del monument.

Aquestes intervencions són observables sota l'aspecte de reintegracions i adhesions de fragments. Es van utilitzar morters o màstics que desvirtuen la lectura del conjunt, ja que se superposen a les superfícies originals i no sempre s'entonaven amb el color de la pedra.

- Presenta patina d'ennegriment que contrasta amb zones de lixiviació produïda per l'escolament de l'aigua de pluja, i en distorsiona la percepció estètica a conseqüència d'aquest contrast entre zones negres i blanques.

- Colònies puntuals de líquens i microflora localitzades en la part superior del cap del personatge principal del conjunt escultòric.

5.4 Objectius de la intervenció

La finalitat general de la intervenció proposada ha estat la d'assegurar la conservació del monument, amb els següents objectius: conèixer i analitzar els diferents factors, mecanismes i formes d'alteració així com els nous materials aplicats en les diferents intervencions històriques i que han pogut contribuir a la seva alteració. Fruit de l'examen organolèptic, es va proposar com a objectiu principal dur a terme una intervenció de caràcter conservatiu que no inclou la reconstrucció o restauració de les parts que manquen. El criteri proposat té com a base el respecte de la llacuna i de la importància del significat del conjunt escultòric, ja que l'escultura no representa un rostre o retrat individual, sinó tot un col·lectiu que es dedica a un ofici que continua veient-s'hi representat malgrat les llacunes o pèrdues escultòriques. És per això, i atès que aquestes llacunes no influeixen en la conservació del que queda del conjunt, que es va optar per una intervenció conservativa.

5.3.4 Criteris d'intervenció

<p>Mínima intervenció Mínima manipulació per evitar riscos innecessaris. Han estat descartats tractaments excessivament intervencionistes.</p>	<p>Reversibilitat Han estat seleccionats tractaments que afavoreixen la màxima reversibilitat.</p>
<p>Màxim respecte a l'obra i a la seva integritat Respecte dels aspectes formals, materials i estructurals.</p>	<p>Llegibilitat Preservació del missatge estètic del conjunt, evitant els falsos històrics.</p>

<p>Estudi de les causes de alteració</p> <p>Previ a la intervenció, s'ha dut a terme l'estudi de les causes que han produït les alteracions, amb la finalitat de poder actuar de manera adequada i eficient.</p>	<p>Documentació</p> <p>S'han documentat tots els estats del monument, abans, durant i després de la intervenció.</p>
<p>Interdisciplinarietat</p> <p>La intervenció s'ha dut a terme en equip, conjuntament amb altres disciplines i atenent els testimoniatges populars dels veïns de Lluçmajor.</p>	<p>Estabilitat</p> <p>Els materials utilitzats en la intervenció han estat seleccionats per la seva compatibilitat amb l'original.</p>

5.5 Metodologia de la intervenció

La metodologia de la intervenció realitzada ha estat la següent:

FASE 1. Documentació i estudis previs *in situ*

5.5.1 Documentació

Tot el procés s'ha documentat fotogràficament, amb la finalitat de deixar constància de l'estat inicial i final així com dels diferents procediments duts a terme en el procés d'intervenció. Finalment, com a part del procés documental, s'ha redactat la memòria final, en la qual s'ha recollit la descripció de tots els processos realitzats, juntament amb la seva justificació i la descripció dels materials i metodologies utilitzades.

5.5.2 Proves d'idoneïtat dels procediments

S'han dut a terme les següents proves, amb les següents observacions:

V.I Proves de morter

Objectiu i metodologia	S'han dut a terme diferents proves de morters de calç, en les proporcions adequades al gruix i la profunditat de les juntes i/o llacunes que calia emplenar, així com al tipus de superfície i la seva tonalitat. Així mateix s'han assajat veladures realitzades amb aigua de calç i els mateixos àrids dels morters per ajustar el to final de les juntes.
Material	<ul style="list-style-type: none"> • Calç aèria en pasta • Àrids de la pedrera de Sant Miquel de diferents granulometries i tonalitats.
Conclusions	<p>Morter de junta: s'ha seleccionat un morter de farciment o fons amb calç aèria i àrid del tipus Normal 0-0,4 emprat en proporció 1:5. El morter de superfície s'ha realitzat mitjançant l'ús de calç aèria i àrids amb gruix 0 i 0,2 mm, en una proporció 1:4. La proporció dels àrids usats en el morter d'acabat ha estat 3:1:1, usant àrid vermell, groc i negre respectivament.</p> <p>Pàtina de recobriment: la pàtina de recobriment per homogeneïtzar la textura i el color de les juntes d'adhesiu, que per motius de conservació s'han mantingut, s'ha realitzat a partir de la mateixa mescla que el morter d'acabat de juntes, però amb una granulometria d'àrids més fins per afavorir-ne l'aplicació.</p>

V.II Proves de neteja

<p>Objectiu i metodologia</p>	<p>Selecció de la metodologia definitiva més eficaç i respectuosa per al monument. Per a això s'ha dut a terme una bateria de proves de petites dimensions en les àrees que presentaven més acumulació de brutícia. La selecció de la metodologia s'ha basat en els resultats, i s'ha valorat el respecte per les superfícies a intervenir, la innocuïtat dels productes emprats, així com el nivell de neteja. Per a això es van proposar metodologies aplicables de manera simple o combinada basades en neteja mecànica i fisicoquímica.</p>
<p>Material</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Aigua destil·lada • Instrumental per a aplicació de vapor d'aigua a baixa pressió • Arbocel® • Bicarbonat de sodi • EDTA
<p>Conclusions</p>	<p>La metodologia seleccionada ha estat la neteja mitjançant l'ús d'aigua destil·lada i raspallat manual amb raspalls de fibres suaus; combinat amb l'ús de vapor d'aigua a baixa pressió. En zones molt puntuals, com ara la part superior del monument que presentava una major acumulació de brutícia, es va realitzar una aplicació de papeta d'EDTA 10 % durant una hora, posteriorment neutralitzada amb aigua destil·lada i raspallat manual.</p>

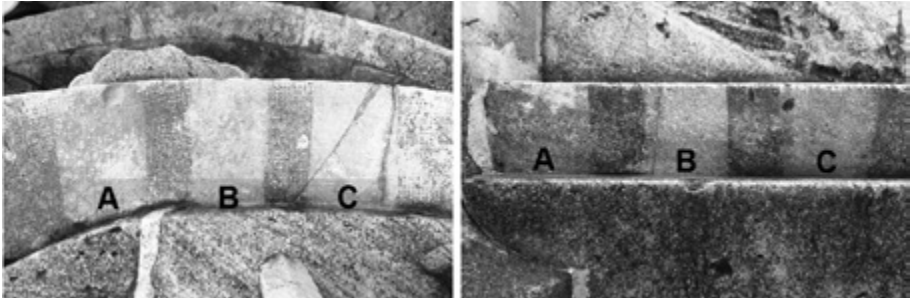

Figura 11

FASE 2. Intervenció

5.5.3 Neteja mecànica en sec

S'ha dut a terme una primera neteja general amb raspalls i brotxes de pèls suaus. A continuació s'ha procedit a l'eliminació d'elements impropis com ara morters d'intervencions anteriors que distorsionen la lectura del conjunt, superposicions de morter sobre la pedra i morters despresos. Per a això s'ha utilitzat el martell i l'escarpa per a les pastes més dures i el vibroincisor per eliminar les pastes superposades sobre les parts escultòriques.

Figura 12

5.5.4 Neteja fisicoquímica

Les proves de neteja han permès determinar la metodologia que garanteix una neteja controlada i progressiva que permeti unificar

el to del monument sense restituir una aparença de pedra nova que li faria perdre la pàtina històrica. És per aquesta raó que s'ha usat l'aigua destil·lada aplicada mitjançant nebulitzadors, combinada amb el raspallat manual amb raspalls de fibres suaus.

Figura 13

Aquesta metodologia ha suposat una execució més lenta, però altament efectiva i respectuosa tant amb el monument com amb el medi ambient, i ha permès evitar l'ús d'altres productes que puguin generar residus. Donada la porositat de la pedra de Santanyí, ha estat necessari combinar aquesta metodologia amb l'ús puntual d'una *vaporeta* de pressió controlable (3 ATM) per estovar els dipòsits intraporus i poder eliminar-los manualment. Solament en la zona superior del monument ha estat necessari aplicar un cicle de *papeta* d'EDTA al 10 % en aigua destil·lada, amb posterior neutralització i raspallat amb aigua destil·lada. Aquesta metodologia permet la dissolució de les concrecions dipositades en els porus de la pedra, i en facilita l'extracció. Amb la finalitat d'evitar l'excessiva humectació del monument, l'aigua s'ha aplicat de forma nebulitzada i s'ha anat tamponant la zona de treball amb esponges naturals constantment rentades, així com amb l'ús de baietes de fibra per contenir la circulació d'aigua.

5.5.5 Desinfecció puntual

A causa de la identificació de puntuals colònies de líquens a la part superior del cap de l'escultura principal, es va efectuar una neteja mecànica amb bisturí de les parts externes o aèries després del seu assecat amb alcohol etílic.

5.5.6 Remuntat de fragments originals

Per la duresa de l'adhesiu utilitzat en la unió de fragments històricament fracturats, va ser impossible retirar-lo i garantir la conservació de les parts originals, pel fet que la pedra és més tova que l'adhesiu i, per tant, era probable que es produís un *strappo* del material original. Tanmateix, sí que s'ha procedit a la retirada i reaplicació d'un dels florons de la part de relleus. Per fer-ho, s'ha dut a terme una neteja mecànica amb la finalitat de retirar les restes d'adhesiu que presentava a la cara de contacte amb el suport. Per a l'adhesió s'ha aplicat un adhesiu bicomponent i ha estat reinstal·lat l'element en el seu lloc original.

5.5.7 Reintegració de morters

Les zones a treballar han estat prèviament humectades amb aigua nebulitzada, per evitar que el suport absorbeixi l'aigua del morter i es produeixi un assecat accelerat d'aquest. En els buits més profunds o de major grandària, s'ha aplicat un morter de fons més gruixut (vegeu V.I) i, al damunt, el morter d'acabat. El morter ha estat aplicat mitjançant l'ús d'espàtules, deixant que la pasta emplenés bé les juntes i sobresortís lleugerament per sobre de les vores. Quan el tacte del morter estava lleugerament sec, es retallaven i raspaven les vores perquè sortís el gra i vibrés més l'acabat del morter d'acord amb la pedra original. Finalment s'han esponjat les vores per evitar les taques i rebaves. El morter utilitzat per al recobriment de les juntes d'adhesiu de les parts escultòriques ha estat un morter de la mateixa composició que el de reposició de les juntes, però elaborat amb àrids més fins per afavorir-ne l'aplicació amb pinzell.

Figura 14

6. Conclusió

La intervenció ha permès establir el monument i retornar-li una aparença homogènia que possibilita tornar a gaudir del monument i fer-ne una lectura general, sense modificar-ne o alterar-ne l'autenticitat. L'elecció d'un criteri més conservador, sense introduirhi reintegracions dels volums escultòrics que manquen, no impossibilita la interpretació iconogràfica del monument, així com tampoc en minva la identitat commemorativa.

Així mateix, ha estat motiu d'apropament de molts llucmajorers que aprecien el monument i que han ofert el seu testimoni de la vida a les fàbriques de calçat de Lluçmajor.

7. Agraïments

En primer lloc, en aquest apartat volem agrair el testimoni dels llucmajorers que, com Joaquin Orenes Cano, que posava soles a la sabateria Gregorio Coll, i Tomás Solano Tirado, que treballà a Can Reus de repuntador, ens han servit per identificar i revalorar les tasques gairebé oblidades que desenvolupaven tants i tantes llucmajorers i llucmajoreres a la indústria del calçat.

També són d'agrair els inestimables testimonis de Jaume Taberner, Mercedes Trujillos i Dolores Trujillos, així com el d'altres llucmajorers que s'aproparen a explicar-nos el seu record a les fàbriques però dels que malauradament no en tenim els noms perquè en aquell moment potser teníem les mans ocupades. Cal incloure aquí també un agraïment a Francina Capellà, per haver-se interessat per la nostra feina i la seva aportació identificant un dels ajudants santanyiners de l'escultor Tomàs Vila.

Per últim, volem agrair a l'Ajuntament de Lluçmajor, i en concret a l'equip del Departament de Cultura, la iniciativa de conservar, protegir i revalorar el monument dels sabaters, tan apreciat entre els llucmajorers més grans. En especial, donem les gràcies a Miquel Àngel Verger Garau i als membres de la brigada de l'Ajuntament, per possibilitar-nos la feina i donar-nos suport en dates nadalenques. També incloem aquí a Joan Ramis, custodi de la biblioteca de Lluçmajor, per compartir amb nosaltres tota la informació de la indústria dels sabaters a la vila. Finalment, acabem amb un profund agraïment als membres de l'organització de les Jornades, per haver creat un marc on difondre aquesta història.

Figura 15

Figura 16

8. Bibliografia

ÀLVAREZ, Àngels; TOMÀS; Joana M^a; VIDAL, Francisca (1990). «Els sabaters de Lluçmajor». A: *Lluçmajor de pinte en ample*. Publicació extraordinària, núm. 100. Lluçmajor: Edicions de pinte en ample

BUADES, A. (1919): Gremi de sabaters (1586). A: *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. XVII, Palma de Mallorca,

MANERA, Carles (2017). «Assaig sobre una teoria de la indústria de Mallorca. Flexibilitat productiva, treball femení i mercat». A: *XVIII Jornades d'estudis Locals d'Inca. Inca: Edicions Ajuntament d'Inca*.

MARTÍ, Miquel (1981). «Una tradició sabatera». *Sa veu de Lluçmajor*, octubre, p. 11

SACARÈS I MULET, Josep. «Sabates i sabaters. Recordances d'una dècada» *Lluçmajor. Notes Històriques i Culturals. Homenatge a Vicenç M. Rosselló i Verger*. Edicions de pinte en ample , 1995, p. 167-183).

VIDAL, Antoni (2011). *La fabricació de calçat de pell a Lluçmajor. Els orígens de l'expansió industrial (1870-1936)*. Pregó de fires 2011. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.

9. Índex de figures²:

Figura 1. Escultura del sabater. Fotografia de l'Arxiu de Coloma Julià.

Figura 2a. Catàleg de la Fàbrica de Can Catany Salvà (Jaquetó), 1902. Fons d'Antoni Catany Ponseti.

Figura 2b. Grup de treballadors de la cooperativa de producció de sabates La Hormiga

² Les imatges extretes dels fons privats han estat localitzades a la publicació *L'Abans. Lluçmajor, recull gràfic 1875-1970* coordinada per Margalida Martín Rimada de l'editorial Efadós, en col·laboració amb l'Ajuntament de Lluçmajor. També s'ha emprat una imatge del Fons de Coloma Julià, que consta també publicada a *Lluçmajor de Pinte en Ample*. 100. Publicació extraordinària de l'edició de *Pinte en Ample*.

ACTES DE LES VI JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

(1934). Fons família Sbert Moragues.

Figura 2c. Grup de treballadors de la Fàbrica de Can Caldés (ca. 1910). Fotografia de Pedro José Oliver, fons de Francesc Xavier Tomàs Terrassa.

Figura 3a. Escultura del pagès. 1950. Plaça de l'Olivar. Fotografia d'Àrtifex Balear.

Figura 3b. Detall de sepultura particular al cementeri de Palma.

Figura 3c. Detall de la signatura de l'escultor al monument dels sabaters.

Figura 4a: Placeta del Sabater. Fotografia del Fons Agustí Solivellas Clar.

Figura 4b: Placeta de Cas Frares. Abans coneguda com de S'era de Cas Frares i actualment Placeta des Sabater. Fotografia de 1917. Fons Família Martín Rimada.

Figura 5a. Imatge en blanc i negre dels talladors de la Fàbrica Nadal. Anys seixanta. Col·lecció Antonio Montserrat Oliver. Acompanyat de dos detalls a color dels relleus del monument, on es representen els finestrals observats a la fàbrica Nadal.

Figura 5b. Imatge en blanc i negre dels talladors de la Fàbrica de Can Claret, a principi dels anys seixanta. Fons família Clar. Acompanyada d'imatges de detall dels relleus del monument, on es veuen els estris, mobiliari, actituds dels personatges i indumentària.

Figura 6a. Detall del relleu de les repuntadores del monument.

Figura 6b. Imatge de repuntadores de la fàbrica Munar. Anys cinquanta. Fons Catalina Ferretjans Tomàs.

Figura 6c. Detall del relleu de les encapsadores del monument.

Figura 6d i e. Detall del relleu on es veuen els finissatges de les sabates.

Figura 7. Detalls de l'escultura principal del sabater on s'observen els estris i mobiliari.

Figura 8. Imatges de la fase d'estudi del monument, prèviament a la intervenció.

Figura 9. Detalls de les alteracions en forma d'erosió i fractures, algunes d'elles ja reparades en intervencions anteriors.

Figura 10. Imatges de les alteracions. D'esquerra a dreta: patina d'ennegriments, rebaves, desprendiment del morter de junta i dipòsit de material aliè a les llacunes.

Figura 11. Imatges de les proves d'idoneïtat de les metodologies de neteja a la base del monument, on: A es aigua destil·lada, B es vapor d'aigua a baixa pressió i C papetes de polpa de cel·lulosa.

Figura 12. Detalls del procediment de neteja mitjançant raspallat suau i aigua destil·lada, que es combinava amb vapor a baixa pressió.

Figura 13. Detalls del procediment d'eliminació de les rebaves de morter superposades a l'original.

Figura 14. Imatges de les proves de morter de calç per a la reintegració de les juntes i detalls de la intervenció.

Figura 15. Imatge lateral del monument: a l'esquerra abans de la intervenció; a la dreta després de la intervenció.

Figura 16. Imatge general del monument: a sobre abans de la intervenció; a sota després de la intervenció.

**ELS EXPOSITORS I ELS PRODUCTES
DE LLUCMAJOR A LES EXPOSICIONS
DE LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIX
I DE LES PRIMERES DÈCADES DEL SEGLE XX**
Apol·lònia Nadal Mut

La comunicació presentada tracta de les persones que enviaren diferents productes, fets a Lluçmajor, a un conjunt d'exposicions, universals i locals, quan l'interès per utilitzar aquest mitjà va despertar tanta expectació. Recordem que la primera Exposició Universal se celebrà a Londres l'any 1851, la segona a París l'any 1855, i a partir d'aquí podem dir que es va iniciar tota una cursa. Les diverses ciutats d'Europa també s'apuntaren a celebrar-ne d'àmbit més reduït.

1. Els absents

No tots els productors que hi havia, ni molt manco, es presentaven a les mostres, aquelles a les quals tant volien atreure no només les autoritats de Madrid o Palma, sinó també persones convençudes de debò de la seva utilitat, com és el cas de l'incansable i polifacètic Francesc Manuel de los Herreros.

És sorprenent que, tant com ha destacat Lluçmajor en la indústria del calçat, no aparegui a les mostres que hem estudiat ni un sol fabricant de sabates, ni tampoc cap adobador de pells del municipi. No sabem ben bé la causa del seu desinterès en el mitjà de promoció, o si és que s'estimaven més no donar massa el net dels respectius tallers o fàbriques. A les exposicions, en canvi, hi trobam fabricants de calçat de Sóller i de Palma, així com també molts de Menorca. És ver que tampoc gaire representants dels municipis del Raiguer, només un d'Alaró, i, això sí, els set fabricants més importants d'Inca, es presentaren a l'Exposició Universal de Barcelona de 1929.

Però, per altra banda, paradoxalment, almanco alguns fabricants valoraven els premis. On s'obtingueren les medalles que surten a la coberta de l'interessant catàleg, de l'any 1902, de la fàbrica de calçat de Joan Catany Salvà? Del mateix industrial tampoc trobem mostres de la fàbrica de pells, amb 5 nocs, que l'any 1889 tenia al carrer des Llavadors (*Lavaderos*), quan també tenia la fàbrica de sabates al carrer Nou.¹

S'ha de dir que els fabricants de pells de Palma sí que participaren en un bon nombre de les mostres celebrades en el període estudiat.

Coberta del catàleg de Calzados Juan Catany, 1902. Col·lecció de la família Catany.

Tampoc trobam, als catàlegs que hem vist, els fabricants de teixits de cotó com els que produïa Jaume Romaguera Stela, al carrer de Sant Pere, núm. 26, que l'any 1880 treballava amb quatre telers, mentre que al 1889 ja treballava amb 15 i 4 telers a mà.²

Les absències ressenyades serien una prova que les exposicions no basten, ni de prop, per identificar tots els industrials d'un sector o d'un lloc, com és ara el cas de Lluçmajor, però potser sí que en podem afinar alguns que difícilment trobaríem d'una altra manera.

En canvi, tal com veurem, en la branca de vins i licors sí que n'hi hem trobat, un bon grapat i ben valorats. És un testimoni clar de la importància que ha tingut a Lluçmajor, al llarg del segle XIX i una bona

1 AMLL. Matricules de la contribució industrial i de comerç, 1869-1921. Sig. 1708.

2 AMLL, Matricules de la contribució industrial i de comerç 1869-1921. Sig. 1708. Podria tractar-se de la mateixa fàbrica, l'única que F. Giménez y Guitied ressenyava de Lluçmajor durant l'any 1862, amb 11 telers i 11 obrers. *Guia fabril e industrial de España*, p.203.

part del segle xx, la indústria de la fabricació d'aiguardents i licors a partir de la destil·lació de vins.

2. Els que participaren, els que exhibiren diferents especialitats

Les primeres mostres identificades com a procedents de Lluçmajor les trobam a l'Exposició Agrícola de Madrid, celebrada a la tardor de l'any 1857, una mostra organitzada pel govern central, d'àmbit estatal, amb les colònies d'ultramar, en un pavelló construït expressament a la muntanya del Príncep Pío, en el que aleshores eren els afores de Madrid.

La Comissió Provincial, l'encarregada de seleccionar els productes de més interès i qualitat, trià, per enviar a Madrid, mostres de blat de xeixa, garroves, i aiguardent de vi anisat de Lluçmajor, especialitats que romanen al llarg de tot el recorregut. El blat de xeixa i les garroves obtingueren una menció honorífica. A més, la Comissió presentava a la mostra oli de llentiscle de Lluçmajor.

L'Exposició Agrícola, Industrial i de Belles Arts de les Balears, celebrada a Palma l'any 1860

Tres anys més tard, l'any 1860, se celebrava a Palma una destacada exposició regional, arran de la visita de la reina Isabel II. B. Font dona detalls de la constitució d'una comissió per preparar la participació del municipi en els actes que se celebrarien durant l'estada dels reis a l'illa; explica que, en una de les actuacions, hi participaren grups de pageses de Lluçmajor que oferiren ametlles als reis.³

Pel que fa a la iniciativa privada, encara que hi ha coincidència de persones,⁴ hi participà un grup d'expositors amb productes de Lluçmajor. Dos eren nobles amb grans propietats al municipi. L'un era el comte d'Aiamans, Pasqual Togores i Rosselló (1831–1888), propietari de Son Julià, que presentava mostres de blat moreno o

³ FONT, B.: *Historia de Lluçmajor*. Vol. VI, p. 528.

⁴ Per exemple, l'expositor Miquel Salvà Cardell era membre elegit de la Junta Directiva de l'Exposició.

menut, una varietat conreada a Lluçmajor caracteritzada pels seus grans petits, de considerable pes i de color bru.⁵ L'altre era Marià Villalonga, propietari de sa Torre i de Son Granada, que presentava mostres de llana, crua (neta, sense filar) i sutza (sense rentar).

Altres dos expositors, Bartomeu Ramis i Rafel Barceló, presentaven garroves i ametlles respectivament.

Però a la mostra de 1860 hi havia altres productes. Un era l'oli de llentiscle, que presentava Gabriel Clar Salvà, propietari de Capocorb i de So n'Albertí, dues possessions de la Marina amb elevada proporció de garriga, on hi abunda la planta *Pistacia lentiscus*. L'oli extret del llentiscle, el fruit de la mata, si bé tradicionalment s'havia utilitzat per fer llum,⁶ a la dècada de 1850 ja es comercialitzava al continent com a ingredient de diferents medicaments i altres aplicacions, com en veterinària.

A la mostra es tornà a veure la importància de la fabricació d'aiguardent. Ara ja presentat directament pel productor, Mateu Gamundí Salvà, que, a més d'altres trossets com Son Marió, tenia Cugulutx, d'11 quarterades sembrades de vinya i de figueres. Produïa vins i aiguardents a l'engròs i la seva riquesa imposable en molts pocs anys es va duplicar. A la mostra presentava vi negre i aiguardent anisat doble, amb el qual va obtenir una medalla.⁷

A la mateixa exposició, Marià Francesc Pujol, advocat i hisendat de Palma, que havia estat diputat a Corts a la dècada de 1840, presentava pedra destinada a la construcció i també mostres de dos tipus d'alabastre procedents del terme. Diu l'Arxiduc⁸ que uns dels alabastres més bonics que es trobaven a l'illa eren els que s'obtenien a Lluçmajor, un d'ells a la zona del Cap Blanc, en aquest cas d'un bell color blanc groguenc.

5 Lluís Salvador el descriu i indica que es conreava sobretot a la Marina de Lluçmajor. *Les Balears descrites per la paraula i la imatge*. Vol. III, p. 230.

6 BARCELÓ I COMBIS, F.: *Flora de las Islas Baleares*, p. 100.

7 *Breve Noticia de la Exposición Agrícola Industrial y de Bellas Artes, celebrada en la ciudad de Palma a mediados del mes de setiembre del año 1860*, p. 84, 86 i 132.

8 HABSBURG-LORENA, Lluís Salvador: *Les Balears descrites per la paraula i la imatge*. Vol. III, p. 593.

A la mateixa secció de minerals, l'Ajuntament de Lluçmajor presentava marès de les pedreres de Galdent, possessió que al 1860 tot just acabava de deixar de ser patrimoni del marquès de la Romana, per passar a diferents mans.⁹

I per últim, a la mostra de 1860 hi trobem el comerciant Miquel Salvà Cardell que, a més de peces de vidre de la seva fàbrica del carrer de Sant Martí de Palma,¹⁰ presentava dues coses fetes a Lluçmajor, per una banda un vi de la varietat giró i, per l'altra, allò que se'n deia verdet, que al catàleg apareix com a *panes de cardenillo*.¹¹ Es tracta d'un pigment de color verd resultant de l'acció de l'àcid acètic sobre el coure, que constituïa un ingredient per fabricar pintures i colorants, com el que s'utilitzava per donar color a determinats objectes de vidre. Un producte que segurament Salvà utilitzava per donar color als envasos i objectes de vidre que fabricava, precisament el tipus de peces de color blau i de color verd que obtingueren una medalla de plata.

A diferents fonts de mitjan segle XIX apareixen citades unes fàbriques de verdet a Mataró,¹² a Barcelona i també a Arenys de Mar.¹³ Pel que es veu a Lluçmajor també n'hi havia una; la seva localització s'explicaria per diferents motius: per la vinculació amb el municipi d'on procedia l'expositor, propietari de la principal fàbrica d'objectes de vidre de l'illa, així com per l'abundància al terme de residus del most i la molla premsats, la brisa, que dipositats al fons de les botes de vi, produïen l'àcid acètic.

De Miquel Salvà Cardell (Lluçmajor, 1790 – Palma, 1873), n'hem fet una recerca biogràfica, i és un exemple clar d'ascens social. Era fill segon de l'honor, pagès benestant, Antoni Salvà Ginard, de sobrenom Ros, persona també destacada a Lluçmajor, on fou síndic personer a

9 MOREY TOUS, Antònia: «La participació de la noblesa mallorquina en el procés desvinculador 1768 -1862». *Recerques*, 1999, núm. 38, p. 58.

10 La fàbrica de Salvà Cardell produïa barrals, botelles blanques i de color, campanes per a floreres, pots per a conserves i tot allò relacionat amb la vidrieria. VIÑAS Y CAMPÍ, M. *El Indicador de España*, p. 66.

11 *Breve Notícia de la Exposición Agrícola, Industrial y de Bellas Artes*, p. 103.

12 A Mataró l'any 1848 hi havia una fàbrica de verdet. COSTA OLLER, F., *Mataró Liberal, 1820-1856*, p. 87.

13 *Catálogo de la Exposición industrial y artística de productos del Principado de Cataluña*, p. 22.

la primeria del segle XIX.¹⁴ Salvà Cardell, entre els 16 i els 19 anys, va estudiar a la Universitat Literària de Palma¹⁵ i, posteriorment, va tenir un paper ben rellevant com a maçó i diputat liberal i, sobretot, com a banquer i home de negocis. En tot cas la seva interessant biografia i les seves intervencions a les Corts de Madrid, precisament defensant els interessos bladers de Mallorca,¹⁶ les haurem de deixar per a un altre any.

L'Exposició Universal de Londres del 1862

Dos anys més tard de la de Palma, se celebrava l'Exposició Universal de Londres, on es tornaren a presentar els preuats blats, el blat moreno de Son Julià i el blat de xeixa de sa Torre, que va obtenir una menció honorífica.

Exposició Universal de Viena del 1873

A la Universal de Viena de 1873, hi havia el blat moreno i el blat de xeixa de sa Torre, a més de llana sutza, aquest pic presentat per Catalina Safortesa, la Gran Cristiana, qui des del 1868 havia quedat viuda de Marià Villalonga. A Viena també hi trobam l'oli de llentiscle, presentat un cop més per Gabriel Clar.

També s'hi envià un vi verge (vi fermentat sense rapa ni pellofa) presentat per l'honor Miquel Jaume Boscana.

Al 1876 se celebrà una exposició organitzada pel Centre Mercantil i Industrial de Palma. El Centre era una entitat privada fundada un any abans, amb seu al carrer Danús. Segons els seus estatuts, era una associació oberta a persones relacionades amb el món del comerç i de la indústria que volien contribuir al desenvolupament d'aquests sectors i a fomentar els interessos morals i materials del país.¹⁷ Al

14 AMLL, Llibre d'actes de l'Ajuntament de 1803. Signatura: LA-12. El síndic personer era un càrrec municipal, elegit pels habitants de la vila, que tenia la funció específica de defensar els interessos de la comunitat dins els ajuntaments.

15 Va estudiar a la Universitat Literària de Palma entre els anys 1806 i 1809. AHUIB, Fons Universitat Literària de Mallorca.

16 Congreso de Diputados, Diario de sesiones, 31 de maig de 1840.

17 *Estatutos del Centro Mercantil e Industrial de Palma*, 1875.

mes de gener es va celebrar a la seva seu, sense el suport de les institucions, una exposició de productes locals tant artístics com industrials que tingué un ampli nombre de visitants. Hi participaren 150 expositors amb un milenar d'objectes.

No sabem si hi hagué productes de Lluçmajor, però sí que ens consta que se'n trobà a faltar un. Així, segons un article de l'escriptor i mestre d'obres Bartomeu Ferrà, a la mostra hi faltaren especialitats destacades com eren les robes dels teixidors de Palma, la roba de llista de Sóller i les feines dels flassaders de Lluçmajor: «(...) las magníficas colchas coloradas, con dibujos afelpados, que la moda va desterrando sin respetar la preferencia que á estas especiales telas corresponde, cuando se entapizan los banquillos y se adornan las camas entorsilladas de las antiguas habitaciones».¹⁸ La referència de Ferrà i la que trobarem més endavant demostra que les vistoses vànoves vermelles eren una especialitat precisament de Lluçmajor.

L'Exposició Universal de Filadèlfia del 1876

A la primera Universal que se celebrà fora d'Europa, hi trobam els vins de Galdent. Els enviava Nicolau Humbert, un home de negocis de Palma que es dedicava al comerç, a promoure projectes ferroviaris, i a l'explotació vitícola a Galdent, on la família hi havia adquirit terres i també hi tenia, juntament amb els germans, un celler on es venien els vins propis i d'altres procedents de diferents regions com els bordeus, xampany, xerès, etc.

A Filadèlfia presentava vi negre claret, vi blanc sec i vi ranci de Galdent, encara que no va tenir guardó.

L'Exposició Vinícola de Madrid de 1877

L'any següent se celebrà a Madrid una gran mostra de vins i de tot allò relacionat amb el raïm. El govern va impulsar aquesta gran exposició

¹⁸ FERRÀ, Bartomeu. «La primera Exposición celebrada por el Centro Mercantil e Industrial de Palma» a *Museo Balear*, 29 de febrer de 1876, p. 149.

sense estalviar-hi recursos pensant que la fil·loxera que ja patia França podria convertir Espanya en el primer estat productor del món d'aquest sector.¹⁹

Igual que l'any anterior, hi participava Nicolau Humbert amb els vins i, ara també, amb mostres de vinagre que produïa al celler de Galdent, dels quals en donava els preus i les quantitats que en sortien, que eren relativament elevades. Així per exemple, de vinagre blanc en produïa 1.150 hectolitres l'any.

El seu contemporani, el catedràtic d'Agricultura de l'Institut Balear, Pere Estelrich, en un article del mateix any parlava de «los vinos de la bodega Galdent»,²⁰ i, com a bon enòleg, donava les característiques dels quatre vins que produïen els germans Humbert. Dos vins negres, un de sec i un de dolç. El negre sec superava els 15°, probablement, segons Estelrich, encapçalat en un 2 per cent d'alcohol; el vi negre dolç, d'una mica menys de graduació. Es venien tant a granel, més barats, com en botelles etiquetades de 85 cl, a 3 rals. A més d'aquests, elaboraven tres vins licorosos: un vi generós, amontillat, de gust ranci i molt sec, de 18°, indicat per a postres, el preu del qual era de 5,50 rals; un vi que els productors en deien malvasia, però que, segons el químic esmentat, tenia una qualitat, i també un preu, molt inferior al que es produïa a Banyalbufar, que es venia també a 5,50 rals la botella; i un tercer vi que anomenaven de celebrar, de missa, de 17° que es venia a 3 rals la botella.

Però a la Vinícola de Madrid també hi trobam un llucmajorer que es va dedicar amb tenacitat a la producció de vins, licors i vinagres. Es tracta de Bartomeu Castell Alemany, propietari de Son Grauet, de 195 quarterades, de les quals únicament se'n cultivaven 34. Antoni Garcias, al seu manuscrit²¹, destacava l'esforç i la dedicació de l'expositor esmentat. Segons la informació que proporciona la memòria de la mostra²², concretament l'apartat dedicat a les Illes,

19 GIRALT, E.: *Empresaris, nobles i vinyaters*, p. 357.

20 ESTELRICH, P.: "Los vinos de la bodega Galdent" a *El Porvenir de Mallorca*, p. 381-383.

21 GARCÍAS VIDAL, A.: *El término municipal de Lluchmajor*, p. 34.

22 *Estudio sobre la Exposición Nacional Vinícola de 1877*, p. 894.

elaborat per l'enginyer Francesc Satorras, Castell produïa anualment 800 hectolitres de vi de taula (*de pasto*); 50 de vi generós sec; 50 d'aiguardent anisat doble; 50 de vinagre blanc i la mateixa quantitat de vinagre negre. A la mostra presentava l'aiguardent i els dos vinagres; el blanc obtingué una menció honorífica.

Mostres de Lluçmajor a l'Exposició Universal de París del 1878

Un any més tard de la Vinícola de Madrid, se celebrava l'Exposició Universal de París del 1878, on les Illes hi enviaren nombroses mostres. De Lluçmajor hi hagué tres productes diferents.

El blat dur menut de Son Julià, un cop més presentat pel Comte d'Aiamans, que va obtenir una medalla de plata, premi difícil d'obtenir en una Exposició Universal.

Per una altra banda els vins de Son Grauet, de Bartomeu Castell (un vi pansal blanc del 1875 i un vi pansal negre del 1876), que foren premiats tots dos amb una menció honorífica. Castell també

presentava vi gorgollassa de Santa Eugènia, municipi amb el qual estava vinculat.

I, per últim, una vànova de Lluçmajor, presentada per la Comissió Provincial amb la següent descripció: «Un cobertor de cama de estambre y cáñamo, vulgo vanave vermella (antigua industria de Lluçmajor) fabricada en el mismo pueblo, por Bernardo Clar. Precio en la localidad, 35 pesetas».²³

Vànova vermella. Col·lecció de Can Cosmet, Campos

L'Exposició Nacional de Minería, Arts Metal·lúrgiques, Ceràmica, Cristalleria i Aigües Minerals. Madrid 1883

Cinc anys més tard se celebrava a Madrid l'exposició, amb la intenció de mostrar la riquesa de la indústria minera d'Espanya. L'Ajuntament de Lluçmajor acordava presentar a la mostra pedres que «se explotan en este distrito».²⁴ Es tractava de peces de conglomerat nummulític polit i també d'alabastre. El conglomerat nummulític polit és molt preuat com a pedra ornamental, i que l'Ajuntament el presentés polit mostra l'activitat d'un o més tallers que hi havia a Lluçmajor, dedicats a treballar la pedra per a la confecció d'elements arquitectònic-ornamentals. Diu l'Arxiduc²⁵ que es tracta d'una pedra molt dura i compacta, bona de polir i que el seu color habitual és gris plom. Pel que fa a l'alabastre de Lluçmajor, ja hem dit les lloances que ell en feia.

L'Exposició Universal de Barcelona del 1888

El 1888 se celebrà la primera exposició d'aquesta categoria que tenia lloc a l'Estat espanyol. La representació de Lluçmajor quant a expositors pel seu compte va ser molt baixa. No en sabem la causa. No s'hi presentaren els vins, tot i que encara faltaven uns anys perquè la fil·loxera afectés la vinya. El comte d'Aiamans tornava a presentar blat de Son Julià, panses i figues (imaginam que seques).

L'Ajuntament, com a expositor, presentava mitjans, *sillares*, per a la construcció. Igualment presentava blat, ordi i ametlles, així com llana crua i llana sutza.

A l'Exposició Universal de París del 1889, no s'hi presentaren productes de Lluçmajor. Però com a expositor de Palma, tant a la mostra de Barcelona com a la de París de l'any següent, fou destacada la participació d'un industrial vinculat al municipi. Es tracta de Francesc Roca Paretés (Barcelona, 1817 – Palma, 1898) qui a les dues universals

24 AMLL, Llibre d'actes, 26 de febrer del 1883.

25 HABSBURG-LORENA, Lluís Salvador: *Les Balears descrites per la paraula i la imatge*. Vol. III, p. 591.

ciutades presentava llibrets de paper de fumar i fòsfors, que obtingueren guardons destacats. L'empresa, en els anys indicats, es presentava com Francisco Roca e Hijos. Estava separada en dues seccions, per una banda la de llumins, fundada l'any 1850, i per l'altra, la de llibrets de paper de fumar, fundada el 1876. Entre les dues donaven feina a 119 obrers.²⁶ La de mistos ocupava mà d'obra femenina.

Francesc Roca Paretès, des del 1873 i durant una desena d'anys, va tenir una fàbrica de mistos a Lluçmajor, al carrer de sa Font, núm. 121.

El mateix Francesc Roca, a les seves memòries, parla de la seva fàbrica de Lluçmajor: «Así fué que llegué a tener dos fábricas; una en la Soledad con veinte y tantas trabajadoras; y otra en Lluçmajor que la tuve cerca de diez años, y el día de su cierre había en ella cincuenta y cinco trabajadoras, ganando crecidos jornales, los que tal vez no volverán a ganar en ninguna de las fábricas que establezcan en dicha villa.»²⁷

Fàbrica de mistos de Francesc Roca del carrer de sa Font

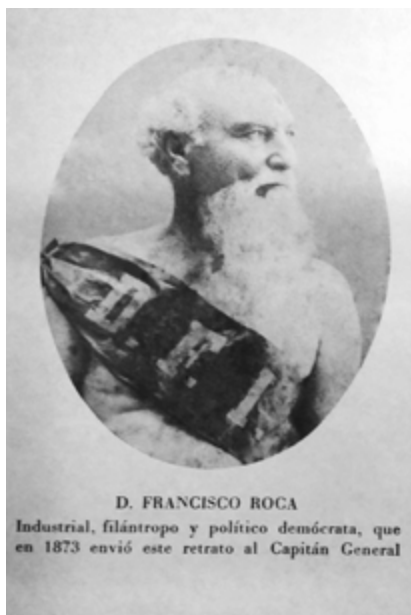
També tenim informació de la seva fàbrica de Lluçmajor, arran de l'incendi que s'hi produí el 16 d'octubre de 1880. Roca enviava una nota a la premsa agraint la valenta actuació de les treballadores, que exposaren les seves vides per salvar la fàbrica, així com dels particulars que ajudaren a sufocar l'incendi.²⁸ En tot cas, l'accident posava en evidència la perillositat dels materials de la fàbrica, i un grup de veïnats va presentar una instància a l'Ajuntament exposant el

²⁶ *Exposition Universelle de Paris 1889. Catalogue Comité de la Catalogne et des Baléares*, p. 21.

²⁷ Francesc Roca Paretès: *Desabogós del alma*, p. 37.

²⁸ *La Opinión*, 21, 10, 1880, p.3.

perill que els suposava la proximitat, a les seves cases, de la indústria que exercia Francesc Roca. El consistori, presidit aleshores per Pere Antoni Mataró, recollí la petició i, veient la necessitat de posar les indústries perilloses als afores del nucli de població, li impedí continuar amb l'activitat. Roca, uns mesos més tard, al·legant haver pres mesures per evitar riscos, demanava permís per reprendre la fabricació. Tot i això, el consistori per unanimitat li denegà el permís.²⁹ També sabem que, uns mesos més tard, el 31 de març del 1881, Roca va rebre un gran homenatge a Lluçmajor, amb la intervenció de la banda musical dirigida per Gabriel Verdura, amb motiu d'haver aconseguit els permisos per continuar amb la fàbrica de mistos, clausurada arran de l'incendi.³⁰ Desconeixem com i quina institució li atorgà el permís. Tampoc sabem quin any exacte i quin motiu en provocaren la clausura definitiva. Ell continuà l'activitat a diferents fàbriques de Palma.

D. FRANCISCO ROCA
Industrial, filántropo y político demócrata, que en 1873 envió este retrato al Capitán General

Fotografia de Francesc Roca Paretes, al llibre de Joan Llabrés Bernal, *Noticias y relaciones históricas de Mallorca: siglo XIX*. Vol. 5.

Francesc Roca Paretes era un republicà militant que gaudia d'una gran estima entre els sectors republicans de Palma. Només cal veure la gran concentració de persones que li van retre homenatge al cementiri neutre de Palma el dia del seu enterrament.³¹

És Joan Llabrés Bernal qui inclou la curiosa fotografia de 1873 de l'industrial, i que dona alguna informació sobre la seva ideologia. Diu que era filantrop, amic dels pobres i demòcrata, i que Roca es va fer retratar, com veiem a la fotografia, despullat i amb una banda amb les inicials D.F.I. (sigles que responien

29 AMLL, Llibre d'actes, 31 d'octubre i 12 de desembre del 1880.

30 *La Opinión*, 4 d'abril 1881, p. 2. L'article, a més de la festa, dona tots els detalls de l'incendi, dels entrebancs per part de l'administració, etc.

31 *La Unión Republicana*, 9 de desembre de 1898, p. 1-2.

a Demòcrata, Federal Intransigent). Francesc Roca va enviar la fotografia al nou capità general de Balears, Carlos Palanca, com a resposta a una cruel frase del general dient que havia acabat amb tots els *descamisats*, referint-se a la repressió del moviment cantonalista de Cartagena que Palanca havia dirigit a la tardor del 1873.³²

Tornant als productes llucmajorers presentats a les mostres, tant les dues de 1897 com la Universal de París de 1900 deixen entreveure la importància que continuava tenint la fabricació de licors. En aquesta anys, les dues fàbriques més importants eren la dels germans Bernat i Antoni Ripoll Llompart i la de Damià Garau Tomàs.

Damià Garau Tomàs tenia la fàbrica al carrer dels Llavadors (*Lavaderos*); morí el 1912 i el seus fills, primer Damià i després Bartomeu Garau Sociés, continuaren al capdavant del negoci.

Una de les empreses de licors la trobam a l'Exposició Balear de Sóller del 1897, una mostra organitzada per l'Ajuntament, celebrada durant les festes patronals del mes de maig. Hi participaren dos-cents i escaig expositors, gairebé tots de Mallorca, i va comptar amb un gran nombre de visitants. De Lluçmajor hi hagué, per una banda, mostres de llana sutza procedent de sa Torre, presentada ara per la nova generació de la família Villalonga, Francesc Villalonga Safortesa, que va obtenir un diploma de medalla d'or; i, per l'altra, diferents licors presentats pels germans Bernat i Antoni Ripoll Llompart, Ripoll Hermanos.

Es tracta dels fills de Mateu Ripoll Ginard, qui havia fundat la fàbrica de licors l'any 1874, al carrer de la República, i que l'any 1896, després d'uns anys difícils per a l'empresa familiar, havien optat per constituir-se en la societat Ripoll Hermanos.³³ A Sóller, obtingueren un diploma de medalla de plata.

32 LLABRÉS BERNAL, J. *Noticias y relaciones históricas de Mallorca: siglo XIX*, Vol. 5, p. 204.

33 NADAL MUT, A. «Els Ripoll de Lluçmajor, de conreadors a licoristes i a emprenedors (1830-1930)», p.470-476.

Fotografia del diploma atorgat als germans Ripoll a l'Exposició de Sóller

Exposició Balear Agrícola i Pecuària de Manacor del 1897

Uns mesos més tard de la de Sóller, se celebrava una exposició agrícola i pecuària a Manacor, organitzada també per l'Ajuntament del municipi. S'hi presentaren 185 expositors, la gran majoria (176) de Mallorca. Aquí s'hi presentaren per una banda la societat Ripoll Hermanos, amb anís i anís triple superior, rom gebrat, menta gebrada i palo; i, per l'altra, Damià Garau Tomàs, amb anís dolç, anís de llimona i rom gebrat. Garau fou premiat amb un diploma de medalla de plata per l'aiguardent anís.

Exposició Universal de París del 1900

A la gran mostra que se celebrà tres anys més tard s'hi presentà únicament un dels fabricants de licors de Lluçmajor, i va fer-hi un bon paper. Era Damià Garau Tomàs que a París envià anís i altres licors. Va obtenir-hi una medalla de bronze.

Tant Damià Garau com els germans Ripoll, al 1904 el primer, i al 1905 els segons, registraren les seves respectives marques de fàbrica a Madrid, amb la qual cosa protegien els seus productes davant uns competidors en un mercat en què ells havien estat pioners. En el cas de Damià Garau Tomàs, registrava la marca del seu anís, *Seca*, nom que a Mallorca es donava a l'anís sense sucre. La marca que els Ripoll registraven era per al licor *Palo*, nom molt poc utilitzat fins aleshores.³⁴

Exposició de productes de les Balears organitzada per la Cambra de Comerç de Palma l'any 1910

La mostra, en la qual participaren 421 expositors de les Balears, és una prova clara que els llucmajorers no creien gaire en l'efectivitat d'aquests tipus d'exhibicions. No hi trobem ni els licoristes, ni els sabaters, ni els fabricants de teixits. Únicament hi trobam el Sindicat Agrícola de Lluçmajor, que presentava diferents tipus d'ametlles i blats (medalla d'or), i la Comissió Provincial, que hi envià blat de xeixa de Lluçmajor.

Imatge de la marca registrada *Seca*

Imatge de la marca registrada *Palo Ripoll*

3. Les branques industrials dels anys vint

A partir d'aquí tenim un buit de productes llucmajorers a les mostres que s'han analitzat, per exemple la Universal de Barcelona del 1929. Tot i que són uns anys en els quals la producció de licors, de

³⁴ OEPM. Núm. de marques registrades: 10524 i 11086.

calçat i de teixits continuà amb força. Agafant com a referència les contribucions que es pagaven a la dècada de 1920, les tres activitats industrials destacades són la fabricació de licors, de sabates i de teixits.

Dins la de licors, l'any 1922 es fundà una tercera fàbrica important, la d'Antoni Oliver Garau, situada al carrer del Saló, núm. 19, i que, des dels seus inicis, va tenir una producció elevada. Així, durant els anys 1823-1824 i 1824-1825 era el fabricant de licors de Llucmajor que més pagava en concepte de contribució industrial, respectivament 2.036 i 2.199 pessetes. També hi destacava la fàbrica d'Antoni Catany Sastre, del carrer del Born, núm. 56, que en pagava 971. Una mica més tard, el 1928 ja funcionava la fàbrica de licors de Bartomeu Sastre Garau, al carrer del Sindicat, núm. 50, que el 1930 va pagar una contribució industrial de 763 pessetes.³⁵

Etiqueta de la fàbrica de licors de Bartomeu Sastre Garau. Col·lecció particular

Per poder comparar els licors amb les tres branques més representatives, es veu que del grup dels fabricants de teixits, per exemple, l'industrial que més cotitzava era Bartomeu Romaguera Puigserver qui, en l'exercici 1925-1926, tenia 34 telers mecànics en funcionament i pagava 2.172 pessetes.

Pel que fa als sabaters, el que més pagava era Sebastià Mulet Contestí, amb una de les fàbriques al carrer d'Antoni Maura, núm. 31, que l'any 1925-1926 va pagar una contribució industrial de 1.588 pessetes.

35

AMLL, Matricules de la contribució industrial i de comerç (1922-1953). Sig. 1709.

Etiqueta de les Destil·leries Oliver.
Col·lecció particular

4. Conclusió

Tornant als, relativament, pocs productes de Llucmajor que s'exhibiren, tant a les mostres universals com a les d'àmbit més reduït, els més valorats foren, d'una banda, els vins i l'aiguarent anisat, i, de l'altra, sobretot els blats, el de xeixa i especialment el menut o moreno. Seria interessant saber qui eren els conductors, amitgers o arrendataris de sa Torre o de Son Julià que dirigiren el seu conreu tan encertadament.

Cada vegada el blat de xeixa és més conegut i utilitzat però, i el menut o moreno? L'hem cercat entre les varietats locals de les Illes Balears i no l'hem sabut trobar. Ens demanam si és una activitat més que s'ha perdut.

5. Taules dels expositors de productes de Llucmajor a les mostres

Taula 1: Els productes de Llucmajor a l'Exposició Nacional de Madrid de l'any 1857

Comissió Provincial de Balears	Blat de xeixa	Menció honorífica
	Garroves	Menció honorífica
	Aiguarent de vi anisat	
	Oli de llentiscle	

Taula 2: Expositors i productes de Lluçmajor a l'Exposició Agrícola, Industrial i de Belles Arts de les Balears celebrada a Palma l'any 1860

Ajuntament de Lluçmajor	Pedra de Galdent	
Comte d'Aiamans	Blat moreno de Son Julià	Medalla de coure
Fullana, Guillem	Ordi comú	
Gamundí, Mateu	Vi negre, aiguardent anisat doble	Medalla de coure per aiguardent anisat
Salva Cardell, Miquel	Vi giró	
	Verdet, <i>panes de cardenillo</i>	
Clar, Gabriel	Oli de llentiscle	Menció honorífica
Ramis, Bartomeu	Garroves	
Barceló, Rafel	Ametlles	
Villalonga, Marià	Llana sutza i llana crua	
	Blat de xeixa	Medalla de coure
Pujol, Marià Francesc	Dos tipus d'alabastre i pedra de construcció	

Taula 3: Expositors i productes de Lluçmajor a l'Exposició Universal de Londres de 1862

Comte d'Aiamans	Blat moreno	
Marià Villalonga	Blat de xeixa	Menció Honorífica, <i>goodness of quality</i>

Taula 4: Expositors i productes de Lluçmajor a l'Exposició Universal de Viena de 1873

Safortesa, Catalina, Vídua de Villalonga	Blat moreno i blat de xeixa
Clar i Salvà, Gabriel	Oli de llentiscle
Jaume i Boscana, Miquel	Vi verge

Taula 5: Expositors i productes de Lluçmajor a l'Exposició Internacional de Filadèlfia de 1876

Humbert, Nicolau	Vi negre claret, vi blanc sec i vi ranci
-------------------------	--

Taula 6: Expositors i productes de Lluçmajor a l'Exposició Vinícola de Madrid de 1877

Humbert, Nicolau	1.Vi negre, de 1875 2.Vi blanc amontillat 3.Vi ranci sec 4.Vi moscatell 5.Vi malvasia	1. Producció anual 50 hl. 2. Producció anual 1000 hl 3. Producció anual 1000 hl 4. Producció anual 1000 hl 5. Producció anual 1000 hl	2. Menció honorífica 3.Menció honorífica 4.Menció honorífica 5.Menció honorífica
	Vinagre blanc	Producció anual, 1.150 hl	
Castell, Bartomeu	Aiguardent anisat doble	Producció anual 50 hl	
	1.Vinagre natural blanc 2.Vinagre natural negre	1. Producció anual, 50 hl 2. Producció anual, 50 hl	1.Menció honorífica

Taula 7: Expositors i productes de Llucmajor a l'Exposició Universal de París de 1878

Comte d'Aiamans	Blat dur menut	Medalla de plata
Castell, Bartomeu	Vi pansal negre de 1876, vi pansal blanc de 1875, i vi negre gorgollassa de Santa Eugènia	Menció honorífica per vi blanc i negre
Comissió Provincial de l'Exposició	<i>Un cobertor de cama de estambre y cáñamo, vulgo vanave vermella (antigua industria de Lluchmajor)</i>	

Taula 8: Expositors i productes de Llucmajor a l'Exposició Nacional de Minería, Arts Metal·lúrgiques, Ceràmica, Cristalleria i Aigües Minerals. Madrid 1883

Ajuntament de Llucmajor	Peces de les pedreres que s'explotaven a Llucmajor	Mostres de conglomerat nummulític i d'alabastre
--------------------------------	--	---

Taula 9: Expositors i productes de Llucmajor a l'Exposició Universal de Barcelona del 1888

Ajuntament de Llucmajor	Carreus per a la construcció	
	Blat, ordi i ametlles	Menció honorífica
	Llana crua i llana sutza	Menció honorífica

Taula 10: Expositors i productes de Llucmajor a l'Exposició Balear de Sóller de 1897

Villalonga Safortesa, Francesc	Llana sutza	Procedent de sa Torre	Diploma medalla d'or
Ripoll Hermanos	Anís i altres licors		Diploma medalla de plata

Taula 11: Expositors i productes de Lluçmajor a l'Exposició Balear Agrícola i Pecuària de Manacor del 1897

Garau Tomàs, Damià	Anisat dolç, anisat de llimona i rom gebrat	Diploma medalla de plata
Ripoll Hermanos	Anisat, anisat triple, rom gebrat, menta gebrada i <i>palo</i>	

Taula 12: Expositors i productes de Lluçmajor a l'Exposició Universal de París del 1900

Garau Tomàs, Damià	Licors	Medalla de bronze
---------------------------	--------	-------------------

Taula 13: Exposició de productes de les Balears organitzada per la Cambra de Comerç de Palma l'any 1910

Sindicat Agrícola de Lluçmajor	Diferents tipus d'ametlles i blats	Medalla d'or per blats i ametlles
Comissió Provincial de Balears	Blat de xeixa	Menció honorífica

Referències bibliogràfiques

BARCELÓ I COMBIS, F. (1879–1881). *Flora de las Islas Baleares*. Palma: Establecimiento tipográfico de Pedro Gelabert.

Breve Noticia de la Exposición Agrícola, Industrial y de Bellas Artes, celebrada en la ciudad de Palma a mediados del mes de setiembre de 1860 (1861). Palma: Imprenta de Pedro J. Gelabert.

Catálogo de la Exposición industrial y artística de productos del Principado de Cataluña (1860). Barcelona: Establecimiento tipográfico de Narciso Ramírez.

COSTA OLLER, F. (2014). *Mataró Liberal, 1820-1856. La ciutat dels burgesos i els proletaris*. Mataró.

Estatutos del Centro Mercantil e Industrial de Palma (1875). Palma: Establ. tip. de Juan Colomar.

Estudio sobre la Exposición Nacional Vinícola de 1877 (1878). Madrid: Imprenta de Manuel Tello.

Exposición Universal de París de 1878. Provincia de las Baleares (1878). Palma: José Gelabert.

Exposition Universelle de Paris 1889 (1889). *Catalogue du Comité de la Catalogne et des Baléares*. Barcelone: Imprimerie de Jacques Jepús.

GARCÍAS VIDAL, A. (1972). *El término municipal de Lluchmajor. Manuscrito de Antonio Garcías Vidal*. Ferias de Lluchmajor: Ajuntament de Llucmajor.

GIMÉNEZ Y GUITED, F. (1862). *Guía fabril e industrial de España*. Barcelona: Librería del Plus Ultra.

GIRALT, E. (2002). *Empresaris, nobles i vinyaters*. València: Universitat de València.

HABSBURG-LORENA, L. S. 1999-2003 [1869-1891]. *Les Illes Balears descrites per la paraula i la imatge*. Vol. III. Palma: Promomallorca.

LLABRÉS BERNAL, J. (1971). *Noticias y relaciones históricas de Mallorca: siglo XIX*. Vol. 5, 1871-1880. Palma: Sociedad Arqueológica Luliana.

MOREY TOUS, Antònia: «La participació de la noblesa mallorquina en el procés desvinculador 1768 – 1862». *Recerques*, 1999, núm. 38, p. 77-104.

NADAL MUT, A. (2019). *Mallorquins, menorquins, eivissencs i formenterencs a les exposicions universals, nacionals i locals 1827-1929*. Palma: José J. de Olañeta.

-(2019). «Els Ripoll de Lluçmajor, de conreadors a licoristes i a emprenedors (1830-1930)». A: *Actes de les III Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor, p. 459 - 478.

ROCA PARETES, F. (s/d). *Desabogos del alma*. Barcelona: Imprenta carrer Dr. Dou, 14.

VIÑAS Y CAMPÍ, M. (1865). *El Indicador de España y de sus posesiones ultramarinas*. Barcelona: Imprenta de N. Ramírez.

Acrònims Noms sencers

AMLL Arxiu Municipal de Lluçmajor

AHUIB Arxiu Històric de la Universitat de les Illes Balears

AHOEPM Archivo Histórico de la Oficina Española de Patentes y Marcas

EL TALLER DE CAN GUIXA: LA INDÚSTRIA TÈXTEL A LLUCMAJOR

Margalida Rubí Ferrer

Per elaborar aquesta recerca hem consultat diverses fonts, la majoria d'elles de l'Arxiu Municipal de Lluçmajor (AMLL). El fet que moltes de les fonts particulars d'aquests tallers no estiguin disponibles en els arxius públics i romanguin en mans privades en el millor dels casos, o hagin desaparegut en altres, dificulta molt les tasques d'investigació del nostre passat industrial. De fet, cada dia que passa ho serà més, de difícil. Un bon exemple de la importància de comptar amb la informació d'aquest tipus d'arxius i la necessitat de recuperar-los en la mesura que sigui possible és el cas de Can Ribes¹, una de les indústries tèxtils més conegudes de Palma i de la qual, gràcies a la conservació de la documentació generada per l'empresa al llarg dels anys, se n'ha pogut fer un seguiment detallat.

Inicialment, la recerca anava enfocada a acostar-nos al treball femení en la indústria tèxtil, però la manca de documentació, el fet que les dones apareguin invisibilitzades a les fonts² i la dificultat que això comporta per al seu estudi, ens va fer replantejar l'objectiu de la recerca. Així, s'intenta fer un seguiment a llarg termini d'un dels tallers fabrils més destacats a Lluçmajor i estudiar-ne l'evolució al llarg dels anys, sense deixar de banda l'objectiu inicial. Una part d'aquest estudi està dedicat a les treballadores del tèxtil a Lluçmajor. Fer-ne un primer seguiment ha estat una tasca difícil i amb entrebancs, però pensam que és necessari

1 Joan Roca i Avellà, *Llana, vapors, cotó i negoci. Una aproximació a la indústria tèxtil de la Mallorca del vuit-cents. El cas de Can Ribes 1850-1885*. Documenta Balear, Palma de Mallorca 2006, p. 9-14.

2 Vegeu Isabel Peñarrubia Marquès, *Jornaleres i obreres a Mallorca durant els segles XIX i XX a Ginard i Féron, David. Dones, treball i moviment obrer: Europa, Espanya, Illes Balears (1868-1936)*. Editat per David Ginard i Féron, Edicions Documenta Balear, 2022, p. 53-96.

recuperar el paper de les dones com a subjectes actius de la història i veure com elles participen també dels canvis socials.

Aquest treball se centra, sobretot, en el seguiment de l'empresa tèxtil propietat de la família Romaguera, en la documentació de la contribució de la matrícula industrial (CMI), existent a l'Arxiu Municipal de Lluçmajor.

Es tracta d'un impost que gravava les activitats industrials, és a dir, una mena de cens municipal socioeconòmic que es renovava de forma anual i on apareix el nom del propietari, el carrer on vivia, i el carrer on desenvolupava l'activitat. Aquest impost és fruit de les reformes de 1845 dutes a terme pel liberalisme moderat. Es tracta d'una important reforma tributària³ que acabava amb els impostos indirectes i establia un sistema fiscal més centralista i unificat que el que existia fins aleshores.

La contribució industrial tenia dues parts: una de fixa i una de variable, segons l'activitat. L'Estat establia la quantitat que es recaptava i la base impositiva per municipis, per l'extensió o per quantitat de l'activitat o el tipus de màquines d'una indústria determinada, com era el cas de la indústria tèxtil on es comptabilitzaven el nombre de telers actius.

La contribució industrial ens acosta al coneixement de les activitats industrials, comercials i als oficis. Hi havia tres tarifes: la primera gravava les botigues, la construcció i les professions liberals; la segona gravava forns, botigues de farina, molins; i la tercera la indústria i artesania.⁴

3 Vegeu José Francisco, González Vázquez, «Las matrículas de contribución industrial y de comercio como fuente para la investigación del Patrimonio Industrial el caso de Cortegana (Huelva)» en el *II Congreso Internacional de Patrimonio Industrial y de la Obra Pública: Patrimonio Industrial: pasado, presente y futuro*, 2018, pp. 442-462 i Documentant la indústria. Xarxa d'Arxius Comarcals (XAC). Generalitat de Catalunya, https://xac.gencat.cat/ca/detalls/Article/documentant_la_industria (1 de febrer, 2023)

4 Ibid.

De tota manera, cal tenir present que es tracta d'una font que no és del tot fiable, ja que hi havia molt de frau i també certa tolerància política en un moment en el qual es volien afavorir les inversions industrials.

L'estudi d'aquesta font ens ha permès fer un seguiment del taller de Can Guixa al llarg dels anys i també observar l'evolució de la indústria tèxtil en un període llarg de temps que s'inicia en els anys seixanta del segle XIX i s'allarga fins ben entrat el segle XX.

Per altra banda, per completar l'estudi hem consultat altres fonts entre les quals cal destacar els padrons municipals, la correspondència, les actes de l'Ajuntament, algunes fotografies i alguna documentació dispersa del mateix taller que es conserva a l'AMLL i que ens ha ajudat a perfilar alguns aspectes més concrets de la recerca.

1. Orígens de la indústria tèxtil

En primer lloc, hem de destacar l'existència d'una tradició de petits tallers artesans i manufacturadors anteriors al segle XIX que provenien de la tradició gremial. Al segle XIX, fins al darrer terç del segle eren freqüents els tallers petits d'un sol teler dedicats a la producció de teles de llana i lli. Aquests tallers combinaven la producció de teixits amb les tasques agrícoles, és a dir, es tractava d'una activitat complementària⁵ a la qual es dedicaven en períodes de desocupació degut a la mala qualitat del sòl i que servien per millorar els ingressos familiars. Des de 1869 fins a 1879 ens apareixen entre sis i vuit telers de llana, nombre que varia segons l'any.

En els anys vuitanta del segle XIX, la producció de llana i lli es va anar substituint de manera progressiva per la de cotó. La producció de teixits suposava una major inversió, ja que les infraestructures necessàries eren més complexes. Aquest és un dels motius pels quals s'acabà consolidant la indústria sabatera en detriment de la tèxtil.⁶

⁵ Roca i Avellà, Joan, Op. Cit. p. 51 i pàssim, i AMLL Cens de la matrícula industrial sig. 1708/1.

⁶ Vegeu Antoni Vidal Nicolau, «Les activitats industrials a Lluçmajor (1870-1936). De les farineres a la importació del calçat» a Manera, Carles i Joana Maria Petrus Bey. *Del taller a la fàbri-*

Però malgrat la imposició de la producció sabatera, l'activitat tèxtil es va mantenir fins ben entrat el segle xx. Es tracta d'una activitat més minoritària amb una clara excepció: el taller de Can Guixa o Tejidos Romaguera. Aquest taller era un dels tallers o fàbrica més important del poble, amb un notable volum de feina, que va anar perfeccionant la tècnica de producció i modernitzant les infraestructures amb una inversió mantinguda en el temps.

És una constant, a la contribució de matrícula industrial, que el negoci dels Romaguera aparegui entre els màxims contribuents del poble, i que, de forma progressiva, vagi ampliant el negoci i diversificant la producció, així com desenvolupant tot el procés productiu del tissatge.

2. La família Romaguera i l'evolució del taller

Jaime Romaguera Stela va néixer a Lluçmajor el 1831, i es va casar amb na Catalina Puigserver Cardell (1835). Del matrimoni van néixer quatre fills: Francisco, Bartolomé, Antonia Ana i Rosa. En el padró de 1891 Jaime Romaguera Stela tenia la professió de tintorer, i els seus dos fills, Francisco (1858) i Bartolomé (1858), apareixien com a teixidors. En padrons posteriors,⁷ el germà gran, Francisco, ens apareix com a propietari, i serà Bartolomé el que continuarà com a cap del negoci.

Entre 1877 i 1878, Jaime Romaguera es donà d'alta com a teixidor, i va declarar dos telers en el negoci domiciliat al carrer de Sant Pere número 10. L'any següent aparegué per primera vegada en el cens de la contribució de la matrícula industrial⁸ com a teixidor de cotó amb quatre telers, juntament amb n'Antonio Noguera Tomás, amb dos telers i Antonio Noguera Cicerol, amb un teler. Ells foren els iniciadors del teixit de cotó a Lluçmajor, on fins aleshores només es teixia llana i lli. El taller estava situat al carrer de Sant Pere (Carrer dels gats) on també hi tenien l'habitatge.

ca : *el procés d'industrialització a Mallorca*. Palma de Mallorca, 1991, p.135-143

7 Per fer el seguiment de la saga dels Romaguera hem consultat els padrons municipals dels anys 1891, 1921 i 1930.

8 AMLL. Cens de la contribució de la matrícula industrial, sig.1708/1.

A partir de 1886-1887 va anar augmentant el nombre de telers entre quinze i dinou, depèn de l'any. Amb l'inici de la dècada dels noranta els reduirà de nou i passaran a ser vuit. De fet, el 1894, al registre d'altres i baixes de la CMI, Jaime Romaguera realitzà una petició formal a l'Ajuntament⁹ on sol·licitava reduir la taxa degut a la crisi per la qual passava el negoci. Demanava una reducció de l'impost a deu telers, ja que en tenia d'aturats pels quals també contribuïa.

Família Romaguera, al centre apareix el matrimoni Romaguera envoltat pels seus fills i nets¹⁰

Segons la documentació, el cap de la guàrdia municipal va fer una visita al taller per fer les comprovacions pertinents i acabà afirmant que certament només hi havia deu telers en moviment. Després, el batle demanà el testimoni d'un altre teixidor, Antonio Noguera, el qual afirmà que amb la crisi s'havia hagut de paraitzar part de la producció i signà el document avalant la veracitat de la petició de Romaguera. També es consultà a un botiguer, en Miquel Pomar Bonnín. D'aquesta manera li concediren la baixa de deu telers durant

9 AMLL Contribució industrial. Altres i baixes, sig.1712/1.

10 AMLL. sig. LLU-7-006 (fons Bàrbara Tomàs Romaguera)

els set mesos restants de l'any. Aquesta petició fou aprofitada també per Noguera per reduir la declaració dels seus telers de vuit a quatre.

A partir de 1898 Romaguera tornà a incrementar el nombre de telers declarats, que passà a vint telers manuals, donant testimoni així d'un nou augment de la producció.

A partir de 1903 i segons la matrícula industrial, el taller de Can Guixa tenia vuit telers mecanitzats. La data en què es va mecanitzar el taller és una mica confusa, ja que degut a altres informacions que apareixen en una memòria de les Juntes Locals de Reformes Socials del 1900¹¹ el seu taller estava totalment mecanitzat. Tenint en compte que a la CMI hi havia frau, aquest pot ser un indicador que segurament estava mecanitzat uns anys abans. El nombre de telers es mantingué fins als anys vint, quan començà de nou a augmentar-los posant en funcionament entre divuit i vint telers.

A partir del 1923 a la CMI¹² apareix com a titular del taller el segon fill de Jaime Romaguera: Bartolomé Romaguera Puigserver, que a partir d'aquest moment es convertí en el propietari de la fàbrica. A la dècada dels anys vint i trenta del segle xx s'inicià una nova fase d'expansió i de modernització de les infraestructures amb una nova ubicació i la construcció d'una nova fàbrica al carrer Ramón Lull, amb un concepte més modern de fàbrica i nova maquinària: telers mecànics «*sin aparato*» (1923-26) i telers mecànics de menys d'1'045 metres d'amplada (1925), una o dues màquines d'aprest (1925), màquina de torçar per a 200 fusos (1934), i una tintoreria annexada a la fàbrica des de l'any 1923²⁴. Amb la incorporació d'aquesta maquinària es podia dur a terme tot el procés de producció tèxtil i una diversificació de la producció.

Als anys vint i trenta del segle xx augmentà el nombre de telers i n'arribà a tenir uns trenta-sis.

11 Cf. Cens de la contribució de la matrícula industrial, sig.1709 Antoni Vidal Nicolau, «*La fabricació de pell a Lluçmajor factors de localització i producció*» a *Estudis Baleàrics*, núm. 49, març-agost 1992.

12 Ibid. AMLL Cens... sig. 1709.

El 1936 declarava vint-i-sis telers mecànics i l'any 1937 només quatre, degut als efectes de la Guerra Civil. Però aviat va tornar a anar en augment i el 1939 es situà de nou en vint-i-dos telers mecànics.

Sembla que als anys quaranta la producció es mantingué, però ens apareixen a la CMI canvis en el nom de l'empresa. El 1942 apareix com a *Fábrica de Tejidos de Algodón Jaime Romaguera (S en C)*, és a dir, *Sociedad en Comandita*, un tipus de societat mercantil en la qual diferents socis participen en la gestió de la societat. L'any 1944 apareix anotat en color vermell: «*Baja para 1945*». I el 1945 el nom és *Téxtil Balear SA*, nom que ens apareix fins al 1951, quan s'anomenà de nou *Jaime Romaguera (S en C)*¹³. El 29 de desembre de 1965 es donà de baixa el negoci a la CMI i se'n feu la liquidació l'1 de gener de 1966¹⁴.

3. Una família de teixidors?

Una de les coses que més ens ha cridat l'atenció durant l'elaboració d'aquest treball és que la família Romaguera va diversificar la producció molt aviat i, a part del taller de teixit, desenvolupava altres tasques, algunes relacionades amb el tèxtil però d'altres que ajudaven a complementar els beneficis i amortitzar les inversions. I, per altra banda, participava de la vida social i política del municipi.

Es tracta d'una família de mitjans propietaris que combinava la producció agrícola i la tèxtil i reinvertia els beneficis en l'expansió del propi negoci, preocupada, també, per les noves formes de produir, amb la creació i consolidació de negocis moderns. Aquesta evolució es pot emmarcar dins el nou model social propi del desenvolupament de la societat liberal i de la consolidació d'una activitat industrial dinàmica i diversificada, que va tenir un desenvolupament destacat al llarg del segle XIX, amb una activitat fabril dinàmica i diversificada i una burgesia industrial i emprenedora.

¹³ No hem pogut saber quin fet va provocar aquests canvis de nom a l'empresa, però tenint en compte que poc temps després es donà de baixa i es liquidà el negoci, ens fa pensar en la possibilitat d'haver de fer front a possibles entrebanes econòmics.

¹⁴ AMLL Matricula Industrial sig. 1714.

Al 1903 la família Romaguera va posar en marxa un molí que funcionava amb vapor. A partir de l'any 1921 també declarà un molí de gas d'una pedra. A l'any 1924 tenia una fàbrica d'electricitat en el seu propi taller que produïa de mitjana un 1 kW per a consum propi (alguns anys 2 kW o ½ kW).

Els Romaguera també van participar en els espais de sociabilitat i política municipal.

Al centre de la imatge ens apareix Bartolomé Romaguera amb la vara d'autoritat¹⁵.

En Jaume Romaguera Stela fou representant dels patrons a la Junta Local de Reformes Socials (JLRS) de 1900 i fins a 1910¹⁶. En Bartolomé Romaguera Puigserver també ho serà el 1923¹⁷ i, posteriorment, va ser elegit regidor i, fins i tot, en algun moment va exercir de batle accidental¹⁸ durant la Dictadura de Primo de Rivera. En aquest període, i des de l'aprovació de *l'Estatuto Municipal de 1924*, es triaven dos tipus de regidors: els d'elecció popular i els d'elecció

15 AMLL sig. LLU-7-0031

16 AMLL Expedient per la Constitució de Juntas Locals de Reformes Socials sig. 2186/1

17 AMLL SIG.2461/3

18 AMLL Correspondència de 1930 sig. 2494

corporativa designats per les corporacions i associacions, i s'elegien d'entre els màxims contribuents.

Altres membres de la saga Romaguera, en diferents moments, també ens apareixen com a contribuents a la matrícula industrial: en Francisco Romaguera Ballester tenia telers manuals entre 1899-1916 i n'Esperanza Romaguera Calafat també declarà telers manuals entre 1924-1946.

Tal com hem apuntat amb anterioritat, la família Romaguera pot ser entesa com un exemple de família burgesa sorgida fruit de la consolidació de la societat liberal pròpia del tombant de segle.

4. Treballadors i treballadores de Can Guixa

A principis del segle xx la fàbrica de Can Guixa comptava amb uns trenta operaris, segons la memòria de la JLRS, i ja estava totalment mecanitzada. No comptem amb massa fonts escrites sobre el treball femení a Lluçmajor, però sabem que un nombre molt alt de dones feia feina als diferents tallers del municipi, sobretot a la indústria del calçat, ja que moltes de les fotografies i testimonis que es conserven així en deixen constància. Algunes treballaven de forma directa al taller i d'altres ho feien des de casa, a escarada. Pel que fa al sector tèxtil, la majoria de treballadors eren dones que desenvolupaven la feina directament al taller. De moment no hem pogut constatar la presència de treball domèstic en aquest sector, però no ho descartam, ja que per altres casos estudiats sabem que era freqüent que tasques de filat, i en alguns casos de teixit, es fessin per comandes a domicili.¹⁹ Hi havia cases que tenien un teler manual, i també era freqüent el treball infantil en ambdós casos.

Hem pogut consultar un llibre de comptes del taller de Can Guixa,²⁰ referent als salaris dels seus treballadors, on hi apareix el llistat

19 Vegeu Isabel Peñarrubia i Marquès «Jornaleres i obreres a Mallorca...» a Ginard *Op.*

Cit. pàg.53

20 AMLL Llibreta de salaris de Bartolomé Romaguera A.393.01

de treballadors i treballadores, i podem afirmar que entre els anys 1919 i 1921 la majoria eren treballadores. De fet, les tasques més específiques de l'elaboració de teixit eren dutes a terme per dones. Hi havia aprestadores, teixidores i rodeteres. Les tasques masculines se centraven més en el control de la maquinària, tal com el contramestre, el moliner i el maquinista. Hi trobam també algun tintorer. És a dir, existia una divisió de les tasques segons la qual els homes ocupaven els llocs d'organització i manteniment de la maquinària amb un estatus més elevat que el femení, que realitzava les tasques relacionades directament amb el tissatge. Al 1919, d'un total de quaranta-quatre treballadors, trenta-sis són dones i la resta homes. Al 1921, d'un total de seixanta treballadors, cinquanta-quatre són dones i sis homes.

Per altra banda, ens mereix especial atenció la participació activa d'aquestes treballadores en les reivindicacions obreres existents aleshores. Al 1930 les treballadores de la fàbrica participaren en la vaga per aconseguir la jornada de 8 hores diàries o 48 setmanals. La legislació laboral, des de 1921, exigia complir la jornada laboral de les vuit hores de dilluns a dissabte, és a dir 48 hores setmanals. Els sector sabater, majoritari a Lluçmajor, havia pactat amb la patronal un acord de vuit hores i mitja per així recuperar les hores dels dies festius, i uns anys més tard reclamaven de nou les vuit hores que marcava la llei. Davant la negativa dels empresaris, van convocar una vaga el mes de febrer de 1930.²¹ Les treballadores de Can Guixa es van sumar a les reclamacions per aconseguir les vuit hores que exigia la llei. El dia 5 de febrer les obreres presentaren una instància on reclamaven que les vuit hores i quaranta minuts que treballaven al dia eren il·legals i que aquest acord no comptava amb la majoria d'elles. Per aquest motiu demanaven la derogació del pacte i que es fes complir la llei.

El 13 de febrer del mateix any, la Comissió Inspectora de la Delegació Local de Treball n'informava l'Ajuntament i sol·licitava la comprovació de la veracitat de les signatures, i si el nombre de signants representava la majoria de treballadores i, en cas afirmatiu, exigia el compliment

21 Vidal Nicolau, Antoni. *La fabricació de calçat de pell a Lluçmajor. Els orígens de l'expansió industrial a Lluçmajor (1870-1936)*. Lluçmajor, Pregó de fires, 2011.

de la jornada legal. Aquest document el signaren 23 dones, i es pot diferenciar les que saben escriure i les que no en saben, ja que subscriuen el document i signen per elles en Miquel Monserrat i en Miquel Salvà en representació seva. Les dones que signen el document són: Coloma Carbonell, Isabel Garau, Isabel Garcies, Rosa Feliu, Juana Maria Vidal, Sebastiana Salvà, Coloma Ginard, Antònia Tous, Catalina Mut. I les que el van subscriure degut al seu analfabetisme foren: Catalina Pons, Magdalena Pons, Esperanza Serra, Maria Roca, Margarita Jaume, Catalina Bauzá, Antonia Jaume, Antonia Ana Garau, Catalina Crespí, Bartolomea Garau, Maria Garau, Jerónima Tomás, Maria Pons i Margarita Carbonell.

Hem pogut verificar que na Bartolomea Garau Noguera estava casada amb en Julià Oliver Sastre,²² socialista que fou detingut i afusellat el 23 d'agost de 1936 al cementiri de Palma.

Aquesta participació en la vaga ha de ser entesa en relació amb l'evolució del moviment obrer llucmajorer en el primer terç del segle xx, quan les dones degueren jugar un paper més actiu del que tradicionalment s'ha cregut.

Al 1937 la fàbrica comptava amb 33 treballadors, i al 1939, en una de les declaracions jurades dels patrons per a la prestació social,²³ hi trobam el llistat d'homes que feien feina a la fàbrica, i tan sols dos d'ells realitzaven tasques relacionades directament amb el teixit: Cristobal Massanet i Damian Font, que feien de tintorers. La resta es dedicava a altres tasques que no formaven part directa de l'elaboració de teixits, fet que ens demostra de nou que era una tasca realitzada majoritàriament per dones.

5. A mode de conclusió

En primer lloc, cal destacar que el taller de Can Guixa fou una de

22 Veure Vidal Nicolau, Antoni. *La Guerra Civil a Llucmajor. La demolició del projecte convertir el cel en terra*. Palma de Mallorca, illa edicions, 2019.

23 AMLL Instituto de Crédito para la Reconstrucción Nacional 1939 sig.1720/3.

les indústries més importants i de més llarga durada, la qual cosa ens permet una visió panoràmica del procés d'industrialització a Lluçmajor. Conèixer l'origen i evolució de les empreses familiars ens pot ajudar a comprendre millor la realitat econòmica i social i ens permet acostar-nos a l'aparició d'una burgesia local emprenedora, amb iniciativa, que transformà la vila i que d'alguna manera va canviar els processos productius.

Per tenir una visió més acurada del procés de modernització i industrialització creiem necessari incloure-hi l'estudi d'altres sectors productius, a part del calçat, o fer una anàlisi combinada que ens pugui donar una visió més global i on segurament trobarem molts punts de connexió que ens ajudaran a entendre molt millor el nostre passat industrial.

Volem destacar de manera especial la necessitat d'una mirada en perspectiva de gènere per entendre millor els processos de canvi social i, malgrat les dificultats existents per la manca i quasi inexistència de fonts, o la invisibilitat de les dones en aquestes fonts, haurem de fer un esforç per mirar les que tenim des d'una altra perspectiva que ens permeti una anàlisi on les dones apareguin activament i rompre amb la seva invisibilització. En el cas que ens ocupa, hem pogut aproximar-nos un poc al que va suposar el treball femení i la participació activa en les reclamacions obreres contemporànies a elles.

Queda molta tasca per fer i per investigar relacionada amb el nostre passat industrial i, concretament, pel que fa a Can Guixa, conèixer el tipus de telers, els tipus de teixits que confeccionaven, els clients que tenien o les condicions de vida dels treballadors i treballadores... seria del tot enriquidor per contribuir una mica més al coneixement de la industrialització llucmajorera.

PROCÉS D'IMPLANTACIÓ DE LA PRESTACIÓ PERSONAL A FAVOR DE LA RECONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT, I MOSTRA PARCIAL DEL TEIXIT LABORAL A LLUCMAJOR (1939-1940)

Pau Tomàs Ramis

1. Introducció

El dia 22 de març de 1939 la Prefectura d'Estat, i signat per Francisco Franco, a través de la publicació al núm. 81 del *Boletín Oficial del Estado*, posava les bases per crear l'Instituto de Crédito para la Reconstrucción Nacional, aprovades a Burgos el dia 16 del mateix mes. Aquella era la primera passa per crear la posterior *Prestación personal para la reconstrucción del Estado*. Tot i que la Guerra Civil oficialment encara no havia acabat, la maquinària dels vencedors es posava en funcionament pel que feia al global de l'Estat en matèria fiscal i econòmica.

Una llei amb preàmbul i onze articles que bàsicament manava la creació d'aquell Institut amb capital il·limitat i on s'autoritzava per formar-hi part a l'Instituto Nacional de Previsión, a les seves caixes col·laboradores i a d'altres sense ànim de lucre privat que haurien de facilitar bestretes a les entitats, empreses o particulars, sempre i quan fossin afectes al Movimiento Nacional, amb un interès no superior al 3 % i amortitzables en un termini no superior a 20 anys. Els crèdits havien de tenir com a objectiu reparar els danys ocasionats o patits durant la guerra, sempre i quan s'haguessin produït en béns immobles o altres elements i efectes necessaris per a la vida o la producció.

Els fons procedirien de confiscacions i sancions econòmiques imposades en virtut de la legislació de responsabilitats polítiques, de multes, de la redempció en metàl·lic de la «prestació personal» que s'imposés per a la reconstrucció nacional, del que l'Estat entregàs amb caràcter d'avançaments reintegrables i del sobrant de la subscripció

nacional, amb caràcter reemborsable a l'Estat. A més, s'implicava els diferents departaments ministerials a la cooperació, es regulava com estaria regit, i el Consell de Direcció hauria de redactar un projecte de reglament que es sotmetria al Consell de Ministres.

En uns mesos l'Instituto de Crédito instal·là les oficines a Madrid, a la carrera de San Jerónimo, número 21, i oferia préstecs a llarg termini i a baix interès d'una quantia que podia arribar a ser del 100 % del cost dels treballs de restauració o reconstrucció. Previ a la concessió de l'auxili, el Servicio Nacional de Regiones Devastadas instruïa un expedient per tal de conèixer l'abast dels danys, la quantia, la qualificació del damnificat, ja que «de este auxilio quedan excluidos quienes no son merecedores del apoyo del Nuevo Estado»,¹ i altres dades.

2. Aprovació del Decret i publicació del Reglament

El mateix Consell de Ministres, en la reunió celebrada a Burgos el dilluns 15 de maig, baix la presidència de Franco, elaborava el Decret del Ministeri de la Governació, dirigit per Serrano Suñer, que s'aprovaria el dia 16 i es publicaria al BOE el dia 17. Fins aquell moment la competència d'exigir la prestació personal com a mesura fiscal, basant-se en l'article 524 de l'Estatut Municipal, corresponia als ajuntaments i s'aplicava de forma local. Ara, però, aquesta forma impositiva de naturalesa econòmica o de contribució amb força de treball a obra pública prendria un caràcter nacional. Així, es suspenia temporalment la facultat dels municipis de gestionar la prestació personal, que passava a ser potestat de l'Estat amb caràcter obligatori per a tots els homes compresos entre 18 i 50 anys. Podrien fer-la amb força de treball o amb l'aportació econòmica equivalent al jornal diari de l'ofici de cada un, que en casos d'incertesa es fixaria segons el jornal mitjà de la localitat, sense passar mai de les 25 pessetes.

A l'Ajuntament de Lluçmajor es llegí el Decret durant la sessió plenària del dia 1 de juny i així és reflectí a l'acta: «Se dio luego cuenta a las siguientes disposiciones oficiales publicadas en el Boletín Oficial

1 *Hoja Oficial de la Provincia de Barcelona*, p. 5, 7 d'agost de 1939.

de la Provincia: (...) un Decreto de Gobernación de 16 de Mayo, suspendiendo temporalmente la facultad de los Municipios para establecer la prestación personal(...) La Comisión se dio por enterada.»²

El 29 de juliol es publicà al BOE el *Reglamento de la prestación personal a favor del Estado* com a Ordre del Ministeri de la Governació que Serrano Suñer havia signat a Burgos el 4 de juliol. Trenta-quatre articles que regulaven com s'organitzaria i es gestionaria la prestació personal a favor de l'Estat.

A tot el que ja s'havia establert, tant a la Llei com al Decret, s'afegia o es remarcava que cada obligat havia de contribuir amb 15 jornals anuals, que les companyies de transports i electricitat s'havien de posar al servei de la reconstrucció nacional, i es regulava la creació del càrrec provincial de comissari-interventor, que a Balears seria Vicente Piris Bisbal,³ encarregat de fiscalitzar el servei. Cada Ajuntament hauria d'elaborar un cens on s'havien d'inscriure fins al 31 d'agost d'aquell 1939 tots aquells obligats a la prestació personal, baix pena de multes o fins i tot d'arrest per incompliment. A més, s'obligava tots els patrons o persones que es servissin d'altres per desenvolupar una activitat, inclosos superiors d'ordres religioses, a presentar declaracions jurades abans del 31 d'agost detallant el personal que treballava baix les seves ordres. El cens de cada ajuntament seria exposat al públic de l'1 al 15 d'octubre per fer-hi reclamacions, i l'encarregat de resoldre-les seria el secretari de l'Ajuntament. Aquest cens seria rectificat i actualitzat amb altes i baixes trimestralment i la prestació es podria repartir durant tot l'any, sempre i quan cada trimestre es complís part de l'obligació a raó de quatre dies els tres primers trimestres i tres el darrer. El darrer article mostrava la importància que les noves autoritats donaven a aquesta prestació personal. Allà s'hi deia que «La prestación personal establecida, se considera como servicio a la Patria y, por lo tanto, su incumplimiento será perseguido y sancionado con todo rigor.»⁴

2 AMLL. Sig. la-65, p. 56-56v.

3 Ho anunciava l'article d'*Arriba España*, «Instituto de Crédito para la Reconstrucción Nacional», p. 1, 16 d'agost de 1939, publicat a Maó, on baix el títol s'hi llegia un subtítol ben eloqüent: «*La prestación personal es un Servicio a la Patria cuyo incumplimiento es un delito*».

4 *El Adelanto*, p. 4, 1 d'agost de 1939. En aquest article s'hi pot consultar el reglament

La premsa, controlada pel nou règim, donava mostres de satisfacció i veia la normativa com una mostra d'adhesió al nou ordre. «El cumplimiento de este Decreto viene a darnos un motivo más de alegría, porque él nos depara nueva ocasión de demostrar que estamos con el Caudillo, que nuestras promesas de fe y obediencia tantas veces repetidas durante la gloriosa Cruzada, no fueron vanas» i, evidentment, seguia culpant de la ruïna de palaus, esglésies, carreteres, parcs, ciutats i pobles «a la obra de destrucción salvaje llevada a cabo por los marxistas i a la horda.»⁵ La publicació *Azul*, òrgan de Falange Española de las JONS anava una mica més enllà i ho contemplava com si fos la continuació de la guerra que havia acabat. Després de dir:

«Tres años y, al fin, la victoria sobre los enemigos. ¿Sobre el comunismo? En efecto; pero también sobre el capitalismo liberal y sobre las democracias, estirava una mica més el discurs i conclouïa dient: La reglamentación del decreto sobre la prestación personal a favor del Estado, es, en este sentido, más que un deber, un honor, puesto que ninguno es tan elevado como este de ser soldado en la reconstrucción de la Patria y poseer la conciencia de que se lucha, en la paz, por su independencia económica.»⁶

La maquinària propagandística del règim estava ja en marxa.

3. La posada en funcionament a Lluçmajor

El 14 d'agost, Piris enviava als ajuntaments de l'illa una circular⁷ on remarcava i recordava alguns articles del reglament i traslladava les instruccions oportunes. A més, anunciava una gratificació als secretaris, interventors i dipositaris de cada ajuntament en consonància amb la importància del servei que se li encarregàs, i que tindria com a límit la quantitat del sou de cada un. A Lluçmajor, durant el procés, intervindrien en aquests càrrecs i en diferents moments Guillem Aulet

complet amb tots els articles.

5 *Heraldo de Zamora*, p. 1, 2 d'agost de 1939.

6 *Azul*, p. 1, 5 d'agost de 1939.

7 AMLL.Sig. 1720/2.

Pericàs, Lluç Tomàs Morlà i Agustín García Rodríguez com a secretaris, Miquel Mojer Cardell i Agustín García Rodríguez com a interventors i Pere Antoni Garau com a dipositari.

El servei s'havia de fer amb personal de l'Ajuntament, encara que fos fent hores extraordinàries. Els butlletins on s'inscrivien els contribuents i els que havien de presentar obligatòriament els patrons s'havien de custodiar a la secretaria. Els patrons havien d'entregar-lo per duplicat i una de les còpies s'havia de remetre al comissari-interventor. Els butlletins s'havien de cosir de 50 en 50, mentre que les declaracions dels patrons s'enumerarien per separat dels butlletins dels contribuents. De cada butlletí d'inscripció es traurien dues fitxes, una de les quals es remetria al comissari-interventor, i el fitxer que es duria per ordre alfabètic serviria per elaborar el cens de contribuents.

4. Els butlletins d'inscripció i les declaracions jurades

A algunes províncies com Zamora o Sòria, entre moltes d'altres, s'anuncià que els butlletins d'inscripció serien repartits a domicili a la capital, mentre que als altres municipis s'haurien d'atendre al que dictava l'article corresponent del Reglament de prestació personal. A les Balears el repartiment de butlletins a domicili seria bastant més ampli, i, segons dictaminà l'1 d'agost el comissari-interventor Piris Bisbal, es repartirien d'aquesta forma a Palma, Maó, Ciutadella, Eivissa, Sóller, Manacor, Felanitx, Inca, Pollença, sa Pobla i Lluçmajor, fet que feia saber a l'Ajuntament amb la circular de 14 d'agost que abans citàvem. Tot i això, l'elaboració dels censos a nivell estatal era complicada i s'amplià durant un mes la possibilitat d'inscriure-s'hi.

Un cop feta la inscripció s'entregarien unes fitxes als ajuntaments, que llavors s'haurien de remetre al comissari-interventor, on figurarien les mateixes dades de la inscripció i on s'havia d'incloure, ara sí, l'ingrés diari per qualsevol concepte, ja fos havers, jornals, sous o nòmnes. En principi, el personal militar quedava exempt d'haver de fer la inscripció al cens i els *caballeros mutilados*⁸ útils, potencials,

8 Mutilats de la Guerra Civil que formaven part de l'associació oficial de mutilats

permanents i absoluts, tot i que sí que havien de figurar al cens, quedaven exempts de fer els pagaments. Quan el cens està elaborat s'hauria de penjar durant 15 dies en exposició pública per a possibles reclamacions i, un cop passat aquest termini, se n'havia d'enviar una còpia a la Comissaria-Intervenció i l'Ajuntament se n'havia de quedar una altra. El 14 de setembre, a Lluçmajor, s'havien recollit 1.855 butlletins individuals i 58 de patronals.⁹

A partir de l'1 d'octubre els patrons ja estaven obligats a retenir de tots els pagaments d'havers i de gratificacions fixes la part corresponent als tres dies que s'havien de computar en aquest darrer trimestre de l'any i primer d'obligació. Tal i com s'explicava en una circular¹⁰ signada pel delegat de Treball, José R. de Cárdenas, enviada a l'Ajuntament de Lluçmajor l'1 de desembre de 1939, els obrers ho podien fer prorogant la jornada laboral ordinària 1 o 2 hores, sense excedir les 10 diàries. Si el patró tenia establerta la setmana anglesa, es podria dedicar a la prestació personal la jornada del dissabte horabaixa, però no en diumenge o dies festius. En empreses que treballessin a tres torns i l'obrer no pogués allargar la jornada laboral, previ acord amb el patró, podia ser destinat a fer tasques diferents de les seves habituals.

L'administració entregava als patrons uns fulls de declaració jurada, gratuïts i per triplicat, on es consignaven els treballadors i la contribució de cada un. Constaven de tres columnes de retencions, per indicar en cada una les efectuades cada mes d'un trimestre, en aquest cas d'octubre, novembre i desembre. Les quotes havien d'estar satisfetes abans del 31 de febrer de 1940, fet que a Lluçmajor, tal i com veurem, no es complí.

Per tal d'elaborar el cens era necessari conèixer el jornal mitjà que s'aplicava al municipi per a les activitats que els treballadors desenvolupaven. Per això el 2 d'octubre el batle de Lluçmajor escrivia al delegat sindical local sol·licitant que indicàs «el jornal medio

Benemérito Cuerpo de Mutilados de Guerra por la Patria (BCMGP).

9 AMLL. Sig. 1720/2.

10 AMLL. Sig. 1720/2.

regulador en esta localidad que rige en los trabajos agrícolas y en las diferentes actividades industriales»¹¹ que resultaria de 6 pessetes per tasques agrícoles, i podien augmentar fins a 6,60 exceptuant la temporada de recol·lecció, i d'entre 6 i 10 pessetes¹² el de la branca industrial sabatera, tot depenent de la categoria del treballador.¹³ El mateix dia Aulet es dirigia al comissari-interventor per demanar-li que entregués a Sebastià Oliver Garau, qui hi aniria de part de l'Ajuntament, 3.800 fitxes pel servei que calculava que serien les que necessitarien i actualitzava el nombre de fitxes individuals i patronals recollides, 1.860 i 96, respectivament.¹⁴ Així mateix, el 22 d'octubre, Piris remetria una altra circular¹⁵ on aclariria diversos termes del servei i la seva realització.

El dia 30 remetria els models de cens i, en unes instruccions rebudes a l'Ajuntament el dia 31, s'explicava que s'havien d'emplenar per duplicat i el més prest possible per tal d'exposar-ho al públic durant 15 dies per a possibles reclamacions.

S'havia d'elaborar per districtes, dins els districtes per carrers, i dins els carrers per ordre alfabètic dels llinatges. S'havia de consignar també el número de casa, el jornal diari i la suma de les tres jornades que corresponien al trimestre de cada contribuent. En el cas dels disseminats, és a dir, dels contribuents que estiguessin en possessions o cases de fora vila, es donava llibertat per consignar-los com un districte o simplement per ordre alfabètic dels llinatges.

Així, el dia 14 de novembre de 1939 Guillem Aulet anuncià que el padró, ja acabat, s'exposaria durant la segona quinzena d'aquell mes per fer-hi reclamacions, que al final del procés només n'hi hagué dues, ambdues resoltes favorablement per als demandants,¹⁶ i que:

11 AMLL. Sig. 1720/1.

12 Segons font obrador, B. *Historia de Lluçmajor*. Tom vii, p. 478. Ajuntament de Lluçmajor, 1999, els jornals a finals de segle XIX oscil·laven entre 1 i 1'50 pessetes. Joan Monserrat Parets escrivia a l'*Heraldo de Lluçmajor* del 22 de desembre de 1917 que a la fàbrica de sabates de Sebastià Mulet els oficials tenien un jornal de 2'50 a 4'50 pessetes i les oficials d'1 a 1'50.

13 AMLL. Sig. 1720/1.

14 AMLL. Sig. 1720/1.

15 AMLL. Sig. 1720/2. Circular núm. 6.

16 Podeu consultar els detalls d'aquestes reclamacions a Tomàs Ramis, Pau.

«Reclamacions a l'impost de la Prestació Personal a Lluçmajor», *Lluçmajor de Pintre en Ample*,

«para conocimiento de todos aquellos a quienes pueda interesar, que los que hayan declarado jornal o sueldo diario inferior a seis pesetas, les ha sido rectificado en virtud de órdenes recibidas de la COMISARIA-INTERVENCIÓN DE BALEARES, para que les fuera asignado el mínimo de dicha cantidad, advertencia que se hace para que de no estar conformes puedan reclamar.»¹⁷

El dia 30 de novembre, el comissari-interventor envià una carta a l'Ajuntament perquè se l'informés de com estava la situació d'elaboració del padró. Casualment, just aquell mateix dia s'havia enviat a la Comissaria-Intervenció un exemplar d'aquell cens ja acabat i que seria aprovat pel comissari-interventor el dia 12 de febrer de 1940, on hi havia consignats 1.853 llucmajorers que quedaven obligats com a contribuents.

A partir de llavors, i per ordre de la Prefectura de la Prestació, ja no es podien aprovar les nòmines o jornals del mes d'octubre sense descomptar-ne l'impost de prestació personal.

El 22 de desembre, el secretari accidental de l'Ajuntament, Lluç Tomàs Morlà, signaria la «RELACIÓN de las DECLARACIONES JURADAS del personal dependiente suyo, presentadas por los diferentes PATRONOS Y EMPRESAS de esta localidad»¹⁸ on es comptabilitzaren 100 declaracions jurades presentades. Tres eren entitats: Ajuntament de Lluçmajor, Banca March i Círculo de Obreros Católicos. Cinc entitats però gestionades personalment per algú: Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorro per Antoni Bernat Salom, Compañía de Ferrocarriles de Mallorca per Rafel Blanes Tolosa, els Pares Franciscans per Francesc Fornés Femenias, la Sociedad de Ahorros LA CONFIANZA per Pere Antoni Garau Ferretjans, i la Mutua de Accidentes¹⁹ per Ignasi Puigserver. Els altres noranta-dos eren patrons. A partir d'aquí, tot i que amb dades parcials,

gener de 2024.

17 AMLL. Sig. 1720/4.

18 AMLL. Sig. 1720/1.

19 Promoguda en la seva creació al 1935 per Gregori Clar Salvà, propietari de la fàbrica de sabates de Can Claret (FONT OBRADOR, B. *Historia de Lluçmajor*. Tom vii, p. 478. Ajuntament de Lluçmajor, 1999).

ja que no tots els patrons havien presentat les seves declaracions jurades, tenim una primera idea del teixit patronal i industrial del municipi, dominat amb diferència per la indústria dedicada al calçat, seguida dels propietaris de possessions, finques o terres diverses i per professionals dedicats a la branca de la construcció.²⁰

Aquell mateix dia es remetria a la Comissaria-Intervenció una còpia d'aquesta relació de declaracions jurades i de les fitxes dels contribuents degudament emplenades. Mentre que el dia 29 d'aquell mes des de l'organisme regulador s'envià un telegrama a l'Ajuntament sol·licitant «Notifique telegráficamente esta Comisaria cantidad total ingresada por retribuciones patronales.»²¹

Ja a l'any 1940, el dia 11 de gener, i responent a una altra sol·licitud de la Comissaria-Intervenció, des de l'Ajuntament es remetien els noms dels auxiliars que havien fet els serveis en les tasques d'elaboració del cens, gestió de fitxes de contribuents, declaracions jurades dels patrons... per tal que se'ls abonàs els respectius deures. Resultà que el mes d'agost, de dia 16 a dia 31 hi havien treballat Joan Tomàs Mulet i Pere Joan Servera Noguera,²² el mes de setembre els mateixos dos durant el mes complet i el mes d'octubre només Joan Tomàs Mulet, que ho havia fet tot el mes. A més, el treball de confecció de fitxes l'havien fet en hores extraordinàries els escriptors-mecanògrafs de l'Ajuntament Nicolau Roca Rubí i Francesc Mir Jaume.²³

20 Les dades d'aquesta relació parcial són: Indústria del calçat (37), propietaris (21), construcció (11), serradores de pedra, ferreries, fusteries i impremtes (2) i barberia, cafè, comerciant, comerç de vi, fàbrica de licors, fàbrica de teixits, forn, industrial, mecànic, notaria, sastre, tall de llenya, taller de pedra artificial, tintoreria i sense especificar (1).

21 AMLL. Sig. 1720/1.

22 Aquests eren dos joves, destacats falangistes de la vila, que havien participat activament en la dura repressió d'uns anys abans exercida sobre persones d'ideologia esquerrana i/o no afecte al règim i que ara havien guanyat un lloc de prestigi i poder entre la societat llucmajorera. La gent els respectava perquè els temia. En veu baixa i en petits comitès, entre la por i el terror, es contaven històries macabres i funestes d'intervencions d'ells i altres falangistes vers conciutadans de la vila o de les contrades de devers s'Arenal on durant la II República hi havia hagut un fortíssim moviment obrer apaivagat a partir del cop d'estat del 18 de juliol de 1936 a força d'amenaçes, pallisses, oli de ricí, desaparicions forçades, pistoles i assassinats. Hi havia tota una quadrilla de joves de Falange, milícies i requetès que, sota les ordres del nou poder, visible o fàctic, o per iniciativa pròpia, actuaven contra sospitosos de no combregar amb les idees del nou Estat.

23 AMLL. Sig. 1720/1.

Al ple de l'Ajuntament del 2 de novembre de 1939²⁴ la qüestió dels sous dels auxiliars i escriptors temporers extraordinaris ja s'havia discutit. Dels auxiliars no se n'esmenten els noms, però per la consignació del sou que s'aplica sembla que coincideix amb el que s'envià al comissari-interventor l'11 de gener. Pel que fa als escriptors, el que s'envià a Piris Bisbal parlava de Nicolau Roca i Francesc Mir, però en aquesta sessió es parla d'Antoni Cirerol Tomàs, Pere Antoni Llompart Mulet i Nicolau Roca Rubí.

En aquests pagaments, segons un telegrama del cap del Servei de la Prestació Personal i tal i com s'informa en una circular de dia 15 de febrer de 1940 i enviada a l'Ajuntament des de la Comissaria-Intervenció, la «Manutención personal debe acumularse al sueldo».²⁵ En la mateixa circular s'ordenava que, si es tenia ja el vistiplau del comissari-interventor del cens elaborat, tal i com passava a Lluçmajor, es podia procedir a l'elaboració de les «listas cobratorias», que s'havien de fer per triplicat i on s'havia de recollir la relació de tots els individus que no tinguessin patró amb caràcter permanent i que, per tant, no haguessin satisfet la seva quota a través de retenció patronal. S'havia de recollir de cada contribuent que aparegués en aquestes llistes el número de correspondència al cens, nom i llinatges, direcció completa, professió, jornal consignat al cens, quota trimestral del quart trimestre de 1939 i observacions en cas que n'hi hagués. Un cop finalitzades i sumades aquestes quantitats, se n'havia d'enviar una còpia a la Comissaria-Intervenció perquè es pogués aprovar o corregir.

Es preveia que amb el canvi d'any de 1939 a 1940 molts obrers i empleats percebrien augments en les seves remuneracions, per això la

24 «Después se acordó formar las nóminas de los auxiliares que han trabajado en la operación de la formación del Padrón de la Prestación personal y de los escribientes temporeros extraordinarios de la Secretaría Sres. Cirerol, Llompart y Roca, asignándose a los auxiliares de la Prestación personal 200 ptas mensuales de haber y a los Escribientes temporeros de la Secretaría mencionados, 7 ptas de dieta todos los días que trabajen. Con sujeción a estas bases formadas se aprobaron las nóminas de los auxiliares de la Prestación personal mes de Agosto que importa 200 ptas., mes de Septiembre 400 ptas., y mes de Octubre 200 ptas., la de los Escribientes temporeros extraordinarios de Secretaría del mes de Octubre que importa 465 ptas.» (AMLL. Sig. LA-65, p. 99-99v).

25 AMLL. Sig. 1720/2. Circular núm. 9.

circular de 15 de febrer de 1940 que abans ja esmentaven deixava clar que «las retenciones que deben efectuar los patronos debe ser a base de las cantidades que satisfagan y no por las que tenían consignadas en sus respectivas Relaciones Juradas».²⁶

5. El treball femení o l'absència del mateix

La llei només obligava a participar en la prestació personal als homes d'entre 18 i 50 anys. Ni els menors de 18 anys ni els majors de 50 hi entraven, tot i que hem de tenir en compte que n'hi havia una gran part, tant d'uns com dels altres, que formaven part de la població activa del moment, laboralment parlant. Tampoc no hi comptaven les dones de qualsevol edat, que a partir de 1904 tenien una presència ja important a la indústria del calcer, sobretot fent feina de *riveteres* (VIDAL NICOLAU, 2012, p. 21 i 43).²⁷ En èpoques posteriors formaran un volum important del treball submergit de la vila. Oficialment dedicades a les tasques de mestressa de casa i cobrant una subvenció donada a dones casades que no treballaven, coneguda popularment com *es punts*,²⁸ feien jornals de feina complets i a deshores en petits tallers casolans muntats en cambralles, cellers, portasses...

A s'Arenal la manca d'indústria —a diferència del que podia passar a Lluçmajor o a Inca amb les sabates, a Manacor amb les perles o a Esporles amb els teixits, espais on s'hi situava laboralment una part important de la població femenina, que per altra banda era fàcilment explotable amb sous inferiors als dels homes— afavoria la desocupació laboral oficial de les dones arenaleres. Segons el padró²⁹ de 1930, un 66,66 % d'elles es dedicava oficialment a tasques domèstiques, fet que les emmarcava dins la franja de població no activa. Als padrons d'altres localitats la seva tasca es consignava com «la de su sexo»,³⁰ una clara mostra d'assignació de rols laborals i de la divisió del treball

26 AMLL. Sig. 1720/2. Circular núm. 9.

27 Vegeu Rosselló i Verger, 2018, p. 434 o Vidal Nicolau, 2019, p. 26 per comprovar com el treball femení era totalment present als tallers de calçat a la vila, inclús majoritari en algunes franges d'edat respecte al masculí.

28 SACARÉS I MULET, J. 1995, p. 167.

29 AMLL. Padró municipal de 1930. Sig. 3203.

30 AME. Sig. 771. Padró 1910.

des d'un punt de vista patriarcal dominant. Aquest fet s'agreuja encara al padró³¹ de 1935 quan es produí una unificació del treball femení en «sus labores», quasi el 93,5 %, 86 dones d'un total de 92. Només hi ha 4 monges, 1 mestra i 1 serventa com a dones que no apareixen consignades en aquesta categoria.

A s'Estanyol el cas és encara més evident. De les 15 dones empadronades al llogaret mariner en edat laboral l'any 1930, cap d'elles té un ofici remunerat, totes estan consignades com «sus labores». Fins i tot Manuela Castillo Rodríguez, en un dels documents relatius al padró, apareix amb la consignació de professió «la de su sexo».³² Per tant el 100 % es considerava fora del mercat laboral oficial. Pel que fa al 1935, de les 18 dones empadronades en edat laboral, n'hi continua havent 15 dedicades a «sus labores» i 3, les germanes Sánchez Mingarro³³, a «sirvienta». Així un 83,33 % també estaven oficialment sense ofici remunerat.

La irrealitat d'aquestes dades és evident. Moltes, la gran majoria, de les dones consignades com «sus labores» no només feien les tasques associades a aquesta activitat domèstica sinó que tenien altres ocupacions. Les esposes dels taverners de s'Arenal eren a les tavernes també treballant, o les dones, mares o filles dels pescadors també a s'Arenal o a s'Estanyol es dedicaven directament o indirectament a l'activitat marinera, ja fos venent peix o arreglant i preparant xarxes i altres ormejos necessaris per a la pesca.³⁴ És igual d'evident, o encara més, que les dones que vivien en possessions on la unitat familiar es dedicava a treballar-les, i que també tant al padró de 1930 com al

31 AMLL. Padró municipal de 1935. Sig. 3204.

32 AMLL. Padró municipal de 1930. Tom 7. Sig. 3940.

33 Aquesta unitat familiar era formada per Paulina Mingarro Rojo, com a cap de família, i els seus fills i filles Rafaela, Pilar, Alfonso, Asunción, Eduardo, Rosa i Carlos. Tots eren naturals de Sallent (Osca) i residien al carrer Migjorn. La mare es dedicava a «sus labores», les tres filles en edat laboral, Rafaela, Pilar i Asunción, a fer de serventes, un fill, Alfonso, a fer de jornalero, un altre fill i una filla, Eduardo i Rosa, anaven a l'escola i el més petit, Carlos, de 3 anys, encara no estava en edat escolar.

34 Tal i com ens conta Maria Ramonell Tomàs (88 anys) en una entrevista per Joan Tomàs Simó i Pau Tomàs Ramis a Lluçmajor el dia 15 de setembre de 2018, en la qual recordava com, quan ella era nina, Francisca Aina Panisa Oliver, *madò Moja*, esposa del pescador Miquel Peña Cardell, *Fullaní*, fent una *seregata* cridava a les madones quan el seu marit arribava al mollet de s'Arenal amb la pescada per vendre el peix. El que sobrava l'anaven a despatxar a plaça.

de 1935 son consignades com a «sus labores», es dedicaven tant a les tasques de la casa com a les del camp, agrícoles i/o ramaderes.³⁵

Fet aquest aclariment necessari sobre el treball femení, mai prou reconegut, i que tan important resultava per el manteniment familiar, podem procedir a analitzar les dades que ens ofereixen els documents generats per l'impost de prestació personal a favor de l'Estat, tot tenint en compte que representen una mostra parcial de la població activa llucmajorera, la dels homes de 18 a 50 anys.

6. Els documents i breu anàlisi de dades

6.1 Cens de la Prestació Personal a favor de l'Estat. 4t trimestre de 1939

De tots els que s'elaboraren i que hem pogut consultar a l'AMLL, tal volta sigui el cens del darrer trimestre de 1939 el document que ens porti més informació sobre la composició laboral i industrial a Lluçmajor durant aquest període, sempre tenint en compte que parlem dels rangs d'edat i sexe que determinava la llei. També hem de tenir en compte que els jornals assignats a aquest cens són una mitjana, segons les indicacions donades des de l'Administració, per l'ofici de cada un i la categoria dins d'aquest.³⁶ També val a dir que en aquest cens les mitjanes de jornals per un treballador es mantenen igual els tres mesos, mentre que a la realitat, tal i com veim a les declaracions jurades dels patrons, el jornal real podia variar d'un mes a l'altre.³⁷

35 Podem exemplificar-ho amb el cas de Maria Filor Moll. Propietària de la possessió de Binificat juntament amb el seu marit Marc Vidal Rigo, on hi vivien amb els seus vuit fills, és consignada com a de professió «sus labores», tal i com també ho són consignades les seves 5 filles Margalida, Magdalena, Maria, Antònia Aina i Francisca, aquesta de només 7 anys, mentre que els tres germans, Àngel, Marc i Miquel, són consignats com a «agrícola con su padre» (AMLL. Padró municipal de 1930. Tom 7. Sig. 3940). Sabem que Maria, a banda d'encarregar-se de la casa, portava l'hort de la possessió i anava a plaça de la vila a vendre els productes, fruita i verdura, que es cultivaven a Binificat. També devia recollir figues, fer sequers, tomar ametlles i garrofes, donar de menjar als animals, ocupar-se de l'aviram, etc.

36 A l'hora de fer les aportacions obligatòries molts d'aquests jornals assignats es modificaren, tant a l'alça com a la baixa, però no disposam de totes les dades d'aquestes variacions, per tant ens basarem sempre en allò que tenim complet, els jornals mitjans assignats en el cens.

37 Per exemple, sí que coneixem les quotes rectificades dels empleats de l'Ajuntament. Algunes es rectificaren augmentant-les i altres disminuint-les. Com a exemples podem anomenar l'oficial de 1ª Lluç Tomàs Morlà, que al cens apareix amb una quota de 8,03 pessetes i l'aportació

Al padró, signat el 14 de novembre de 1939, la vila es divideix per carrers i anomena tots els homes obligats a participar a la mesura impositiva que tractam, el domicili, l'edat, la professió, el jornal mitjà, la quota a pagar i un apartat d'observacions amb anotacions variades. S'hi consignen també amb les mateixes condicions els carrers de s'Arenal,³⁸ mentre que el llogaret de s'Estanyol es recull com una sola unitat. Els disseminats es recullen també en un apartat propi on n'hi trobam 38, moltes manco de les existents al municipi. Això s'explica perquè moltes de les possessions tenien posada al poble i era on es registraven els amos o propietaris i les unitats familiars corresponents.³⁹ Així, el cens recull un total de 1.853 homes, dels quals 1.732 són de Lluçmajor, 63 de s'Arenal, 8 de s'Estanyol i 52 corresponen al disseminats.

La primera gran aportació que podem analitzar d'aquest cens és el jornal mitjà dels que eren obligats a pagar la prestació personal. El gran gruix de la població, un 76'84 % dels 1.732 llucmajorers que hi són consignats, està en el rang d'un jornal d'entre 6 a 6'99 pessetes. Dins d'aquest marge, el més habitual és el de les 6 pessetes que, com hem vist, el delegat sindical local havia marcat com a mínim per a les branques d'agricultura i calçat. I on hi trobam 1.245 homes. El rang d'entre 7 i 7'99 pessetes representa el segon més nombrós, amb un 11'37 %, i a dins hi trobam, també, el segon jornal més freqüent que era de 7 pessetes, rebut per 168 persones. El jornal d'entre 8 i 8'99 pessetes representa un 6'35 %, el de 9 a 9'99 un 1'38 %, el de 10 a 10'99 un 1'27 %, i el de més d'11

real, per tant el jornal real, fou de 12'27 els mesos d'octubre i novembre i de 26'47 el mes de desembre, o bé l'escriptor Joan Puig Cardell, que al cens és consignat amb 6 pessetes de jornal, i a l'hora de fer la contribució n'hagué d'abonar 4,55 els mesos d'octubre i desembre i 4,56 el de novembre, o el fosser Joan Lascolas Salvà, consignat amb 6 pessetes de jornal que hagué de contribuir amb només 3,30 pessetes cada un dels mesos del trimestre. Aquests són només tres exemples per comprovar com podien variar les quotes quan eren rectificades.

³⁸ A banda dels carrers també es consignen les Cocheras, lloc on hi havia les cotxeres del tramvia.

³⁹ Podem posar l'exemple de Binificat. La possessió era propietat de la família Vidal Filor. Els germans d'aquesta unitat familiar, que abans ja anomenàvem, Àngel, Marc i Miquel, en aquest cens no són consignats a la possessió, sinó que ho són al carrer José Antonio Primo de Rivera, actual carrer des Born, núm. 30. El seu germà major, Joan, que no apareixia ja a la unitat familiar al padró de 1930, és consignat al mateix carrer número 51. Així els treballadors de Binificat sí que són al cens però no la possessió que, com la gran majoria de les existents a Lluçmajor, no s'anomena, per la raó que explicam.

pessetes un 1'38 %. Tenim també un anecdòtic 0'01 % de persones que en cobraven menys de 5'99.⁴⁰

En el cens, a més, es consignen 7 homes sense cap tipus de sou, 15 homes qualificats com a *inútil*, o sigui que per alguna discapacitat física o psíquica no podien treballar, i 2 mutilats de guerra, Pere Martorell Martorell i Bartomeu Miralles Mas. Ni els uns ni els altres, tot i estar inclosos al cens, estaven obligats a contribuir a la prestació personal.

A s'Arenal, el 84,12 % guanyava 6 pessetes de jornal, el 4,76 % entre 6'50 i 7, el 6,34 % 8 i el 3'17 % 9 o més. A més, hi havia 1 mutilat de guerra, Antoni Guasp Bauzà. A s'Estanyol el 100 % tenia un jornal de 6 pessetes, i als disseminats un 92,30 % el tenia també de 6 pessetes, un 5'76 % d'entre 6'25 i 6'40, i hi havia una persona consignada com a *inútil*.

Agafant les dades de tot el terme municipal, veim que els qui tenien un jornal més alt, amb 25 pessetes cada un, eren Sebastià Mulet Puigserver,⁴¹ de 40 anys, domiciliat al carrer Antoni Maura, núm. 6, d'ofici comerciant i fill de Sebastià Mulet Contestí, propietari de Can Reus, i Bernat Mulet Puigserver, de 25 anys, amb domicili al carrer de sa Font, núm. 23 i d'ofici dependent. Eren seguits per Bartomeu Aulet Servera, capità de Marina, amb un jornal de 23'09 pessetes, Miquel Contestí Amengual,⁴² manescal, amb un de 18'85, Antoni Ferrer Arbona,⁴³ cap de negociat de Correus, amb 15'65, Joan Garcias Mataró, manescal, amb 15'39, Sebastià Mairata Zanoguera, electricista,

40 Es tracta de Jaume Garau Roig, que feia de jornalero, era qualificat de *semi-inútil* i cobrava un jornal de 2'5 pessetes, i Antoni Noguera Boscana, foraviler, també qualificat de *semi-inútil*, amb 3'5.

41 El 5 de maig de 1934 havia presentat al Govern Civil una instància per obtenir una llicència d'armes. La petició venia motivada perquè era caixer de la fàbrica de son pare i havia de transitar tant de dia com de nit per la carretera amb grans quantitats de doblers (Vegeu TOMÀS RAMIS, Pau. *S'Arenal durant la Segona República. Una visió municipal*. Pregó de les festes de Sant Cristòfol 2017. Ajuntament de Lluçmajor. Palma, 2018, p. 309).

42 Era el manescal municipal. El 19 de novembre de 1936, per ordre del Governador Civil, havia estat separat del seu càrrec seguint el Decret de 13 de setembre dictat per la Junta de Defensa Nacional (AMLL. Sig. la-64, p. 68-68v.). El 14 de juliol de 1937 des del Govern Civil s'ordenava la seva reincorporació en un termini de 48 hores (Id. Id. p. 114). Antoni Vidal, 2018, p. 195, ens informa que havia estat militant d'Esquerra Republicana.

43 El mes de setembre de 1936 havia estat suspès del seu càrrec per informes negatius en relació a l'adhesió al *Movimiento Nacional*. Posteriorment es tornà a incorporar.

amb 15'35 pessetes, Joan Salvà Carbonell,⁴⁴ escrivent, Mateu Gamundí Monserrat, propietari, Antoni Mojer Barceló, escrivent, i Joan Serra Garau, empleat, els quatre amb 15 pessetes.

Pel que fa als oficis, la gran predominança és dels sabaters.⁴⁵ Dels 1.732 llucmajorers consignats, n'hi ha 384 que es registraren amb aquest ofici, fet que representava un 22'17 % del total. L'auge dels tallers ja des de finals del segle XIX havia provocat un flux de mà d'obra del camp cap als tallers de calçat (VIDAL NICOLAU, 2012, p. 19) tot i que sempre hi hagué un volum apreciable de sabaters que combinaven la feina amb tasques a fora vila, en propietat o llogats a escarada, que ajudaven a completar el jornal. A més, la conjuntura de la guerra havia afavorit aquesta branca industrial a l'illa, present ja a Lluçmajor a principis del segle XIX,⁴⁶ que va subministrar als exèrcits quasi tres milions de parells de sabates (VERGER I ROSSELLÓ, 2018, 433).

El segon més nombrós és l'ofici de pagès, amb 245 consignats que representaven un 14'15 %, i el tercer el d'agricultor amb 155, el 8,95 %. Val a dir en aquest punt però que el sector primari era el que aglutinava la majoria de treballadors de la franja d'edat que estudiam. Dedicats al camp hi trobam, a banda dels ja mencionats pagesos i agricultors, els oficis de jornaler (108), conrador (63), llaurador (54), *esmotxador* (12), tragner (7)⁴⁷, llenyataire (4), parcer (3), tallador de pins (1), mosso (1) i hortolà (1) que fan una suma total de 654 homes. A més dels que es dedicaven a la cura d'animals com pastors (5), cabrers (4), ramaders (4), vaquers (3) i majoral (1), i d'altres també relacionats

44 Havia estat regidor de la primera comissió gestora de l'Ajuntament formada després de la destitució dels membres consistorials de la II República a causa de la revolta del 18 de juliol de 1936.

45 Els treballadors d'aquest sector industrial a Lluçmajor durant el període de guerra ja havien hagut de contribuir de forma forçosa a la subscripció popular pro-Movimiento Nacional, tant amb aportacions econòmiques en forma de donatiu com en hores de treball. Vegeu VIDAL NICOLAU, A. 2019, p. 134- 135.

46 Al 1824 hi havia a la vila 10 sabaters que confegien 6.500 parells de sabates anuals. Al 1887 les persones que exercien aquest ofici, segons Rosselló i Verger, 2018, p. 432, havien pujat a 232, tot i que segons VIDAL NICOLAU 2012, p. 19, eren 178 els que figuraven com a tal al padró d'habitants.

47 En molts de casos també podríem vincular aquests professionals a la branca de la indústria del calçat.

d'alguna forma amb activitats del sector agrícola com carboners (6), lleters (4), paredadors (2), fariner (1) i tractant de bestiar (1) que en sumen 14 més. En total 685 homes que representaven el 39,54 % dels registrats en aquell cens.⁴⁸ Cal dir també que, als sabaters, els podríem afegir aquells consignats amb treballs directament relacionats amb l'ofici com espadenyers, taconers, talladors, adobers, patronistes, apedaçador o talabarder que, sumats als 384 sabaters, fan un total de 419 persones que representaven un 24,19 %. Al 1958, segons Rosselló i Verger, el total de la població activa llucmajorera que es dedicava a la indústria del calçat representava el 27 %.⁴⁹ Igualment, cal mencionar que les fàbriques de sabates, sobretot les més grans, tenien entre els seus empleats fusters o xofers, entre d'altres, que no hem comptabilitzat en aquesta categoria sinó en la de la seva branca professional. I molts dels consignats com a dedicats al comerç o dependents també estaven vinculats directament al món del calcer. A més, cal dir que amb el cens d'aquest darrer trimestre de 1939, del que prenem les dades, se'ns fa impossible saber a quin tipus d'empresa o indústria assignar la majoria d'empleats (28), industrials (18), escrivents (16), comptables (6), fabricants (3), administradors (2), encarregats (2), apoderat (1), auxiliar (1), capatàs (1), cobrador (1), concessionari (1), interventor (1), negociant (1), ordinari (1) o viatjant (1). Probablement molts d'ells dins l'entramat de la indústria sabatera i a les entitats que requerien empleats d'oficina.

Un tercer bloc representatiu d'oficis a Lluçmajor és el de la construcció, on hi podem englobar uns quants dels oficis que apareixen al cens. El gruix més important és el dels picapedrers, amb 121 homes, seguit dels trencadors, amb 37, els que feien feina a serradores de marès, amb 8, 3 mestres d'obra, i 1 dedicat a la pedra artificial. En total 170 que representaven el 9'81 % dels treballadors. Mentre que el jornal mitjà d'un treballador en aquest camp era, normalment, d'entre 6 i 7

48 El sector del camp tenia una posició de preeminència encara a finals del segle XIX quan, segons el padró de 1887, hi havia 2.123 persones dedicades al sector primari (VIDAL NICOLAU, 2012, p. 44).

49 ROSSELLÓ I VERGER, V.M. 2018, p. 433. Cal remarcar que aquesta és una dada de la població activa total i representava 1.400 treballadors, mentre que en el nostre estudi només comptam els homes d'entre 18 i 50 anys. Tot i això, i els 18 anys de diferència, les dues dades son bastant semblants.

pessetes, en el cas dels 3 mestres d'obres varia basant, des de les 6'50 d'Antoni Garau Tomàs, passant per les 8 de Damià Garcias Ballester, per arribar a les 12 d'Antoni Mut Jaume.

Al cens trobam altres oficis representatius amb un volum important de treballadors, tot i que fora de les grans xifres que hem vist fins ara. Els oficis que tenien més de 10 treballadors a la vila eren els de fuster (46), ferrer (23), xofer (21), comerç (21), forner (21), propietari (15), mecànic (14), barber (12), i, a més, hi havia estudiants (10) que també eren obligats a contribuir. D'oficis d'entre 5 i 9 treballadors hi havia els de religió (9)⁵⁰, taverner (9), dependent (8), sastre (8) al que es vinculava els d'aprenent de sastre (2), arrendador (7), guarda (7), electricista (6) i guàrdia municipal (5).

Igualment, hi ha un gran volum d'oficis que tenen entre 1 i 4 treballadors, dels que m'agradaria destacar, per exemple, els relacionats amb la sanitat i la medicina: 4 metges; Gabriel Caldés Mojer i Josep Rosselló Oliver,⁵¹ ambdós amb 12 pessetes de jornal, i Mateu Contestí Gamundí⁵² i Jaume Tomàs Verdera, amb 8 cada un. 1 odontòleg, Josep Salvà Llambias, amb 9 pessetes de jornal. 3 farmacèutics: Miquel Puig Pons i Sebastià Gamundí Mut,⁵³ ambdós amb 9 pessetes de jornal i

50 Es tracta dels frares del Tercer Orde Regular dels Pares Franciscans que hi havia al Convent de Sant Bonaventura: Sebastià Amengual Gayà de 28 anys, Joan Caldentey Vidal de 38, Joan Castellà Sastre de 36 anys, Esteva Cloquell Vallespir de 26, Francesc Company Mas de 35, Cristòfol Esteve Sureda de 38, Pere Miralles Gomila de 31, Antoni Muntaner Ramis de 36 i Antoni Rigo Mestre de 41, tots ells consignats amb un jornal de 6 pessetes. Pel que fa a altres religiosos del municipi, hi trobam també els sacerdots Bernat Trobat Ferretjans de 42 anys i amb domicili al carrer de Calvo Sotelo, núm. 51, amb un jornal de 8 pessetes, Francesc Planas Muntaner, de 35 anys, domiciliat a la placeta de la Parròquia, amb un jornal de 10 pessetes, Francesc Romaguera Cardell, de 29 anys, amb domicili al carrer de Sant Joan, núm. 10, amb 6 pessetes de jornal i el prevere Lluís Maria Fiol Barceló, de 27 anys, al carrer Sant Cristòfol, núm. 56, de s'Arenal, amb un jornal també de 6 pessetes.

51 Havia estat regidor i segon tinent de batle a la segona comissió gestora de l'Ajuntament formada després del 18 de juliol de 1936. Era fill del metge municipal Mariano Rosselló Marco, que havia mort el mes de febrer de 1937. El 18 de febrer d'aquell mateix any l'Ajuntament acceptà la dimissió que Josep Rosselló havia presentat dels seus càrrecs com a gestor municipal subratllant «la valiosa cooperació prestada (...) a los trabajos municipales» (AMLL. Sig. LA-64, p. 88v.). Uns dies després fou nomenat metge municipal i ocupà la vacant que havia deixat son pare (Id. Id. p. 90).

52 Havia liderat el Partit Liberal a la vila (OLIVER JAUME, Jaume. «Els edificis escolars a Lluçmajor l'any 1917. L'aportació del Dr. Mateu Contestí i Gamundí a l'higienisme escolar». *Lluçmajor. Notes Històriques i Culturals. Homenatge a Vicenç M. Rosselló i Verger*. Edicions de pinte en ample, 1995, p. 116).

53 Era farmacèutic municipal. El 19 de novembre de 1936, per ordre del Governador Civil, havia estat separat del seu càrrec seguint el Decret de 13 de setembre dictat per la Junta de Defensa

Damià Noguera Cardell amb 10. 1 ajudant de farmàcia, José Antonio Sáez Ruiz, amb un jornal de 6,60 pessetes. També 2 manescals que ja hem anomenat en parlar de les persones amb jornals més alts de la vila i que, com veim, tenien uns guanys molt superiors als dels metges, per exemple, una demostració de la importància que es donava a les bones condicions del bestiar, un dels grans béns de consum i motor de treball i transport de l'època.

També cal destacar els relacionats amb el cementeri i la inhumació de cadàvers com el fesser, Joan Lascolas Salvà, curiosament domiciliat al carrer Cementeri, amb un jornal de 6 pessetes i l'amortallador Miquel Mas Monserrat, aquest al carrer del Puig, amb un jornal de 7 pessetes, o els vinculats al tren, on hi trobam consignats 3 ferroviaris i 1 maquinista, tot i que no sabem si vinculat amb el ferrocarril.

A més de tots aquests, tot un seguit d'oficis amb poca representació però imprescindibles per a una societat com l'existent en aquell final de 1939. Artesans, comerciants, manufacturers, empleats, treballadors de comunicacions... que es repartien de la següent manera:

Treballadors de despatx: 2 notaris, Jeroni Massanet Sampol i Manuel Baraibar Arrarás amb un jornal cada un de 13,09 pessetes. 1 advocat, Joan Roig Garcies, amb un jornal de 10 pessetes, 1 empleat de banca, Guillem Monserrat Clar, amb jornal d'11,25 pessetes, a més de tots els consignats com a empleats o escriptors, entre d'altres, que ja hem mencionat.

Artesans: 4 terrissers, Rafel Juan Servera del carrer del Monestir, de malnom *Fanguet*, Llorenç Sastre Clar del carrer de sa Marina, Antoni Mut Salvà del carrer de Ciutat i Julià Simó Cardell del carrer de Campos, de malnom *Moscatell* i que treballava a la terrisseria situada al final del mateix carrer existent encara avui dia amb l'actual nom de Sa Teulera. 1 bancaler, Julià Tomàs Barceló, que es dedicava a elaborar teles per cobrir bancs. A més d'1 engastador, Pere Segura

Nacional (AMLL. Sig. LA-64, p. 68-68v.). El 28 de gener de 1937 demanà la seva reincorporació (Id. Id. p. 85-85v.). El 14 de juliol de 1937 des del Govern Civil s'ordenava la seva reincorporació en un termini de 48 hores «por haber desaparecido las causas que accidentalmente produjeron su suspensión». (Id. Id. p. 114).

Forteza, 1 esparter, Climent Garau Fortesa, 1 pintor artístic, Mateu Taberner Oliver *Carresquet*, tots amb 6 pessetes de jornal diari i 1 rellotger, Pere Antoni Contestí Salvà, amb un jornal de 7 pessetes.

A la branca de l'alimentació, comerç i serveis: 5 carnissers als que podríem afegir 1 tauler, 4 cafeters, 4 cambrers, 3 botiguers, 1 cuiner, 1 cansalader, 1 bricallaire, 2 confiters, Julià Salvà Carbonell i Miquel Clar Garau, amb un jornal de 6 pessetes, i 1 licorista, Sebastià Jaume Salvà,⁵⁴ amb un jornal de 8 pessetes.

Altres oficis podien ser els representats per 4 carreters, 4 matalassers, 4 tintorers, 2 carrers, 2 mestres pintors, 2 pintors, 1 perruquer, 1 persona que es dedicava a la compravenda d'objectes antics consignat com *chamarilero*, 1 enllustrador de sabates, 1 *arbolista*, suposam que es dedicava a comerciar amb arbres, 1 *planterista*, potser es dedicava a ramells o plantes, 1 caminer, 1 vidrier, 1 llauner, 1 lampista, 1 rentador, 1 metal·lúrgic i 1 mariner.

També apareix l'ofici d'agent d'informació de Falange, representat per Pere Joan Servera Noguera *Carreró*, de 33 anys, i Jaume Garí Ximelis, posteriorment conegut amb el malnom *de ses contribucions*, de 34 anys, actius durant la repressió exercida contra els conciutadans d'esquerres o no afectes al règim. Alguns altres també actius a favor de la repressió viscuda a Lluçmajor eren consignats ara com guàrdies municipals, com Guillem Tomàs Puigserver *Gamba*, de 30 anys. Com a delegat d'informació, hi trobam Antoni Salvà Mulet, de 30 anys, tots consignats amb un jornal de 6 pessetes.

En l'àmbit de les comunicacions, els relacionats amb l'estació de telègrafs; 1 zelador, Sebastià Catany Salvà, amb jornal de 8,04 pessetes, i 1 repartidor, Sebastià Ballester Caldentey, amb 4,79 pessetes. Amb Correus; 1 Sub. Correus, Sebastià Amengual Sastre⁵⁵ *Randino*, amb

⁵⁴ De formació militar havia estat tercer tinent de batle de la segona comissió gestora de l'Ajuntament formada després de la destitució dels membres consistorials de la II República a causa de la revolta del 18 de juliol de 1936, i fou batle des de març de 1937 fins a agost de 1938.

⁵⁵ El 1936, després de la revolta del 18 de juliol, quan era peó de Correus, havia estat suspès del seu lloc de feina. (VIDAL NICOLAU, A. 2019, p. 204-205). r

jornal de 6,63 pessetes, a més del ja mencionat Antoni Febrer Arbona en parlar de les persones que tenien els sous més alts a la vila. A la centraleta telefònica; 1 telefonista, Sebastià Galeano Frau, amb jornal de 9 pessetes. I a la impremta; 1 tipògraf, Bartomeu Roca Rubí, amb jornal de 6 pessetes.

També hem de parlar de la consignació de 2 mestres nacionals, Miquel Servera Casellas i Jaume Amengual Martorell, amb 8 i 7,83 pessetes de jornal respectivament.

A part de tots aquests, alguns altres oficis que tal i com es consignen no hem pogut identificar però que resulten poc significatius.

Una categoria especialment interessant és la dels que es registren com a «Industrials» que també havien de contribuir si eren a la franja d'edat d'entre 18 i 50 anys. Molts d'ells propietaris de fàbriques, eren els que vertebraven un gran percentatge de la població activa de la vila. Sebastià Garau Monserrat, 38 anys, Agustí Garau Monserrat, 35 anys, Miquel Barceló Garcias, 25 anys, Julià Puig Puigserver, 40 anys, i Damià Terrassa Taberner *Xifarreta*, 23 anys, tots ells amb 6 pessetes de jornal mitjà. Miquel Garau Contestí, 45 anys, i Joan Roig Garcias, 40 anys, ambdós amb 7 pessetes. Maties Mas Ballester, 39 anys, i Miquel Garcias Mulet, 26 anys, cadascú amb 8 pessetes. Jaume Romaguera Cardell, 43 anys, amb 8'30 pessetes. Joan Salvà Rubí, 29 anys, amb 9 pessetes. Josep Nadal Catany, 33 anys, Antoni Munar Ferretjans, 29 anys, Bartomeu Salvà Rubí, 24 anys, Llorenç Puig Font, 34 anys, Jaume Vidal Romaguera, 43 anys, i Miquel Oliver Sastre *Fosquet*, 24 anys, amb 10 pessetes, i Gregori Clar Salvà *Claret* o *es Potó Claret*, 43 anys, 12 pessetes.

Els casos de s'Arenal, s'Estanyol i disseminats són també clars amb la preponderància d'un tipus d'activitat sobre els altres. A s'Arenal l'ofici de trencador, amb 37 homes, era el més nombrós i representava un 58,73 %. El segon era el de picapedrer, i el tercer el de pescador, amb 3 treballadors cada un i on cada un d'ells representava el 4,76 %. Llavors, amb dos representats per cada ofici, hi havia xofers, ferroviaris, ferrers i pagesos, i dels oficis de conrador, barber, caminer,

ACTES DE LES VI JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

N.º 196

ORIGINAL **DUPLICADO**

Província Balears
Ajuntament LLUCMAJOR
Districte

con domicili en la
ciutat de

Declaració jurada de les retencions efectuades per el Fidejussor Ajuntament de LLUCMAJOR

1.ª Secció de ... 2.ª Secció de ... 3.ª Secció de ... 4.ª Secció de ...

Distribució ingressos en la Prestació Personal a favor del Estat.

NOMES Y APELLIDOS	DOMICILIO	OFICIO	Cantidad devengada en el trimestre	Anual	Días	ATENCIÓNES			TOTAL
						1.º	2.º	3.º	
Miguel Moler Guffey	21	21	3.240'98	12'00	75				32'00
Pedro A. Lombard Mula	25	25	2.817'00	11'72	72				29'00
Nicolás José Solá	25	25	2.027'00	7'50	72				26'42
Antonio Girarol Tomás	26	26	2.027'00	7'50	72				26'00
Antonio Salvé Barcelet	22	22	4.057'00	15'21	72				32'00
Damián Terrasa Aguinal	41	41	4.057'00	15'21	72				32'72
Juan Salvé Tomás	45	45	4.057'00	15'21	72				31'00
Marcel Castells Gerdell	26	26	4.057'00	15'21	72				36'00
Antonio Garen Vicenser	26	26	4.057'00	15'21	72				34'24
Juan Piz Gerdell	26	26	4.057'00	15'21	72				31'24
Guillermo Tomás Vicenser	26	26	4.057'00	15'21	72				32'00
Juan Tomás Mulet	26	26	4.057'00	15'21	72				32'00
Francoisco Mir Jones	22	22	7.000'00	26'72	72				37'00
Clemente Ferrera Salvé	22	22	3.017'00	11'24	72				37'00
Guillermo Gimera Solá	22	22	2.027'00	7'50	72				31'00
José Garen Solá	26	26	2.027'00	7'50	72				32'00
José Vidal Vicenser	22	22	4.057'00	15'21	72				32'00
Pedro J. Salvé Vicenser	22	22	4.057'00	15'21	72				34'00
Gaspar Serra Tomás	22	22	2.027'00	7'50	72				31'00
Martin Mulet Solá	22	22	2.027'00	7'50	72				31'00
Antonio Solá Diaz	22	22	4.057'00	15'21	72				31'00
Manuel Oliver Solá	22	22	2.027'00	7'50	72				31'00

TOTAL 477-12

12) Suma del período. Cantidad en el mes de ...

NOMES Y APELLIDOS	DOMICILIO	OFICIO	Cantidad devengada en el trimestre	Anual	Días	ATENCIÓNES			TOTAL
						1.º	2.º	3.º	
Pedro Vidal Oliver	49	49	2.027'99	7'50	72				30-00
Juan Llorens Salvé	49	49	2.027'00	7'50	72				31-00
Antonio Alex Vicenser	22	22	2.027'00	7'50	72				31-00
Llorens Tomás Mulet	27	27	2.027'00	7'50	72				32-00
Miguel Rosnerat Gerdell	26	26	2.027'00	7'50	72				32-72
Guillermo Salvador Gerdell	26	26	2.027'00	7'50	72				32-00
José Oliver Garen	22	22	2.027'00	7'50	72				32-00
Manuel José Ferrer	22	22	2.027'00	7'50	72				32-00
Manuel Tomás Ferrer	22	22	2.027'00	7'50	72				32-00
Antonio Ferrer	22	22	2.027'00	7'50	72				32-00
Agustín García Rodríguez	22	22	2.027'00	7'50	72				32-00

TOTAL 477-11

Aprobada esta relación a las expresadas SECCIONES DE LA TERCERA Y CUARTA SECCIONES DE LLUCMAJOR a Mayo de 1940.

El Alcalde-Presidente,

MANUEL SOLER MUNTANER

Exemple del full de declaració jurada, en aquest cas de l'Ajuntament de Llucmajor corresponent al primer trimestre de 1940 (AMLL Sig. 1720/3, declaració 194).

cobrador, fabricant, mecànic, forner, prevere, cap de l'estació, guarda i carter, aquest darrer era Manuel Soler Muntaner, cap de Falange del llogaret i propietari de la taverna de Ca sa Poblara, on hi tenia

també l'estafeta de correus, n'hi havia 1 representant de cada un. A s'Estanyol, entre els 8 habitants que havien de contribuir a la prestació personal, hi havia 4 pescadors, 3 mariners i 1 cambrer, per tant, un 87,5 % vivia directament de la mar.⁵⁶ Als disseminats, evidentment, el treball vinculat directament amb la terra era el predominant. Els 4 oficis més representats els trobam consignats com agricultors amb 20 homes, pagesos amb 11 i conradors i llauradors amb 6 en ambdós casos. Hi havia també 2 parcers, 2 jornalers, 1 carboner, 1 hortolà i 1 servent. També, entre els disseminats, hi trobam 1 ferroviari, que era Damià Obrador Oliver, de 35 anys, amb un jornal de 6 pessetes i domiciliat al pas a nivell.

6.2 Les declaracions jurades dels patrons

De les declaracions jurades dels patrons conservades a l'AMLL⁵⁷ es desprèn que les empreses que més treballadors acumulaven eren les de la branca de la sabata i les dedicades a la construcció, essent les primeres les que predominaven en l'àmbit local.

Hi ha 8 patrons que declaren tenir més de 20 treballadors que complien els requisits per haver de participar en la prestació personal. Un és l'Ajuntament, n'hi ha 5 que són fàbriques de sabates i 2 picapedrers. La que més treballadors acumula és la fàbrica de sabates del que havia estat designat primer batle de l'Ajuntament després del cop d'estat del 18 de juliol de 1936, Miquel Munar Calafat, Can Pola, consignat al carrer de Sant Llorenç, núm. 11,⁵⁸ amb 59 empleats.⁵⁹ Els segueixen les fàbriques també de sabates de

56 VEGEU TOMÁS RAMIS, PAU. *S'Arenal durant la II República. Una visió municipal*. Ajuntament de Lluçmajor, 2018, per comprovar la disposició social i laboral dels dos llogarets just uns anys abans.

57 AMLL. Sig. 1720/3

58 Els domicilis apareguts durant l'exposició d'aquest treball són els consignats oficialment als documents consultats i, tot i que en principi s'havien de registrar on es trobava la fàbrica en qüestió, en alguns casos el que es consignava era el domicili particular del patró.

59 Miquel Munar fou batle fins al 30 d'octubre de 1936 quan el rellevà Antoni Garcias Garau. A la declaració jurada que presentà comprovam com un dels seus treballadors és Antonio Pichaco Hernández, fill del carrabiner destinat a Lluçmajor Francisco Pichaco Blanco, que fou condemnat a mort el 1937 segons la Causa 406/36, tot i que la sentència no s'executà, per «delito consumado de adhesión a la rebelión militar» durant la revolta de juliol de 1936 (jutoter-33, causa 406/36, f. 157).

Sebastià Mulet Contestí, Can Reus,⁶⁰ al carrer Antoni Maura, núm. 31, i la de Gregori Clar Salvà, Can Claret, al carrer Unió, núm. 15, amb 41 i 35 empleats respectivament.⁶¹ La quarta és l'Ajuntament, que declarà tenir 27 empleats. Les empreses de construcció d'Antoni Garau Tomàs i Damià Garcias Ballester, amb 24 empleats cada una, ocupen la cinquena i la sisena posició. La setena és per a la fàbrica de sabates de Miquel Oliver Sastre, del carrer Sindicat, núm. 6, amb 22 empleats, i la vuitena, amb 20 empleats, és la de Josep Nadal Catany, *en Tem des Cafè*, del carrer Antoni Garcias s/n, també dedicada a les sabates i creada només uns anys abans, amb 20 empleats. Així, les tres entitats industrials que més aportaven a la prestació personal eren les fàbriques de Can Pola, de Can Reus i de Can Claret amb 1.852'40 pessetes, 1.467 pessetes i 853'35 pessetes respectivament, mentre que a partir dels sous dels seus empleats l'Ajuntament n'aportava 474'78. D'empreses que tinguessin entre 6 i 9 empleats n'hi havia 15. D'entre 3 i 5 empleats, 26. D'empreses de 2 empleats, n'hi havia 18, i 41 tenien només 1 treballador.

Quan analitzam la composició de les 52 empreses de 9 a 2 empleats veim com la branca del calçat era la predominant. En les de 6 a 9 treballadors representaven un 46,6 %. En canvi, entre les 41 d'1 sol treballador només en trobam 1 que es dedicàs a la sabata. Era l'empresa de Coloma Estela Tomàs, que tenia contractat el tallador Joan Oliver Boscana. Aquest fet ens mostra com el treball en aquesta branca industrial, com bé ja s'ha estudiat i com es serva a la memòria dels més grans, es concentrava en una sèrie de grans fàbriques, però també en multitud de petits tallers arreu del poble. Aquest fet es perllongà en el temps durant l'auge màxim d'aquesta indústria a la nostra vila. Segons Rosselló i Verger (2018, p. 433) al 1958 hi havia 4 fàbriques amb més de 100 treballadors, 5 de més de 45, i una mica més de 200 obrers més que pertanyien a establiments menors.

⁶⁰ La primera fàbrica que va mecanitzar la totalitat del procés productiu. La segona fou la de Can Pola.

⁶¹ Segons llegim a Rosselló i Verger (2018, p. 433) al 1958 aquestes tres fàbriques mantenien l'hegemonia d'obres del calçat a Lluçmajor. Can Pola tenia 186 obrers contractats, Can Claret 181 i Can Reus 123. Només hi havia una altra fàbrica a Lluçmajor amb més de 100 treballadors, la de Munar Oliver, que en tenia 121.

N.º 174

ORIGINAL **DUPLICADO**

Provincia Barcelona
Ayuntamiento LUCMAJOR
Distrito ----

INSTITUTO DE CREDITO
PARA LA
RECONSTRUCCION NACIONAL
PRESTACION PERSONAL

Declaración jurada de las retenciones efectuadas por el Patrono Ayuntamiento de Lucmajor no descrito en la
cuenta de 1940 sobre los cambios efectuados a su personal, por devengar de los meses expresados que al presentarlo esta declarac-
ción ingresen en su cuantía resultante de la Prestación Personal a favor del Estado.

NOMBRE Y APELLIDOS	DOMICILIO	OFICIO	Cantidad devengada en el trimestre	Jornada diaria	Días de trabajo	RETENCIONES				TOTAL
						Reten. de Suces.	Reten. de Fabricac.	Reten. de RARSA	Reten. de otros	
Miguel Moler Garfells	41 Mayor 66	Secretario	1.240'00	20'00	12					60'00
Amro A. Montpart Soler	45 Plaza II. 56	Secretario	241'00	7'00	12					20'00
Ribada Josa Jordi	55 T. Llorens 2	Id.	202'00	7'00	12					20'00
Antonio Girera Torde	40 S. Miguel 10	Id.	202'00	7'00	12					20'00
Antonio Salvé Barceló	41 S. Frances 4	Id.	455'00	6'00	12					22'00
Domènec Ferrera Amargal	41 S. Joanell 71	Secretaria	470'00	5'00	12					22'00
Juan Salas Torda	45 S. Botale 124	Id.	470'00	5'00	12					22'00
Manel Castell Carball	56 S. Frances Minoral	Auxiliar	480'00	5'00	12					22'00
Antonio Geras Puigerverre	80 S. Odessa 9	Oficial de	724'00	5'00	12					24'00
Juan Puig Carball	56 Gloria 27	Id.	507'00	7'00	12					17'00
Guillermo Tomás Puigerverre	301 18	Secretario	545'00	5'00	12					22'00
Juan Tomás Soler	41 S. Frances Minoral	Id.	74'00	7'00	12					3'00
Francisco Mir Juncos	32 Puente 20	Id.	221'00	4'00	12					17'00
Clemente Pascual Salvé	41 Gloria 58	Id.	261'00	4'00	12					17'00
Guillermo Gilera Noya	34 Sol 5	Id.	220'00	4'00	12					17'00
Juanes Serra Soler	41 Sol 21	Id.	220'00	4'00	12					17'00
José María Serra Llorens	54 Sindicato 28	Secretario	420'00	6'00	12					22'00
Gaspar Serra Torda	41 Saguer 14	Id.	227'00	4'00	12					17'00
Martín Lluís Soler	41 Oriente 74	Id.	224'00	4'00	12					17'00
Martín Soler Soler	41 Mayor 104	Id.	420'00	4'00	12					22'00
Bartolomé Oliver Soler	41 S. Joia 10	Id.	420'00	4'00	12					22'00
			7.512'00							477'00

TOTAL 477-11

Aprobada esta relación, a las expresadas RETENCIONES, EN ESTA PLAZA DE LUCMAJOR, Y SUANDO CIENTO CINCUENTA Y SEIS (156) REALES.

Lucmajor 4 mayo de 1940.

SECRETARIO POR TRIPULACION
Lluís Soler / Miquel Soler

Exemple del full de declaració jurada, en aquest cas de l'Ajuntament de Lluçmajor corresponent al primer trimestre de 1940 (AMLL. Sig. 1720/3, declaració 194).

D'entre totes aquestes indústries podríem comentar alguns fets curiosos o anecdòtics que ens han cridat l'atenció. L'empresa sabatera de Miquel Garcias Mulet, al carrer Barceló, núm. 21-25, que tenia 18

treballadors, contribuïa amb 596'85 pessetes i al seu segell de goma es podia llegir *Calzados SEMPULI*. La majoria de treballadors de l'empresa de talladors de pell i sola d'Antoni Munar Ferretjans, fill de Miquel Munar Calafat, carrer Sant Llorenç, núm. 15, estaven empadronats a Randa (Algaida), però com que feien feina a Lluçmajor era aquí on havien de contribuir.⁶² El propietari de la fàbrica de sabates de *Ca sa Randilla*, Gregori Taberner Ferrer, carrer José Antonio Primo de Rivera, núm. 9, tenia un dels seus 13 empleats de la fàbrica consignat com a foraviler i, per tant, és probable que no es dedicés a l'elaboració de sabates sinó a dur alguna finca de l'amo de la fàbrica. Hi ha fàbriques, com la de Miquel Martí Fullana, plaça d'Espanya, núm. 22, que indiquen que alguns dels seus treballadors, en concret 3, treballen a escarada, fet que permetia a dos d'ells tenir uns guanys superiors als dels seus companys de taller. També feien feina a escarada de forma oficial els dos sabaters del taller de Joan Salvà Garí, carrer Cardenal Rossell, núm. 3. A la fàbrica de Joan Vaquer Barceló, carrer Bandera, núm. 29, els seus 5 empleats tenen la categoria d'oficials.

En aquesta branca de la sabata apareixen algunes dones que estan al capdavant del negoci de forma oficial: Margalida Valls, vídua de Kleber, al carrer de sa Font, amb 7 empleats, amb una empresa dedicada exclusivament a fer tacons, i que ha de contribuir amb 120'94 pessetes, coneguda com Can Cleves des Tacons, Àngela Salvà Bauzà, carrer Major, núm. 19, amb 6 empleats i amb una contribució de 190,30 pessetes, o la ja mencionada Coloma Estela, amb un únic treballador que ha de fer una aportació de 21'40 pessetes.

La segona activitat amb més empleats està entre l'agricultura i la construcció, excepte en les que tenen un sol empleat on l'agricultura destaca amb un 31'7 % de l'ocupació, molt per sobre de qualsevol altre. Aquest fet demostra com el procés d'establiment de possessions

62 Aquesta forma part de l'adoberia associada a Can Pola que anomena Rosselló i Verger, 2018, p. 435. Antoni Munar Ferretjans era director i apoderat de la fàbrica de Can Pola i tenia un jornal estipulat de 20 pessetes, segons la declaració jurada que presenta Miquel Munar sobre els treballadors de la seva fàbrica. Entre els encarregats hi havia, amb un jornal de 9'20 el mes d'octubre, 10'60 el de novembre i 13,85 el de desembre Pau Tomàs Moragues *Bunyolí*, que esdevindria el gerent que gestionaria gran part del treball de Can Pola (SAGARÈS I MULET, 1995, p. 182)

procedents del braç nobiliari de l'illa que s'havia iniciat a finals del segle XIX i que havia viscut el seu auge els anys vint i trenta del segle XX, havia creat tota una xarxa de petits propietaris que no necessitaven un gran volum de treballadors per portar les finques sorgides d'aquelles parcel·lacions.

Apareixen diversos empresaris d'explotacions agrícoles. Llorenç Rosas Siragusa, amb 5 empleats a Son Verí d'Abaix, amb una contribució total de 59'85 pessetes; Jaume Sitjar Servera de Porreres, amb 4 empleats a la possessió de Sa Maimona, tots ells porrerencs, amb aportació de 88'80 pessetes; el mateix Jaume Sitjar, que consigna 3 empleats a la possessió d'Albenyeta, tots de Lluçmajor, amb aportació total de 48 pessetes; Francesc Aulet Aulet, amb 3 empleats a Gomera, que han de contribuir amb 21'60 pessetes; Antoni Ramis Gelabert, de la possessió de Vista Alegre, amb domicili a la mateixa possessió, amb 2 empleats i que havia de contribuir amb 29'76 pessetes. Antoni Jaume Caldés a Son Bonet, on hi té 1 empleat, i ha de contribuir amb 15'60 pessetes. Les demés relacions jurades relacionades amb la pagesia no especifiquen el nom de la possessió o finca.

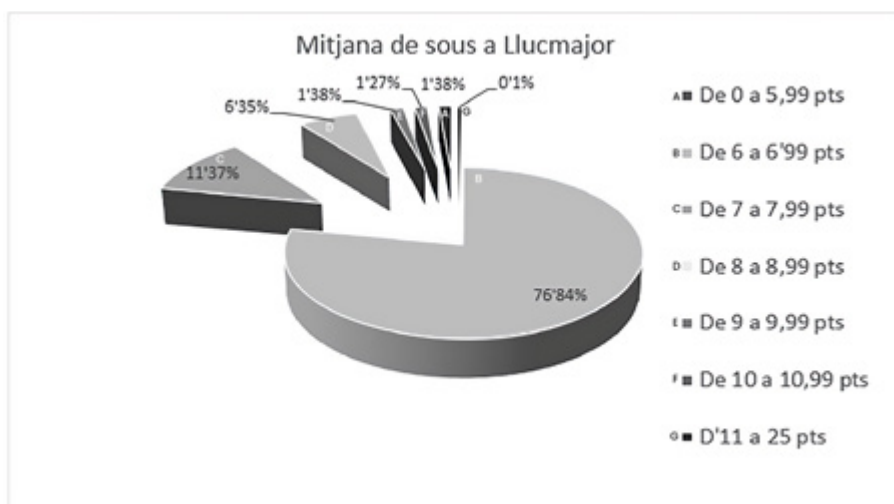
Es consigna una indústria com a *Textil*. Es tracta de Can Guixa, amb 8 treballadors. És la fàbrica de teixits de Bartomeu Romaguera Puigserver⁶³ i Jaume Romaguera Cardell, carrer Ramon Llull, núm. 72, que ha de fer una contribució total de 168,15 pessetes pel darrer trimestre de 1939. Amb aquestes dades es posa de manifest, una vegada més, que aquesta només és una mostra parcial del teixit laboral de la vila. Entre aquests 8 empleats, hi ha 1 director, 1 escrivent, 1 motorista, 1 mecànic, 1 ferrer i 1 ajudant, oficis considerats masculins, i només 2 tintorers, Cristòfol Massanet Servera i Damià Font Salvà, ofici que en realitat devien exercir el gruix de treballadors de la fàbrica que devien ser, en la seva majoria, dones. o en menor nombre homes. que per

⁶³ A principis de 1937 era el «1r. Contribuyente por industria y de comercio» i, per tal motiu, fou nomenat membre de la Junta General de Repartiment d'aquell any. (AMLL. Sig. 1A-64, p. 86v.). El mes de setembre de 1944 l'empresa passà d'anomenar-se Jaime Romaguera S. en C. a Textil Balear S.A. i s'hi consignaven «Fábrica Tejidos 26 telares, tintorería y fábrica electricidad ½ KW». (AMLL. Sig. 1714). L'any 1950 es va tornar a traspasar i tornà a anomenar-se Jaime Romaguera S. en C. (AMLL. Sig. 1709. Contribución industrial año 1951).

qüestions d'edat no havien de contribuir a la prestació personal. Una altra curiositat d'aquesta fàbrica que podem comentar a partir de la declaració jurada que es fa, en aquest cas el primer trimestre de 1940, és que apareix com una *S. de C.*, és a dir una Societat Comanditària per Accions, on el capital social era dividit en accions i formada a partir de les aportacions dels socis.

També es consigna una empresa de conductors, la d'autocars «Concesionario exclusiva viajera Clase "A"» comandada per Joan Clar Fullana *Boleno*, amb 5 conductors i 1 auxiliar de tallers amb una contribució total de 150 pessetes.

Podem comprovar, a més, que la majoria d'empreses mantenen el mateix nombre d'empleats en els períodes de darrer trimestre de 1939 i primer de 1940, tot i que hi ha variacions en algunes com en les de picapedrers de Damià Garcias Ballester, carrer Gamundí, núm. 1, que passa de tenir 24 empleats a 16, la de Joan Garau Puigserver, domiciliat al carrer del Cementeri, núm. 12, que passa de 7 a 5, mentre que la de Cristòfol Puigserver Salvà, carrer Santa Càndida, núm. 15, augmenta de 3 a 9. La ferreria d'Antoni Fullana Ramis, carrer Calvo Sotelo, núm. 49, passa de 2 a 3 empleats o la Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorro, que incrementa d'1 a 6.

Gràfica de com es repartia la mitjana de sous a Lluçmajor (elaboració pròpia).

Hi havia també algunes empreses familiars com la del pintor Martí Muntaner Reus, carrer Sindicat, núm. 5, on hi tenia contractats els seus dos fills, Mateu i Simó Muntaner Maimó, amb una contribució total de 30'72 pessetes.

D'entre totes aquestes indústries de 9 o menys empleats no relacionades amb el món de la sabata, només hi trobam 2 dones com a propietàries. Són Margalida Rafal Puigserver, carrer Monestir, núm. 11, que té 1 empleat, Miquel Font Monserrat, consignat com a llaurador, i Catalina Cirerol Catany, carrer Font, núm. 23, que també té un empleat consignat com a llaurador, i en aquest cas era Pere Joan Capellà Matas.

A més, també havien de contribuir els empleats de les diverses entitats de la vila. Ajuntament de Lluçmajor amb 27 empleats, 474'78 pessetes.

Gràfica de l'increment de la caixa municipal pel pagament de la Prestació Personal en el període entre el 20 de desembre de 1939 i el 30 de setembre de 1940 (elaboració pròpia).

Banca March, carrer General Franco, núm. 8, amb 4 empleats, 130'35 pessetes. Fomento Agrícola Industrial y Comercial de Lluçmajor, Plaça Espanya, núm. 24, amb 4 empleats, 135'61 pessetes. Crèdit Balear, carrer Unió, núm. 7, amb 3 empleats, 114'87 pessetes. I amb 1 empleat cada una, la Caja de Pensiones para la Vejez y de Ahorros,

carrer Font, núm. 15, 39'60 pessetes, el Pósito de Lluchmajor,⁶⁴ carrer Sant Miquel, núm. 10, 16'10 pessetes, la Mutua de Accidentes Lluchmajor, carrer José Antonio Primo de Rivera, núm. 2, 24 pessetes, i la Sociedad de Ahorros La Confianza, carrer General Franco, núm. 48, 21'60 pessetes.

6.3 Relació d'ingressos efectuats a la Caixa Municipal de l'Ajuntament

Un altre dels documents interessants conservats a l'AMLL és un plec de fulls signats per l'interventor de l'Ajuntament⁶⁵ on es recullen diferents períodes de pagaments de les quotes de prestació personal. Són els pagaments del darrer trimestre de 1939 i van des del dia 20 de desembre de 1939 fins al dia 30 de setembre de 1940, fet que ens mostra la laxitud en els pagaments que hi hagué aquell primer període d'aplicació. En total es recullen 272 pagaments, individuals o de patrons que ho feien en nom dels treballadors de les seves empreses, que en total fan una suma final de 29.057,98 pessetes recaptades, mentre que la suma que s'havia previst al cens aplicant la mitjana estimada de jornals era de 35.636,07 pessetes⁶⁶ Aquesta diferència de 6.578,09 pessetes es degué, per una banda, a la diferència entre l'estimació que s'havia fet de jornals que es reflectí al cens i els sous reals que percebien els treballadors, que era pel que realment havien de contribuir, i per altra banda, al fet que hi havia patrons que encara no havien complit amb l'obligació de fer els pagaments que marcava la llei. En aquest sentit un llistat del dia 5 de juny de 1940 indica que encara 27 patrons no havien «ingresado las retencions

64 És tracta del *Círculo de Obreros Católicos* de recent creació.

65 Del 20 de desembre de 1939 al 20 de maig de 1940 ho fa Miquel Mojer Cardell i del 3 de juny al 30 de setembre de 1940 Agustín García Rodríguez. En la sessió plenària de l'Ajuntament de dia 7 de desembre de 1939 Miquel Mojer havia estat nomenat per unanimitat «Interventor interino de Fondos de este Ayuntamiento» (AMLL. Sig. LA-65, p. 113.). En la de dia 6 de juny de 1940 «Se acuerda nombrar a dicho solicitante», referint-se a Miquel Mojer, «Interventor de fondos de este Ayuntamiento con carácter interino hasta que por la superioridad se dicten normas para su provisión en propiedad». (Id. Id., p. 161-161v.). Tot i això, en la sessió de dia 13 de juny s'informa que Miquel Mojer «da cuenta que cesa accidentalmente en su cargo por tener que incorporarse al Ejército». (Id. Id., p. 162v.) i s'anomena com encarregat del servei d'Intervenció al secretari de l'Ajuntament Agustín García Rodríguez.

66 AMLL. Sig. 1720/4.

patronales»⁶⁷, entre els que trobam el Círculo de Obreros Católicos, el notari Jeroni Massanet, l'industrial sabater Julià Puig Puigserver o el pare franciscà Francesc Fornés Femenies, representant del frares del Convent de Sant Bonaventura, per anomenar-ne només alguns dels més representatius.

67 AMLL. Sig. 1720/4.

Bibliografia

ROSSELLÓ I VERGER, Vicenç M. *Mallorca. El sud i sud-est*. GOIB, IEB i IEC. Palma, 2018.

SACARÈS I MULET, Josep. «Sabates i sabaters. Recordances d'una dècada» *Llucmajor. Notes Històriques i Culturals. Homenatge a Vicenç M. Rosselló i Verger*. Edicions de pinte en ample , 1995, p. 167-183).

TOMÀS RAMIS, Pau. *S'Arenal durant la II República. Una visió municipal*. Pregó de les festes de Sant Cristòfol 2017. Ajuntament de Llucmajor. Palma, 2018.

VIDAL NICOLAU, Antoni. *La fabricació de calçat de pell a Llucmajor. Els orígens de l'expansió Industrial (1870-1936)*. Pregó de Fires 2011. Ajuntament de Llucmajor, 2012.

VIDAL NICOLAU, Antoni. *La Guerra Civil a Llucmajor*. Illa Edicions. Palma, 2019.

Arxius consultats

JUTOTER-33: Arxiu del Jutjat Togat Territorial núm. 33.

AME: Arxiu Municipal d'Esporles.

AMLL: Arxiu Municipal de Llucmajor.

CONTEXT GEOGRÀFIC I HISTÒRIC DEL CREIXEMENT INDUSTRIAL DE LLUCMAJOR AL DARRER TERÇ DEL SEGLE XIX

Antoni Vidal Nicolau

Les Illes Balears visqueren un període de creixement del sector industrial del calçat a la segona meitat del segle XIX i especialment a partir del darrer terç d'aquell segle. Possiblement, les localitats menorquines de Maó, Ciutadella i Alaior foren les primeres on es desenvolupà aquesta activitat manufacturera. Pel que fa a Mallorca, la indústria del calçat se centrà especialment a la comarca del Raiguer, on destacaren les localitats d'Inca, Binissalem, Alaró i Lloseta. A la vegada, Lluçmajor també visqué un creixement significatiu d'aquesta activitat industrial encara que la seva ubicació estava allunyada de l'esmentada comarca de l'interior de Mallorca. Evidentment, no s'ha d'oblidar que el principal centre de producció de calçat a Mallorca era Palma, on es concentrava una bona part de les grans fàbriques, i el nombre d'obrers dedicats a aquesta indústria era el més elevat.

En els presents fulls es pretén analitzar les causes i les circumstàncies que permeteren el desenvolupament de la indústria del calçat en el darrer terç del segle XIX a Lluçmajor, fet que, en canvi, no es va produir als altres municipis del Migjorn.

És evident que Inca tingué un paper cabdal en la configuració de l'entramat industrial de la comarca del Raiguer i que l'establiment, el 1875, de la línia fèrria Palma-Inca fou essencial per consolidar l'activitat del calçat en aquella comarca.

Per contra, en el cas del Migjorn, la línia del ferrocarril no s'inauguraria fins el 1917, és a dir, quaranta-dos anys més tard. Així, la comarca del sud de Mallorca no pogué disposar d'aquest mitjà

de comunicació que agilitzava no només el trànsit de persones sinó també de les mercaderies.

1. L'activitat artesanal del calçat a Lluçmajor des de l'edat mitjana

La gran diferència entre la producció de calçat desenvolupada a partir del segle XIX i la d'èpoques anteriors és que la primera es destinava al mercat internacional, mentre que la que hi hagué al Lluçmajor medieval i modern devia ser per al mercat local o, com a molt, per al mercat de l'anomenada Ciutat de Mallorca. Així, l'activitat artesanal del calçat de pell no era especialment significativa en èpoques anteriors. Bartomeu Font Obrador localitzà diferents documents que evidencien l'existència d'artesans sabaters a Lluçmajor. Per exemple, en referència al Lluçmajor del segle XIV, Bartomeu Font feu la següent afirmació: «Destacaban zapateros, sastres y tejedores».

Per altra banda, pel que fa al segle XV, dues informacions aportades per Bartomeu Font Obrador evidencien la presència d'un sector sabater, segurament més reduït, en l'edat moderna. Per exemple, el 1452 hi havia 16 mestres sabaters, també 16 paraires, però hi havia 39 teixidors, la qual cosa indica que el principal sector en l'edat moderna era el tèxtil.¹

2. La primera globalització, clau per apropar el mercat cubà a les Balears

A partir de 1870, a la vegada que s'inicià la Segona Revolució Industrial, tingué lloc el que es denomina la Primera Globalització, que permeté la integració de les economies europees amb les d'altres continents, especialment antigues colònies habitades majoritàriament per població d'origen europeu, com els Estats Units, Canadà, Austràlia, Argentina i altres territoris colonials, com Cuba i Puerto Rico, entre d'altres. Aquesta globalització fou deguda principalment

¹ FONT OBRADOR, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor*, vol. 2, Lluçmajor: 1974 (Gràficas Miramar, p. 233 i 234.

a la revolució dels transports, que permeté un flux més intens de les migracions i el comerç transoceànic. També en l'àmbit internacional, circumstància que tingué un efecte especial a les Illes Balears, es produí una incipient divisió internacional del treball que feu que alguns territoris s'especialitzessin en la producció de determinats productes que tenien els seus mercats en altres continents. Així, el calçat balear produïa principalment per a les illes del Carib. Una circumstància que uns decennis abans, per exemple a mitjans del segle XIX, era gairebé impossible perquè el transport marítim a vela trigava molt més a travessar l'oceà Atlàntic. En canvi, la navegació a vapor era més competitiva, tant per la seva major velocitat com per la capacitat de càrrega:

«Por lo que se refiere al transporte marítimo, desde 1865 los buques de vapor habían monopolizado el transporte de pasajeros y mercancías valiosas (que podían repercutir el alto coste del transporte a su precio). La navegación marítima se benefició de la competencia entre los barcos de vela (clipper) y los buques de vapor. Estos acabaron imponiéndose por (...) las innovaciones industriales que permitieron la sustitución de los cascos de madera por los de hierro (1860) y acero (1879), de las palas por la hélice, y la introducción de las máquinas compuestas, con calderas de doble y triple expansión (1869 y 1874). Estos adelantos disminuyeron los costes de mantenimiento y funcionamiento de los “vapores” y aumentaron el espacio reservado a mercancías y pasajeros al reducirse el necesario para el carbón por su utilización más eficiente.»²

Per tant, aquestes innovacions en el transport transoceànic de mercaderies foren clau perquè s'iniciés aquest flux de calçat elaborat a les Illes Balears cap a les illes del Carib. Ara bé, l'assoliment dels mercats colonials anà precedit per un corrent migratori que facilità la posterior arribada del calçat balear. En aquest cas fou l'emigració

2 COMIN, Francisco; HERNÁNDEZ, Mauro i LLOPIS, Enrique (eds), *Historia Económica Mundial, siglo X-XX*, Madrid. 2005 (Crítica), p.246.

menorquina la que s'anticipà i posà les bases per a l'arribada del calçat procedent de Maó i Ciutadella. Així, les localitats de Mallorca seguiren l'estela tant migratòria com comercial que havien marcat els emigrants de Menorca.

També s'ha de tenir en compte l'auge que tingué l'economia de Cuba en la segona meitat del segle XIX, per la qual cosa es convertí en un dels mercats del calçat de Mallorca: «La demanda exterior procedía fundamentalmente de las colonias españolas en las Antillas. El desarrollo en la isla de un grupo social pudiente con capacidad de consumo de productos manufacturados importados hizo posible que Cuba se convirtiese en un gran importador de calzado a lo largo de la segunda mitad del siglo XIX.»³

3. Causes del desenvolupament de la indústria del calçat a Mallorca

Evidentment, Palma com a centre urbà tenia un context social i econòmic molt diferent al de les localitats del Raiguer i Lluçmajor. Però mentre que les localitats de la Part Forana que desenvoluparen el sector del calçat a partir de 1870 fins gairebé la fi del segle XX han fet un esforç, amb major o menor intensitat, per recuperar la memòria d'aquell període d'auge de la producció de sabates, la ciutat de Palma ha ignorat aquest passat. La capital de les Illes Balears fou el principal nucli productor de calçat de Mallorca, però el seu creixement demogràfic, així com un augment del seu pes en el total de l'economia de l'illa juntament amb l'espectacular creixement de l'activitat turística i d'altres activitats del sector terciari, han fet oblidar massa fàcilment el seu passat com a centre industrial de la sabata.

Rosselló Verger apunta que la tradició sabatera de Lluçmajor en els segles passats fou la causa principal que permet explicar l'auge que es visqué al darrer terç del segle XIX: «Por encima de todo hay que buscar en la tradición las raíces de la industria del calzado en Lluçmajor». Però també apunta altres raons. Per una banda, la seva proximitat

³ MIRANDA ENCARNACIÓN, José Antonio, *La industria del calzado en España (1860-1959)*, Madrid, 1998, (Instituto de Cultura Joan Gil Albert), p. 44.

amb Palma, on se suposa que es dirigia la producció. També és veritat que afegeix que el calçat de Lluçmajor podria tenir una altra sortida, un cop arribat a Palma, «Tal abundancia de zapateros era entonces el resultado de la proximidad al mercado de la capital, verdadera consumidora o en su caso exportadora». És a dir, que des del port de Palma s'enviessin els parells de sabates a un altre mercat. Però, certament, es fa difícil imaginar que en el segle XVIII o a principis del XIX el calçat de Lluçmajor no pogués arribar al mercat de la península. Per tant, abans de l'auge del calçat, el llucmajorer devia dirigir-se al mercat local o al de Palma.

Però Rosselló Verger apunta que les condicions geogràfiques degueren influir sobre manera per permetre l'auge del calçat i que també es pot apuntar que, a diferència de municipis del seu voltant com Porreres, Algaida, Campos o fins i tot Felanitx, les condicions geogràfiques del municipi de Lluçmajor foren la clau per entendre el desenvolupament, «y también entonces y más ahora debieron influir las condiciones geográficas del término municipal».

En aquest cas, Rosselló Verger apuntava que l'aridesa del terme feia difícil mantenir la població que hi havia a Lluçmajor i que això obligà a cercar altres activitats complementàries. «Para suplir épocas o estaciones de inactividad y llenar el bache de los perennemente desocupados se buscaría un oficio fácil de poner en marcha, la zapatería.»⁴

4. L'extensió del ferrocarril per Mallorca: la prioritització de la línia Palma-Inca-Manacor i el retard en l'arribada del tren a Lluçmajor

El ferrocarril a Mallorca es desenvolupà a partir de la línia de Palma a Inca, inaugurada el 1875. A partir d'ella es traçarien els ramals que portarien el tren a les localitats de sa Pobla, Sineu i Manacor, entre 1878 i 1879; i el que des de Santa Maria arribaria fins a Felanitx, el 1898. Clarament, pel que fa a la seva connexió ferroviària amb Palma, Lluçmajor fou marginada fins al segon decenni del segle

⁴ ROSSELLÓ VERGER, Vicenç, *El Sur y el Sureste, Palma*, 1964, Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca, p. 432-433.

xx.⁵ Ara bé, això no suposà un entrebanc per al desenvolupament de la indústria del calçat a Lluçmajor, però sí que li conferí unes característiques que la diferenciaven d'Inca i sobretot de Palma. Al cap i a la fi, l'absència de connexió ferroviària obligava els tallers de Lluçmajor a rebre les matèries primeres i despatxar els parells fabricats pel camí de Ciutat, que evidentment era molt més lent que la connexió ferroviària entre Palma i qualsevol de les localitats de tradició sabatera de la comarca del Raiguer. També s'ha de dir que, amb la inauguració de la línia fèrria entre Santa Maria i Felanitx, una part dels parells de sabates fabricats a Lluçmajor, i també els passatgers, es traslladaven a Algaida, per on passava l'esmentada línia, per dirigir-se cap a Palma, amb la qual cosa es reduïa el temps de viatge entre Lluçmajor i Palma.

Fins a l'arribada del ferrocarril el 1916, el sector del calçat de Lluçmajor es caracteritza per uns salaris encara més baixos que els que cobraven els sabaters de Palma. Sovint aquests es queixaven de la competència que els sabaters de Lluçmajor feien als treballadors del calçat de Palma, especialment en el cas de vagues, ja que llavors els empresaris de Palma desviaven la producció cap a Lluçmajor. El sindicat de sabaters de Palma, La Igualdad, criticà diverses vegades la competència deslleial que feien els de Lluçmajor. Segurament, la causa dels baixos salaris dels sabaters de Lluçmajor podria tenir més a veure amb el context agrari que encara existia a la localitat i que els salaris dels sabaters fossin semblants o, per ventura, fins i tot un poc més alts que els dels jornalers agrícoles. Per la qual cosa es pot concloure que la primera etapa del calçat de Lluçmajor vingué determinada per un context socioeconòmic que el diferencià d'un entorn més urbà, com era el de Palma, i també del que tingueren a Inca o la resta de localitats del Raiguer, que es beneficiaren de l'arribada del tren quaranta anys abans que Lluçmajor.

En canvi, a partir de la inauguració de la línia de ferrocarril entre

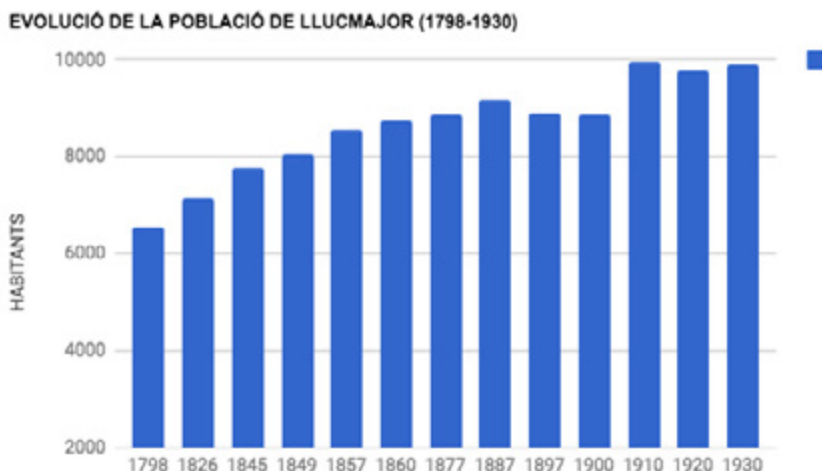
5 BRUNET ESTARELLAS, Pere, «El Ferrocarril en Mallorca. Pasado, presente y propuestas de futuro», a VIDAL, Javier, Muñoz, Miguel; SANZ, Jesús, *Siglo y medio de ferrocarril en España 1848-1998, 1999*, Madrid, Diputación Provincial de Alicante, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, p. 553-562.

Palma i Lluçmajor s'evidencià un canvi de tendència. Inicialment, s'observà l'arribada d'empresaris del calçat de Palma que s'instal·laren a Lluçmajor atrets pels salaris més baixos que hi havia, la qual cosa demostra que el ferrocarril esdevenia un factor decisiu per a l'atracció de noves inversions. Ara bé, amb el temps, els sabaters de Lluçmajor, agrupats entorn de la societat obrera La Recompensa del Trabajo, començaren a reivindicar unes pujades salarials que es concretaren a partir dels anys trenta del segle xx quan tingueren lloc diverses vagues, com la de les vuit hores, que provocà la ruptura de l'acord signat entre empresaris i representants dels obrers el 1923, per la qual els sabaters es comprometien a treballar una jornada laboral de vuit hores i mitja, i que contradeïa la normativa laboral que, el 1919, havia situat la jornada laboral en les vuit hores.

5. L'evolució de la població durant la primera etapa de l'auge del sector del calçat a Lluçmajor

Paradoxalment, el període d'inici del desenvolupament del sector del calçat a Lluçmajor no anà acompanyat d'un creixement significatiu de la població. En canvi, la crisi que provocà la guerra i la posterior pèrdua de la colònia de Cuba sí que influí considerablement en el total de població de Lluçmajor, perquè patí una davallada que no es recuperaria fins al cens de 1910. Si s'observa el gràfic 1, la població de Lluçmajor només augmentà en els padrons de 1877 i 1887 i, en canvi, a partir de 1897 davallà. Segurament, el descens hauria estat més pronunciat sense l'existència d'una activitat econòmica com la del calçat. És a dir, el corrent migratori que es donà d'una manera considerable en altres termes municipals de Mallorca al llarg del darrer decenni del segle XIX, a Lluçmajor es donà amb una incidència inferior perquè el sector del calçat oferia unes possibilitats de treball que evitaven una major incidència del corrent migratori cap a les Amèriques.⁶

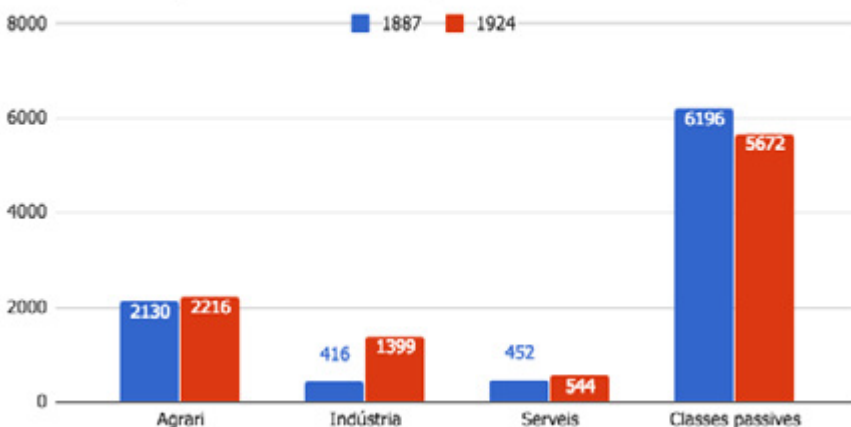
⁶ Végeu el treball de Benet Albertí sobre l'emigració mallorquina durant el segle XIX i el primer terç del XX. ALBERTÍ, Benet, *Per millorar de fortuna. Història i memòria de l'emigració mallorquina (1830-1930)*, Palma, 2020, (Documenta Balear).

Gràfic 1/ Font: Rosselló Verger, op. cit. i elaboració pròpia

Tot i el significatiu creixement del sector del calçat des del 1870, la població activa ocupada en el sector agrari superava l'ocupada al sector industrial. Segurament es produí la tendència que les noves generacions es dedicaven majoritàriament al sector del calçat amb major proporció que al sector agrari. Però, encara al cens de 1924, el sector agrari superava el del calçat, tot i que aquest ja havia augmentat de manera destacable en comparació amb la que constava al cens de 1887.

Ocupació dels habitants de Lluçmajor segons el sector productiu als padrons de 1887 i 1924

Gràfic 2/ Font: AMLL, cens d'habitants de 1887 i 1924 de Lluçmajor

En definitiva, l'auge que visqué el sector del calçat des del darrer terç del segle XIX evidencià la transferència de població dedicada al sector agrari cap a l'activitat industrial, ja no d'una manera ocasional o en períodes curts, sinó que es convertí en la seva ocupació principal. Es passà del pagès que treballava en curts períodes com a sabater, a un sabater que ocupava la major part dels mesos de l'any amb el treball de la sabata. Això es donà d'una manera més significativa en les noves generacions que s'incorporaven al món del treball. Generalment, el pare seguia treballant de pagès mentre que la major part dels seus fills optaven per treballar en un taller de sabates.

Miscel·lània

LA DEPURACIÓ DEL MAGISTERI. MESTRES DE LES ESCOLES PÚBLIQUES DEL TERME MUNICIPAL DE LLUCMAJOR. 1936-1943

Antoni Aulí Ginard i Joan Pons Julià

1. Introducció

La depuració fou un tipus de repressió motivada per la Guerra Civil espanyola que va afectar tots els funcionaris de l'Estat, inclòs el personal administratiu i subaltern, així com els funcionaris municipals i tots els treballadors relacionats amb institucions i organismes oficials. Per a les autoritats franquistes, els docents de les escoles públiques constituïen un vertader perill per a la Pàtria i podien propagar les seves idees a l'alumnat. La primera mesura adoptada fou cessar tots els professionals de l'educació, els quals, per poder reingressar, ho havien de sol·licitar demostrant la seva adhesió incondicional al Movimiento Nacional.

A Mallorca es produïren dos processos de depuració. El primer es va donar entre setembre de 1936 i març de 1937. L'inspector Joan Capó i Valls de Padrines va rebre la missió d'organitzar tot el sistema educatiu de les Illes Balears segons les necessitats del nou règim franquista. D'aquesta manera, el 19 de setembre de 1936 s'establí el primer tribunal depurador format per Mateu Torres Bestard, Antoni Nicolau, i Alfredo Llompart que feia funcions de president. El tribunal havia d'examinar les fitxes amb els informes de tots els mestres i les mestres nacionals. Cada un dels mestres rebia aquestes fitxes i les havia de retornar emplenades, una pel mateix mestre i les altres amb els informes del batlle, el capellà i el comandant de la guàrdia civil, tots ells veïns del municipi on estava ubicada l'escola. Es calcula que prop d'un 25 % del magisteri no superà aquest primer procés.

La segona depuració, més dura i contundent que l'anterior, comptava amb una Comissió Depuradora Provincial que tenia com a funció demanar informes del comportament privat i públic dels docents, recollir informació sobre la seva conducta professional, particular i religiosa, les seves actuacions polítiques, si havien format part d'associacions secretes, l'orientació de l'ensenyament, i si havien simpatitzat amb partits nacionalistes. Tota la informació i documentació recollida s'enviava després a Burgos, seu del Tribunal Nacional. Aquest segon procés va durar des de març de 1937 fins el desembre de 1943 i la comissió estava formada per Bartomeu Bosch, president, capellà i catedràtic de llatí, Lluís Maria Mestras, inspector en cap d'Educació, José Ramis de Ayreflor, president de l'Associació Catòlica de Pares de Família, Rafael de Ysasi Ransome, coronel d'artilleria retirat, i Gabriel Morell Font, persona de reconeguda solvència moral. En cas que els membres de la Comissió consideressin que hi havia suficients proves en contra del mestre o la mestra depurat, es formulava un plec de càrrecs amb totes les acusacions rebudes i s'enviava a l'acusat, el qual tenia dret a fer constar la seva defensa —en un plec de descàrrecs— i entregar-ho en un termini no superior a deu dies, demanant ajuda als veïns, a representants de professions prestigioses i autoritats, argumentant la seva innocència i exaltant, per descomptat, la seva fidelitat al Movimiento Nacional i al Caudillo.

Les decisions del tribunal depurador podien tenir diferents resolucions:

- 1.- Sense sanció
- 2.-Trasllat a un altre destí, dins la mateixa província o a una altra província
- 3.- Jubilació anticipada
- 4.- Inhabilitació per a càrrecs directius i de confiança
- 5.- Suspensió d'ocupació i sou per a un o més períodes
- 6.- Separació definitiva del servei i baixa a l'escalafó¹

¹ Classificació ordenada dels docents segons el títol, temps de servei i categories d'acord amb la qual es determinaven les funcions, promocions i remuneracions.

2. Mestres de les escoles públiques del terme municipal entre 1936 i 1943

Quan va esclatar la Guerra Civil, al terme municipal de Lluçmajor hi havia l'Escola Graduada de nins, on exercien els mestres Miquel Mojer Pons (director), Guillem Gayà Nicolau, Enrique Bobadilla Viturín, Joan Tur Sitjar, Jaume Amengual Martorell, Pedro Urbina Mínguez i Miquel Cabot Sbert; l'Escola Graduada de nines, on feien feina les mestres Maria Tur Riera (directora), Margalida Munar Amengual, Antònia Tortella Pons, Beneta Riudavets Mascaró, Joana Gual Nadal, Josepa Segura Miró, Margalida Camps Cerdà i Antònia Fiol Garau; i dues escoles mixtes, a s'Arenal i s'Estanyol, amb Francesca Vaquer Salleras i Maria del Carme Oliver Desclaux al capdavant.

2.1 Escola Graduada de nins de Lluçmajor

Creada per Ordre ministerial del 30 de desembre de 1933 (*Gaceta de Madrid* núm. 9 de 09-01-1934) a partir de la transformació de les sis escoles unitàries de nins existents en sis seccions de graduada i la creació d'una altra secció.

Miquel Mojer Pons (director)

Nascut a Lluçmajor el dia 1 de març de 1887. Mestre de primer ensenyament (21-10-1916). Després d'exercir a les escoles de Linyola (Lleida), Orient i Calvià, el dia 25 de novembre de 1920 prengué possessió de la plaça a l'Escola Unitària de nins núm. 1 de Lluçmajor. Quan l'any 1933 l'escola es transformà en graduada, continuà com a mestre d'una de les seccions i fou nomenat director.

Va ser secretari del Consell Local de Primer Ensenyament² del municipi.

² Creat per l'Administració de la República l'any 1931, tenia com a finalitat dotar, estimular i tenir cura de les institucions educatives de la localitat. Estava format per un representant de l'ajuntament, un mestre i una mestra, un inspector mèdic i un pare i una mare de família.

El dia 1 d'octubre de 1936, durant el primer procés de depuració, fou suspès de feina i de sou (aquesta situació es perllongaria fins l'1 de gener de 1940). El dia 27 de juny de 1937, el segon tribunal de depuració li va remetre un document on se l'acusava de:³

«1º Estar afiliado a Izquierda Republicana.

2º Cuidarse de engalanar el Centro Socialista en las fiestas que éste celebraba.

3º Haber procurado complacer desde su puesto de Director de la Escuela Graduada a los dirigentes del Frente Popular⁴.

4º Haber permitido, por apatía o dejadez, que varios Maestros de su Escuela orientaran la enseñanza en sentido disolvente⁵».

I li donaven un termini de deu dies per presentar un plec de descàrrecs. El dia 21 de setembre de 1940, es va resoldre el seu expedient de depuració i fou sancionat amb la separació definitiva del servei i baixa a l'escalafó del Magisteri.

A partir d'aquest moment va deixar de cobrar i de fer feina. El dia 4 de juliol de 1950, el seu expedient de depuració fou revisat, es va anul·lar la sanció anterior i fou readmès amb la de:⁶ «Traslado dentro de la provincia, no pudiendo solicitar vacantes en dos años e inhabilitación para cargos directivos y de confianza en Instituciones culturales y de enseñanza».

Amb aquest canvi, el dia 9 d'octubre de 1950 prengué possessió d'una secció de la Graduada de nins de Santanyí. El dia 1 de setembre de 1956 tornà a la Graduada de nins de Lluçmajor, on es va jubilar el 7 de març de 1957 a l'edat reglamentària de 70 anys.

3 AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Lleonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Miquel Mojer Pons.

4 Coalició electoral espanyola creada el gener de 1936 pels principals partits polítics d'esquerra; guanyadora de les darreres eleccions democràtiques durant la segona República Espanyola (16-02-1936).

5 Forma d'ensenyar contrària a la ideologia franquista i basada en la raó, el materialisme científic i el laïcisme.

6 AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient del mestre Miquel Mojer Pons.

I li tornaren a concedir deu dies per presentar un altre plec de descàrrecs.

El 27 de juliol de 1940, fou sancionat amb la separació definitiva del servei i baixa a l'escalafó.

El dia 3 de febrer de 1973, quasi trenta-tres anys després, demanà el reconeixement dels triennis del temps que va ser suspès a efectes de jubilació. Pocs dies després li contestaren que, per no haver sol·licitat la revisió del seu expedient de depuració, només li podien acreditar deu anys, set mesos i vint dies de serveis i, per tant, no arribava als vint anys de serveis abonables exigits per causar pensió de jubilació. Finalment, el 6 d'abril de 1976, li reconegueren el temps que va estar separat per a la seva jubilació.

Enrique Bobadilla Viturín

Nascut a Saragossa el 4 d'abril de 1908. Mestre de primer ensenyament (15-03-1928). Fou mestre interí en una escola de Saragossa des de febrer de 1928 fins al 1930. El 19 de juny de 1931 prengué possessió, per concurs oposició, d'una plaça a l'escola de Ferreiros de Balboa (Lugo). El dia 15 de setembre de 1934 va arribar a la Graduada de nins de Lluçmajor gràcies a un concurs de trasllats.

El 18 de juliol de 1936 es trobava a Cadis de vacances i comunicà per escrit al cap de secció de Primer Ensenyament de Palma que no es podria incorporar a la seva escola. Dos dies després s'incorporà a l'exèrcit durant la primera mobilització de les tropes franquistes, i va arribar a ser tinent d'infanteria. El seus informes eren molt bons i compaginava les seves obligacions militars amb la docència a l'Escola Annexa a la Normal de Cadis. Tot i això, no va demanar oficialment l'excedència de la Graduada de Lluçmajor i per aquest motiu fou sancionat per abandonament del seu lloc de destí.

Pel mes de maig de 1937, la Comissió Depuradora Provincial de Balears acordà proposar la seva separació definitiva del servei i baixa

a l'escalafó del Magisteri. Cal recordar que el mestre seguia com a militar de les tropes sollevades.

El dia 15 de maig de 1940, essent alferes provisional, es va veure involucrat en un delictes d'adhesió a la rebel·lió, del qual fou jutge d'Instrucció el coronel d'infanteria D. José Saiz Cañellas de la Capitania General de Balears. Per tant, podem deduir que encara que no s'hagués incorporat a la docència, ja era a Mallorca. El dia 27 de juliol de 1940, es resolgué el seu expedient de depuració, amb la sanció de:¹² «Traslado forzoso fuera de la provincia, suspensión de empleo y sueldo durante dos años, prohibición de solicitar vacantes durante cinco años e inhabilitación para cargos directivos y de confianza en instituciones Culturales y de Enseñanza».

El 15 de febrer de 1941, fou desmobilitzat com a oficial de l'exèrcit i traslladat fora de la província, a l'escola de Sant Esteve d'en Bas (Girona), com a conseqüència de la sanció anterior. El dia 16 d'abril de 1944 prengué possessió d'una de les seccions de la Graduada de nins de Santanyí on romangué fins el 13 d'octubre de 1954. L'endemà va passar a exercir a l'escola dels Pares Teatins de Palma on es jubilà el dia 1 de gener de 1978 a l'edat reglamentària de 70 anys.

Joan Tur Sitjar

Nascut a Palma el 14 de juny de 1905. Mestre de primer ensenyament (29-10-1926). Va ser mestre de les escoles de Cirieño (Astúries) i Son Negre (Felanitx). El dia 1 d'octubre de 1934 prengué possessió, per trasllat, d'una secció de la Graduada de nins de Lluçmajor.

El dia 26 de juliol de 1936 fou detingut i empresonat al fortí d'Illetes, utilitzat com a presó durant la Guerra Civil, on va romandre fins l'11 de maig de 1940, data en què es va sobreseure la seva causa. El mes de juny de 1937, mentre estava a la presó i suspès de feina

¹² AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Leonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Enrique Bobadilla Viturín.

i de sou, la Comissió Depuradora formulà contra ell els càrrecs següents:¹³

«1º Estar afiliado a la Sociedad Balear de Trabajadores de la Enseñanza.

2º Estar afiliado a Izquierda Republicana y ser simpatizante con el comunismo.

3º Haber actuado en las últimas elecciones como apoderado de los candidatos del Frente Popular, tomando parte muy activa en el desarrollo de aquellas, recorriendo los Colegios electorales e influyendo en muchas personas para que votaran al Frente Popular.

4º Ser antirreligioso.

5º Haber orientado marcadamente su enseñanza en el sentido disolvente que informaba el Frente Popular».

El 27 de juliol de 1940, es va resoldre el seu expedient de depuració amb la sanció de separació definitiva del servei i baixa a l'escalafó del Magisteri.

Tot i que ja estava en llibertat, no va poder exercir mai més com a mestre. Va morir el dia 11 de novembre de 1970, als 65 anys d'edat.

El 5 de desembre de 1975, gràcies al Decret 3357 en el qual es declararen revisades d'ofici les sancions administratives de responsabilitats polítiques adoptades l'any 1939, la seva dona, Francesca Soler, va sol·licitar el reconeixement dels serveis prestats pel seu espòs entre setembre de 1940 i novembre de 1970.

El dia 14 de maig de 1980, quasi deu anys després de la seva mort, li varen reconèixer els serveis realitzats des de setembre de 1927 fins a novembre de 1970. En total quaranta-tres anys, un mes i vint-i-set dies.

¹³ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Leonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Joan Tur Sitjar.

Jaume Amengual Martorell

Nascut a Caimari el 8 de desembre de 1906. Mestre de primer ensenyament (04-10-1932), batxiller i advocat. Va començar com a interí a la Graduada de nins de Santanyí. El dia 7 de gener de 1936 prengué possessió, també com a interí, d'una secció de la Graduada de nins de Lluçmajor. Depurat sense sanció amb excel·lents informes. Romangué en actiu fins el 31 d'agost de 1939 en una escola de Manacor.

Pedro Urbina Mínguez

Nascut a San Millán de la Cogolla (Logroño) l'1 d'agost de 1904. Mestre de primer ensenyament (21-12-1929). Va ser mestre interí a Irún (Gipuzkoa) i, després de fer oposicions, a l'escola de Sant Miquel (Eivissa) des de 1930 fins a 1934. El 15 de setembre de 1934 prengué possessió d'una de les seccions de la Graduada de nins de Lluçmajor.

El dia 1 octubre 1936 fou suspès de feina i de sou pel primer tribunal. El 14 d'abril de 1937 li anul·laren la sanció i tornà a la Graduada. Però el 10 d'agost següent la Comissió Depuradora Provincial li envià un escrit formulant-li els càrrecs següents:¹⁴

«1º Haber cotizado en favor del Socorro Rojo y haber actuado disimulada, pero eficazmente, a favor del Frente Popular.

2º Haber enseñado en sentido disolvente y haber donado a la biblioteca escolar libros comunistas.

3º Ser deficiente su conducta religiosa».

I li donaren deu dies per presentar per escrit els descàrrecs i aportar els documents per defensar-se. El 7 d'octubre de 1937 el

¹⁴ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Leonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Pedro Urbina Mínguez.

jutge instructor va sol·licitar informes al president de la Comissió Depuradora sobre ell i les causes del seu reingrés a l'escola. El 19 de novembre de 1937 va ser detingut i empresonat prop de dos anys i mig.

El 15 de maig de 1940 va sortir de la presó, es va sobreseure el seu cas i el varen autoritzar a reintegrar-se en una altra escola de la mateixa província. El 10 de juny del mateix any prengué possessió d'una secció de la Graduada de nins de Sa Pobla (com a resultes de la sanció imposada) on exercí fins el 10 de gener de 1941, data en què va passar a l'escola de Vinaròs (Castelló).

L'any 1942, essent mestre de Vinaròs, es va resoldre de forma definitiva el seu expedient de depuració:¹⁵ «Resolviendo el expediente de depuración en trámite de revisión, sancionándole definitivamente con la suspensión de empleo y sueldo por el tiempo que lo haya estado e inhabilitación para el ejercicio de cargos directivos y de confianza».

El dia 14 de febrer de 1942 es va revisar el seu cas i reingressà a la Graduada de nins de Lluçmajor on va fer feina fins que es va jubilar el dia 5 de gener de 1973.

Miquel Cabot Sbert

Nascut a Esporles el 10 d'agost de 1913. Mestre del grau professional (25-10-1934), batxiller elemental i batxiller universitari de ciències. Va ser mestre en pràctiques a la Graduada de nins de Llevant de Palma. L'1 de juliol de 1935 prengué possessió d'una secció de la Graduada de nins de Lluçmajor, però no hi exercia per trobar-se fent el servei militar obligatori. Pel setembre del mateix any va ser nomenat propietari provisional. El dia 1 de juliol de 1936 fou llicenciat i tornà a la seva plaça de mestre, però quan començà la guerra es va reincorporar a l'exèrcit. L'1 d'octubre de 1936 fou

¹⁵ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient del mestre Pedro Urbina Mínguez.

destinat a l'escola d'Esporles (el seu poble) gràcies als bons informes que tenia (premi). Tot i això, el mestre continuava mobilitzat.

Altres mestres depurats amb sanció que passaren per l'escola:

Joaquim Domènech Coll

Nascut a Montcada (València) el dia 11 de maig de 1877. Mestre elemental de primer ensenyament. Va exercir com a interí a les escoles d'Algaida, el Molinar, la Vileta; i per concurs de trasllats, a les de sa Indioteria, sa Vileta, la Soledat i Secar de la Real. Després de fer oposicions passà per les escoles de Calonge, Valldemossa, Pla de na Tesa i la Graduada de nins de sa Vileta (Palma). El dia 20 de febrer de 1935 fou nomenat director de la Graduada de nins de sa Vileta.

L'1 d'octubre de 1936 fou suspès de feina i de sou. El 9 de setembre de 1937, el tribunal depurador li va remetre un escrit acusant-lo de:¹⁶

«1º Haber fundado la asociación Amigos de la Escuela y de los Niños cuyo control pasó a manos de los destacados elementos del partido socialista de La Vileta.

2º Haber sido director de EL DIA en época en que se distinguió por su ideario disolvente en sentido religioso, social y político.

3º Ser irreligioso».

El 30 de novembre de 1937 es va aprovar per unanimitat la seva jubilació. Però el 5 de maig de 1938, la Comissió Depuradora va comunicar al cap de la secció administrativa que estava pendent la seva jubilació forçosa i se l'havia d'integrar en una secció de graduada d'un municipi on no hagués exercit. Per aquest motiu, el 16 de maig de 1938, prengué possessió d'una secció de la Graduada de nins de Lluçmajor, per reposició en el seu càrrec, encara que estigués oficialment suspès de feina i de sou.

¹⁶ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Leonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Joaquim Domenech Coll.

L'11 de maig de 1947 es va jubilar amb setanta anys, essent encara mestre de Llucmajor.

Pere Pons Benejam

Nascut a Maó el 19 de desembre de 1918. Mestre de primer ensenyament (10-09-1942). El seu primer destí com a «alumne-mestre» fou a l'escola de Can Capes (Palma). El 18 de gener de 1937 es va incorporar a files com a artiller voluntari i poc després fou ascendit a sergent de complement.

El 31 de març de 1938, essent alumne de 3r curs del Pla Professional de Magisteri,¹⁷ el tribunal depurador li va remetre un plec de càrrecs i abans de deu dies va presentar diversos informes molt favorables com a descàrrecs:¹⁸

- «- membre de JAP (*Juventud de Acción Popular*).
- mestre auxiliar entre 1936 i 1937.
- pertànyer a l'exèrcit franquista.
- haver participat com a auxiliar a les colònies escolars (1937)».

El 25 de maig de 1940 li van imposar una «sanció»:¹⁹ «Apercibimiento con nota en el expediente personal con autorización para que continúe los estudios».

L'1 de juliol de 1941 prengué possessió, com a propietari provisional, d'una secció de la Graduada de nins de Llucmajor on va exercir fins el dia 13 de febrer de 1942.

17 Pla d'estudis de 1931 que va transformar radicalment la formació del magisteri primari i les Escoles Normals en temps de la Segona República.

18 AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Lleonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Pere Pons Benejam.

19 AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Lleonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Pere Pons Benejam.

Antoni Frontera Perelló

Nascut a Llubí el 10 de setembre de 1907. Mestre de primer ensenyament (24-06-1932). Va ser mestre de les escoles de s'Arenal, Orient i Son Mesquida.

El dia 16 d'agost de 1936, essent mestre propietari de l'Escola Unitària de Son Mesquida, fou detingut i empresonat per ser membre d'Esquerra Republicana.

El dia 1 d'octubre de 1936 fou suspès de feina i de sou pel primer tribunal depurador. El 23 de novembre de 1936 fou alliberat de la presó. El 5 d'agost de 1937, encara seguia sense feina i sou.

El 27 de juliol de 1940, el ministre *d'Educación Nacional* resolgué el seu expedient de depuració:²⁰

«Se le sanciona con la suspensión de empleo y sueldo durante dos años, traslado fuera de la provincia con prohibición de solicitar vacantes durante cinco años e inhabilitación para cargos directivos y de confianza en Instituciones Culturales y de Enseñanza (...). (...) ha sido destinado (...) con carácter definitivo a la escuela de Torre Alta (Torre Baja)».

L'1 de maig de 1941 prengué possessió com a mestre de l'Escola Unitària de nins de Torre Alta (València).

L'1 de març de 1943, després de passar per les escoles de ses Salines i Santa Margalida degut a la revisió de la sanció imposada, prengué possessió d'una secció de la Graduada de nins de Lluçmajor.

Va romandre a l'escola fins el dia 9 de febrer de 1945. Posteriorment va exercir com a mestre a les escoles de Galilea i Llubí, on es va jubilar l'any 1977.

²⁰ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient del mestre Antoni Frontera Perelló.

Gabriel Ramon Julià

Nascut a Lloseta el 27 de juny de 1912. Mestre de primer ensenyament (07-02-1941). Treballà com a auxiliar municipal (mestre) a l'escola de Lloseta entre 1932 i 1936. El seu primer destí com a mestre agregat en pràctiques fou a la Graduada de nins de Santa Margalida pel desembre de 1936.

Fou soldat voluntari «para cooperar a la expulsión de los rojos de Mallorca» i després arribà a la graduació d'alferes provisional.

El 4 de març de 1937, el Tribunal l'acusà de:²¹

«Ser intenso propagandista de las ideas marxistas y comunistas, íntimamente (sic) ligado con todos los elementos izquierdistas de Lloseta.

(...) Vd. envió a la Última Hora una correspondencia atreviéndose (sic) a criticar y a juzgar a los jueces de Randet²², correspondencia de tonos completamente disolventes».

El rector i el vicari el qualificaren de «indeseable», però el rector no volgué fer cap declaració pública per no indisposar-se amb el poble. Inicialment, no fou acceptat dins el magisteri i va ser declarat no apte.

Però el 13 de març de 1937 va presentar al Tribunal un plec de descàrrecs en el qual explicà que Randet l'havia amenaçat de mort el cinc d'octubre de 1934 si guanyava la «Revolución». Ho denuncià a la guàrdia civil de Binissalem i justificà el seu escrit al diari *Ultima Hora* per por de les amenaces de mort i de perdre la feina a l'Ajuntament.

També va adjuntar bons informes de la Guàrdia Civil, Falange²³ i d'altres.

21 AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Fons Lleonard Muntaner. Expedient de depuració del mestre Gabriel Ramon Julià.

22 Bartomeu Santandreu «Randet» fou condemnat a tres anys i un dia de presó per pertànyer al Partit Comunista.

23 Partit polític espanyol d'ideologia feixista fundat l'any 1933 per José Antonio

L'1 de juliol de 1940 fou destinat com a mestre en pràctiques a una secció de la Graduada de nins de Lluçmajor on va exercir fins el 30 de juny de 1941. Posteriorment, l'any 1944 va tornar a la Graduada de nins de Lluçmajor on es va jubilar l'any 1978.

Per tant, aquest mestre es va moure primer al costat de l'església, després fou acusat de comunista i acabà amb la màxima lleialtat al Movimiento, com a batlle de Lluçmajor i diputat provincial.

Altres mestres que passaren per l'escola i no foren sancionats:

Joan Català Alemany, Magdalena Cañellas Amengual, Antoni Cirerol Lladó, Damià Company Clar, Mateu Contestí Torrens, Pere Joan Horrach Puig, Maria Aina Janer Pujol, Rafel Llobera Morro, Jaume Llompart Salvà, Josep Miró-Granada Tomàs, Joan Mora Ferrando, Rafel Moragues Ensenyat, Guillem Morell Uguet, Vicenç Nicolau Ripoll, Francesc Pomar Bonnín, Antoni Pou Bauzà, Francisco Romero Bestard, Gregori Rubí Catany, Antoni Rubí Ribot, Antoni Salvà Garau, Miquel Salvà Vidal, Llorenç Sastre Oliver, Miquel Servera Casellas, Joan Solivellas Cànaves, Joan Tomàs Roig, Miquel Vila Mas

2.2 Escola Graduada de nines de Lluçmajor

Creada per Ordre ministerial del 30 de desembre de 1933 (*Gaceta de Madrid* núm. 9 de 09-01-1934). Transformació de les cinc escoles unitàries de nines i les dues de pàrvuls existents en set seccions de graduada i la creació d'una altra secció.

Maria Tur Riera (directora)

Nascuda a Sarrià (Barcelona) el 8 de gener de 1900. Mestra de primer ensenyament (15-01-1925). Va ser mestra de l'Escola Annexa a la Normal de Palma i de l'escola d'AzuelMontoro (Còrdova). El dia 1 de setembre de 1926 prengué possessió, per trasllat voluntari, a l'Escola

Primo de Rivera.

Unitària de nines núm. 1 de Lluçmajor. El 12 de març de 1934 fou nomenada directora de la recentment creada Graduada de nines.

El dia 15 de febrer de 1939 va ser nomenada inspectora provisional d'Educació de Balears, càrrec que va exercir fins a l'any 1951.

Depurada sense sanció i confirmada en el càrrec per Ordre ministerial de 29 de juliol de 1941. Fou vocal del tribunal d'oposicions de Magisteri durant els anys 1941, 1944 i 1945.

El 12 de febrer de 1946 va ser nomenada secretària de la Junta d'Inspectors de Balears. Poc temps després, el 6 de novembre, passà a ser inspectora en cap d'Ensenyament Primari. El 20 de febrer de 1950 li concediren un Vot de Gràcies de la Direcció General pels treballs realitzats en la seva tasca com a inspectora.

Margalida Munar Amengual

Nascuda a Lluçmajor el 27 de març de 1899. Mestra de primer ensenyament (05-06-1925). El seu primer destí fou l'Escola Unitària de nines número 2 de Lluçmajor, del qual en prengué possessió, com a interina, el 18 d'abril de 1925. El dia 12 de novembre de 1934 prengué possessió de la seva plaça a la Graduada de nines de Lluçmajor, per concurs oposició, passant a ser propietària provisional. Va ser mestra de Lluçmajor fins l'any 1969, quan es va jubilar amb setanta anys després de més de quaranta-quatre anys com a mestra. Depurada sense sanció amb bons informes.

Antònia Tortella Pons

Nascuda a Campanet el dia 18 de gener de 1907. Mestra de primer ensenyament (06-10-1925). Casada amb el mestre Pedro Urbina. Va exercir com a interina a les escoles de Santa Catalina i la Unitària núm. 2 de Palma. El 16 de febrer de 1932, per oposició, prengué possessió d'una plaça a l'escola d'Atzaró (Eivissa). El 29 d'agost de 1933 arribà com a mestra a l'Escola Unitària de nines núm. 3 de

Llucmajor, però el 16 de març de 1934 fou desplaçada a una secció de la Graduada.

L'1 d'octubre de 1936, durant el primer procés de depuració, fou traslladada a l'Escola Unitària de nines de Lloseta fins el 14 de setembre de 1937, que tornà a la Graduada de nines de Llucmajor. El 14 d'abril de 1939 fou nomenada directora suplent de l'escola, en substitució de Maria Tur. Es va jubilar de forma voluntària l'any 1972 per tenir més de seixanta-cinc anys d'edat i més de quaranta anys de serveis. Depurada sense sanció amb excel·lents informes.

Beneta Riudavets Mascaró

Nascuda a Villacarlos (actualment es Castell) el 22 de juny de 1907. Mestra de primer ensenyament (31-03-1932). Va ser mestra interina de l'escola de Secar de la Real (1932-1934). El 5 de juliol de 1934 prengué possessió d'una secció de la Graduada de nines de Llucmajor.

El 18 de juliol de 1936 es trobava de vacances a Menorca i, per tant, no va poder tornar a la seva plaça de Llucmajor. L'1 d'octubre de 1936, durant el primer procés de depuració, fou nomenada mestra interina de la Graduada de nines d'Alaior.

Acabada la guerra tornà a Mallorca i va enviar una declaració jurada contestant a unes preguntes de la Comissió Depuradora Provincial de la qual podem destacar el següent:²⁴

«1º ¿Dónde se encontraba al iniciarse el Alzamiento Nacional del Ejército?

En la ciudad de Alayor, isla de Menorca, a donde llegué a mediados de julio, para pasar las vacaciones de verano, procedente de Lluchmayor (...).

²⁴ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient de la mestra Beneta Riudavets Mascaró.

2º ¿Qué actos ejecutó o intentó para sumarse a él?

Me adherí a él con entusiasmo y desde el primer momento estuve dispuesta a hacer todo cuanto estuviera de mi parte en pro de la causa nacionalista, por ver en ella la realización de los ideales que siempre he profesado tanto como católica como verdadera amante de nuestra adorada patria; pero desgraciadamente al día siguiente se hicieron los rojos dueños de la Isla, y todos cuantos éramos conocidos como de ideas derechistas y nacionalistas, nos hallamos de momento, imposibilitados de exteriorizar nuestros ideales y de actuar abiertamente en pro de la causa de Dios y de España.

3º ¿Prestó algún servicio bajo el mando de Jefes marxistas o que suponga acatamiento a los mismos? En caso afirmativo ¿Qué servicios? ¿Por cuánto tiempo? ¿Y por qué motivos?

No presté jamás servicio ni apoyo alguno a las autoridades marxistas; antes bien, tanto dentro de la escuela como fuera de ella, hice toda la propaganda que pude en contra de ellas, sin hacer caso de las amenazas y vejaciones de que fui objeto por parte de los rojos (...), creí ser deber de conciencia como católica y nacionalista presentarme y aceptar el cargo para el que se me destinase; para de esta manera evitar en lo posible que las niñas recibieran una enseñanza atea y una educación desmoralizadora y degradante (...)

7º ¿A qué partidos políticos ha pertenecido? ¿Con qué fecha ingresó? ¿Ha ocupado algún cargo directivo?

Cómo católica siempre presté mi apoyo y di mi voto a favor de los ideales derechistas; aunque nunca estuve nominalmente inscrita a ningún partido político determinado. Desde que se inició el Movimiento Nacionalista me adherí a él y desde que Menorca ha sido liberada de la tiranía roja, estoy afiliada

a Falange Femenina²⁵. No he ocupado cargo político directivo alguno. (...)

13º Si ha residido en el extranjero o en población dominada por el enemigo ¿Qué tentativas hizo para salir? ¿En qué fecha y por qué medios lo consiguió? ¿Percibió algún auxilio? ¿De quién?

(...) En 1937 y juntamente con mis padres, intentamos escapar y restituirnos a Mallorca; pero no nos fue posible realizar nuestro deseo porque el dueño de la embarcación en que debíamos escapar se puso enfermo y murió. Posteriormente (...) hice las gestiones oportunas para que se me incluyera en la lista de las personas que deseaban irse a Mallorca; pero desde la Delegación me contestaron que lo que intentaba era una prueba manifiesta de que deseaba ponerme a las órdenes de los nacionalistas y que lo único que conseguiría sería ser destituida del cargo de maestra y perseguida aún más sin lograr mi deseo de salir de la Isla.

17º Indique cuanto sepa del período revolucionario, principalmente en lo relacionado con el desenvolvimiento público y administrativo del ministerio e indique asimismo la actuación que conozca de sus compañeros

En cuanto a lo relacionado con el desenvolvimiento público y administrativo del Ministerio, durante el período revolucionario, algunos de los individuos que formaban parte del Consejo Municipal de Primera Enseñanza se entrometieron en lo que no era de su incumbencia, arrogándose una autoridad de la que carecían y nombrando para auxiliares a quienes carecían de los suficientes conocimientos para regentar una Escuela y nada entendían de procedimientos y métodos de enseñanza; pero que, en cambio, servían a maravilla, para desmoralizar, pervertir y hacer perder la vergüenza a los alumnos. (...)

25

Branca femenina de Falange, constituïda l'any 1934 i presidida per Pilar Primo de Rivera. Va funcionar durant quaranta anys i fou dissolta després de la mort del dictador.

En cuanto a la actuación de los compañeros o sea de los Maestros y de las Maestras Nacionales de esta población, su labor tanto dentro de la Escuela como fuera de ella, fue siempre merecedora de alabanza, pues todos trabajamos en cuanto estuvo de nuestra parte en pro de los ideales nacionalistas y en contra de los marxistas (...).

El 30 d'agost de 1939, la Secció Administrativa de Primer Ensenyament de Balears li va remetre una diligència per la qual se la rehabilitava provisionalment per reintegrar-se al seu destí com a mestra propietària d'una secció de la Graduada de nines de Lluçmajor. El 14 de novembre de 1940 va deixar l'escola de Lluçmajor per anar-se'n, gràcies al dret de consort,²⁶ a la Graduada de nines de Santa Catalina on va romandre fins el dia 16 d'abril de 1944.

S'havia casat amb un brigada d'Enginyers destinat a Palma. Depurada sense sanció amb bons informes. El 5 de maig de 1944 es va reintegrar a la Graduada de nines de Lluçmajor. La darrera dada que podem documentar és que l'any 1955 tornà a demanar una plaça en una escola de Palma, novament pel dret de consort, i que va estar de baixa durant diversos períodes per mor d'una bronquitis asmàtica greu. A partir d'aquest moment no consten més documents al seu expedient personal.

Joana Gual Nadal

Nascuda a Maó el 6 de juliol de 1909. Mestra de primer ensenyament (08-10-1930). Va exercir com a interina a la secció de pàrvuls de la Graduada de nins de Llevant (Palma) i a l'escola de pàrvuls de Bunyola.

El 12 de juliol de 1934 prengué possessió, com a mestra propietària, d'una de les seccions de la Graduada de nines de Lluçmajor. Va romandre al centre fins el 7 de gener de 1938, data en què li concediren

²⁶ Dret preferencial que atorgava als cònjuges un avantatge posicional en el concurs de llocs de treball.

una excedència voluntària il·limitada. Depurada sense sanció amb molt bons informes.

Josepa Segura Miró

Nascuda a Palma el 21 d'abril de 1913. Mestra de primer ensenyament (01-12-1932). Va ser mestra interina de les escoles de s'Alqueria Blanca i Petra. El 28 de novembre de 1934 prengué possessió, com a interina, d'una secció de la Graduada de nines de Lluçmajor, i el 15 de maig de 1936 fou nomenada mestra provisional. El 31 de desembre de 1943 cessà com a mestra de Lluçmajor i s'incorporà a l'Escola Unitària de nines de Mancor de la Vall. Depurada sense sanció.

Margalida Camps Cerdà

Nascuda a Palma l'11 de juny de 1908. Mestra de primer ensenyament (03-05-1929). Va ser mestra interina a la Graduada de nines de Pollença.

El 9 de juliol de 1934 prengué possessió, com a mestra propietària, d'una secció de la Graduada de nines de Lluçmajor on exercí fins el dia 31 d'agost de 1965 passant, per concurs de trasllats, a la Graduada de Llevant de Palma. Depurada sense sanció amb bons informes.

Antònia Fiol Garau

Nascuda a Palma el 13 de novembre de 1911. Mestra de primer ensenyament (10-03-1932). Va ser mestra interina de l'Escola Unitària de nines núm. 3 d'Andratx.

El 18 de febrer de 1936 prengué possessió de la secció de pàrvuls de la Graduada de nines de Lluçmajor on va exercir fins el 31 d'agost de 1936, data en què va passar a l'escola de Santa Isabel de Palma. Va estar molt poc temps a Lluçmajor. Depurada sense sanció.

Altres mestres depurades amb sanció que passaren per l'escola:

Manuela Taix Planas

Nascuda a Palma el dia 5 d'agost de 1909. Mestra de primer ensenyament (22-11-1932). Va exercir a les escoles de s'Arenal, Sant Ferran (Formentera) i Eivissa.

Al seu expedient apareix un comunicat, dirigit a la Comissió Depuradora, on explicava el següent:²⁷ «La que suscribe ha prestado servicio como Maestra interina en Escuela Nacional de la Isla de Formentera, en plena guerra, con grave peligro de bombardeos y bloqueo del enemigo rojo, sin existir más comunicación entre dicha isla y la de Ibiza que un falucho a vela y motor de muy escaso tonelaje».

El 18 d'octubre de 1936 prengué possessió, com a mestra interina, d'una secció de la Graduada de nines de Lluçmajor. Va ser a l'escola fins el 17 d'octubre de 1937 durant el període anomenat «ball de places» en el primer procés de depuració.

Fou depurada sense sanció amb molt bons informes. El seu trasllat a Lluçmajor fou un premi per a aquesta mestra.

Maria E. Serra Salvà

Nascuda a Palma el 23 de gener de 1873. Mestra superior de primer ensenyament (29-04-1903). Va ser mestra de les escoles: Esporles, Lintzoain (Navarra), Montanyola (Barcelona), Brull (Barcelona), Biniali, Deià, Felanitx, Sant Joan Baptista (Eivissa), Valldemossa i sa Indioteria.

L'1 d'octubre de 1936 fou suspesa de feina i de sou pel primer tribunal. El 24 de febrer de 1937, l'inspector en cap Lluís Maria Mestres informà la Comissió Depuradora del següent:²⁸ «Doña María del Amparo Serra, Maestra en propiedad de la Escuela de Niñas de Indiotería (Palma)

27 AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient de la mestra Manuela Taix Planas.

28 AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient de la mestra Maria E. Serra Salvà.

al estallar el Glorioso Movimiento Nacional, (...) es persona que desempeñaba con celo su cargo y de conducta privada intachable. A pesar de estar afiliado su hijo D. Ángel Soler Serra a Trabajadores de la Enseñanza, ella vivía alejada de toda actuación política. (...)».

El 15 d'abril de 1937 li aixecaren la sanció i l'11 d'octubre fou traslladada a Lluçmajor per trobar-se la seva escola de sa Indioteria tancada per estar en zona perillosa sense refugi.

Pilar Pol Lladó

Nascuda a Artazkutz (Navarra) el 22 d'octubre de 1908. Mestra de primer ensenyament (19-06-1929). Va ser mestra de les escoles d'Ariany, Alaró, Pina i Palma (Finestres Verdes).

L'1 d'octubre de 1936, durant el ball de places, fou suspesa de feina i de sou pel primer tribunal, quan estava a la Graduada «Finestres Verdes» de Palma juntament amb el seu espòs Juan García Lucas.

El 27 de juliol de 1940 es va resoldre el seu expedient de depuració amb la sanció de:²⁹ «Separación definitiva del servicio y baja en el Escalafón del Magisterio».

El 23 de gener de 1943 li anul·laren l'ordre de separació definitiva i en el seu lloc la sancionaren amb:³⁰ «Traslado dentro de la provincia por cinco años, pérdida de haberes dejados de percibir e inhabilitación para el ejercicio de cargos directivos y de confianza, acordó destinar a la interesada con carácter de Propietaria provisional a una Sección de la Escuela Nacional Graduada de niñas de Lluçmajor con el sueldo de cinco mil pesetas».

El 26 de gener de 1943 prengué possessió d'una secció de la Graduada de nines de Lluçmajor on va exercir fins el 31 de maig del mateix any,

²⁹ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient de la mestra Pilar Pol Lladó.

³⁰ AMEIB. Arxiu. Secció administrativa. Expedients de personal. Expedient de la mestra Pilar Pol Lladó.

data en què va passar a la secció de pàrvuls núm. 1 de la Graduada de nins de Felanitx.

Altres mestres que passaren per l'escola i no foren sancionades:

Segundina Maria Barceló Monserrat, Bàrbara Càffaro Lladó, Magdalena Cañellas Amengual, Maria Antònia Fiol Llabrés, Maria Fluxà León, Joana Frau Mir, Teresa García Vingut, Joana Mascaró Coll, Maria A. Massanet Crespo, Josepa Picó Martí, Francesca Pujol Tous, Antònia Rosselló Ribas.

2.3 Escola Unitària mixta de s'Arenal

Francesca Vaquer Salleras

Nascuda a Palma el 3 d'octubre de 1880. Mestra de primer ensenyament elemental (09-02-1903) i superior (26-08-1930). Va exercir a les escoles d'Estellencs, Binissalem, Consell, Valldemossa, Eivissa, Conesa (Tarragona) i Son Carrió. L'1 d'octubre de 1934 prengué possessió d'una plaça a l'Escola Unitària mixta de s'Arenal.

L'1 d'octubre de 1936, durant el primer procés de depuració, per Ordre governativa, fou nomenada mestra interina de la Unitària de nines de sa Casa Blanca (Palma).

El 15 de setembre de 1937 va tornar a la seva plaça de l'escola de s'Arenal. El 30 de setembre de 1946 va seguir la seva tasca docent a l'Escola Unitària de nines de Binissalem, on es va jubilar l'any 1950.

Depurada sense sanció amb bons informes i, per tant, no va rebre cap tipus de sanció.

També va passar per l'escola la mestra Maria del Carme Oliver Desclaux.

2.4 Escola Unitària mixta de S'Estanyol

Maria del Carme Oliver Desclaux

Nascuda a Palma el 9 de novembre de 1883. Mestra elemental de primer ensenyament (27-09-1905). Va ser mestra de les escoles de Palma (unitària), Secar de la Real, Bunyola, Estellencs, Capdepera i Sant Antoni Abad (Eivissa). El 5 de desembre de 1923 prengué possessió, com a mestra propietària definitiva, d'una plaça a la Unitària mixta de S'Estanyol.

El dia 1 d'octubre de 1936, durant el primer procés de depuració (ball de places), per ordre governativa, fou nomenada mestra de la Unitària mixta de s'Arenal. El 15 de setembre de 1937 va tornar a la seva plaça de l'escola de s'Estanyol.

L'1 de gener de 1944 prengué possessió d'una secció de l'Escola Graduada «Finestres Verdes» de Palma. Depurada sense sanció amb bons informes.

També va passar per l'escola la mestra Francesca Oliver Desclaux.

CARTA SONORA DE MALLORCA: CAP A UNA CARTOGRAFIA DEL PAISATGE SONOR. EL CAS DE LLUCMAJOR

Joan Antoni Ballester Coll

Resum:

Els darrers anys, l'ús d'internet ens ha abocat a una activitat i un coneixement geogràfic sense precedents. Planificadors de viatges, cercadors de llocs, mapes i rutes, així com conèixer i compartir ubicacions, han passat a ser, en poc temps, part del llenguatge quotidià de molts de nosaltres. Carta Sonora de Mallorca és un projecte que se suma a aquesta onada geogràfica-digital per tal d'aprofitar els beneficis que aquesta tecnologia ofereix amb l'objectiu de crear una base de dades que ens permeti emmagatzemar, organitzar i explorar esdeveniments musicals i sons de Mallorca i relacionar-los en el temps i en l'espai. En aquesta comunicació plantegem l'estudi cartogràfic del territori sonor llucmajorer, com a cas d'estudi, per valorar el potencial metodològic d'aquesta plataforma.

Paraules Clau: paisatge sonor, història de la música, cartografia, patrimoni sonor, Lluçmajor.

1.Introducció

Carta Sonora de Mallorca (CSM) és un projecte digital amb forma de plataforma web que pretén convertir-se en referent a Mallorca en l'estudi del paisatge sonor. CSM és una base de dades que permet emmagatzemar, organitzar i explorar esdeveniments musicals i sons en l'àmbit territorial de Mallorca i relacionar-los en el temps i en l'espai gràcies a la seva presentació cartogràfica. Per a això fa servir un sistema de geolocalització basat en els mapes de google.

maps que permet visualitzar els esdeveniments sonors a la seva localització original.

La presentació cartogràfica ofereix la possibilitat que l'usuari percebi les relacions espacials que s'amaguen rere d'un seguit d'esdeveniments sonors-musicals i, per tant, aprofundeixi en la comprensió del fet sonor com a acte social.

La musicologia és una disciplina en certa manera jove dins el panorama espanyol. En el cas concret de Mallorca i les Balears és terreny pràcticament inexplorat. En el nostre àmbit geogràfic no s'ha realitzat una recerca exhaustiva dels materials d'interès musicològic, no s'han catalogat la majoria d'arxius, com ara els parroquials i els municipals, la qual cosa impossibilita el treball seriós a conseqüència del desconeixement dels materials i les fonts susceptibles de ser investigades. La major part d'institucions que han treballat en aquest sentit no han publicat els seus estudis, i aquelles que ho han publicat ho han fet amb criteris poc pràctics o sense la sistematització necessària per al seu estudi.

És per això que CSM resulta una eina cabdal per la seva capacitat organitzativa, així com per les possibilitats d'associació i encreuament de dades, que facilita una lectura transversal de la documentació de diferents arxius, col·leccions i fonts hemerogràfiques.

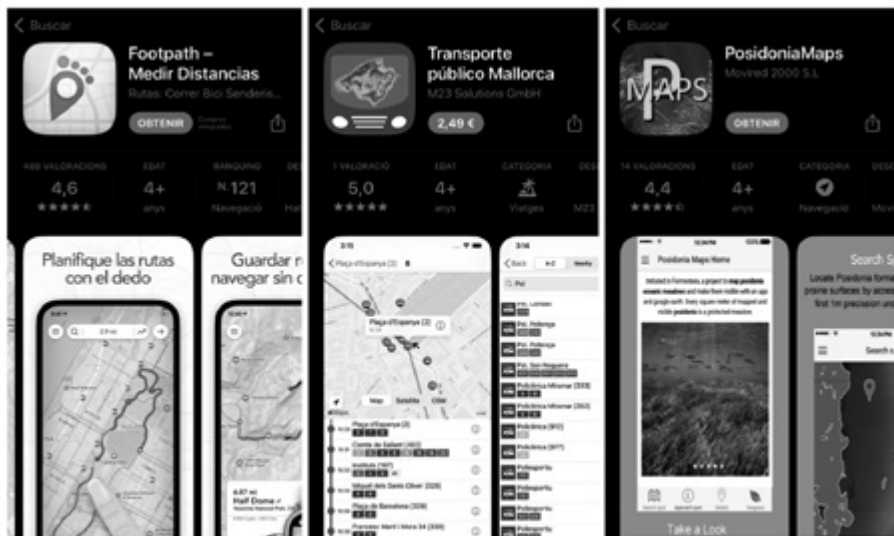
CSM s'ha pensat des de la Musicologia Urbana (Carter, 2002), un model musicològic que permet imbricar els esdeveniments musicals i sonors en la història social i cultural del context on s'han produït i consumit. En altres paraules, CSM pretén cartografiar la història del paisatge sonor (Schafer, 1977) de Mallorca, un paisatge que sorgeix de la relació entre l'espai habitat i els ciutadans que l'habiten, mitjançant el fil de la seva producció o consumició sonora tenint en compte no només les músiques sinó també la realitat sonora extramusical, així com els seus silencis.

En el plànol narratiu, i especialment pel que fa a l'ús de recursos tecnològics, el projecte CSM s'emmarca dins les anomenades

«humanitats digitals» (Svensson, 2016), concepte sota el qual s'agrupen projectes que ofereixen la possibilitat de creació de grans bases de dades i recursos digitals de contingut humanístic, incloent-hi la recerca, l'estructuració, la documentació, la preservació i la divulgació de les dades; el desenvolupament de metodologies que permeten generar noves lectures d'aquestes dades; i incrementar el coneixement i la investigació en humanitats.

Des de la dècada dels vuitanta les ciències socials i humanes han presenciat una sèrie de girs analítics que han possibilitat el recorregut de territoris poc o gens explorats en el passat. En aquest sentit, CSM s'adhereix a l'anomenat «gir sensorial» (Sabido Ramos, 2019) que és una de les noves propostes analítiques que ha irromput amb més força dins el panorama de les ciències socials, i ha facilitat el sorgiment d'aquesta línia d'investigació com una aproximació cultural a l'estudi dels sentits de la mateixa manera que una aproximació sensorial a l'estudi de la cultura.

2. Neogeografia, o la moda cartogràfica

Imatge 1: Tres exemples d'aplicacions basades en el llenguatge cartogràfic

La història de la música s'ha escrit bàsicament sobre l'eix temporal, abandonant la relació entre producte sonor i ubicació. La plataforma CSM posa el focus en els espais sonors, i es suma a les nombroses manifestacions tecnològiques que han aparegut a la darrera dècada per donar resposta a l'interès social envers la cartografia.

El concepte «neogeografia» (Herrera, Olay & Fernàndez, 2018) és un neologisme que conviu amb diverses denominacions, però que, en qualsevol cas, posa de relleu la rellevància que ha pres, a partir de la darrera dècada, l'ús del llenguatge cartogràfic.

Això és evident en la nostra quotidianitat, amb la utilització d'aplicacions que ens permeten la creació de rutes i la planificació de viatges, així com la utilització de tota mena de mapes especialitzats.

3. El projecte Carta Sonora de Mallorca

Donada la realitat de l'estat dels arxius i altres fons documentals de l'illa, CSM és una eina cabdal per tal de centralitzar la documentació d'interès musicològic coneguda, que permet inserir-hi gradualment la documentació que pugui anar sorgint. Això contempla la possibilitat d'utilitzar documents, ja sigui en format textual com també en format auditiu (enregistraments) i format visual (vídeos i fotografies). Aquesta varietat documental pretén visibilitzar amb el màxim d'evidències qualsevol mena d'esdeveniment sonor de qualsevol època.

Entenent el paisatge sonor com a patrimoni, CSM pretén també ser una eina divulgadora capaç de fer arribar a la població esdeveniments històrics/sonors ja oblidats o perduts, tot fomentant la reflexió sobre el territori i la construcció identitària del paisatge sonor. Si bé en una primera fase del projecte l'usuari no especialitzat compta amb la manejabilitat que li ofereix el mapa pel que fa a l'ús i la recerca dels territoris del seu interès, està previst que en fases posteriors CSM disposi de la creació de rutes al voltant d'un centre d'interès que incrementi aquest potencial divulgador, així com la possibilitat de

convertir els usuaris en «prosumidors», és a dir, usuaris consumidors amb la capacitat de produir contingut a la plataforma.

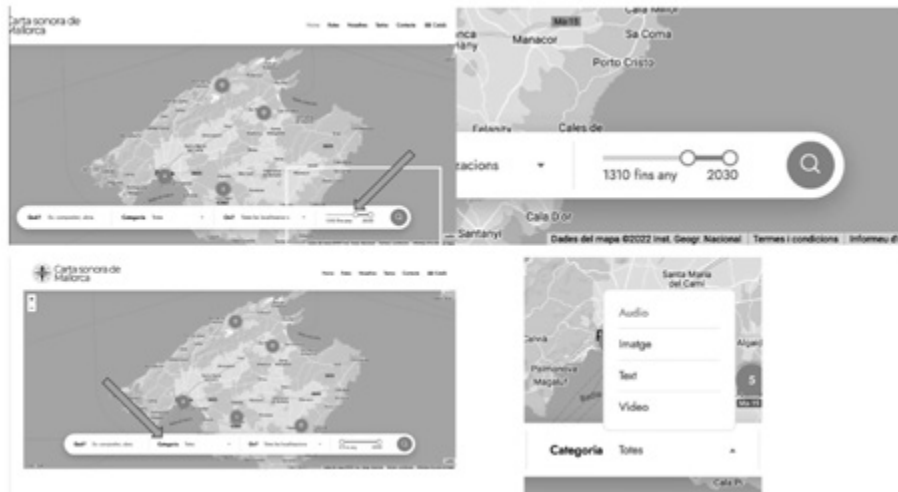

Imatge 2: Organització espacial de la plataforma

L'avantatge més gran d'una plataforma d'aquestes característiques apareix quan el gruix d'esdeveniments sonors és significatiu, amb la capacitat d'encreuaments. Avui, la dispersió i desconexió dels diferents fons documentals impossibilita, o dificulta, l'associació eficient de les dades d'interès musicològic contingudes en fons diferents. El buidatge continuat de contingut provinent de fons documentals diferenciats permetrà, en un futur, facilitar l'enllaç de les dades mitjançant un sistema de categorització i etiquetatge, de manera que la mateixa plataforma serà capaç d'associar-les i presentar-les ordenadament.

La primera organització, la més evident donada la presentació cartogràfica del contingut, és l'organització espacial. El mapa, centrat sobre l'illa de Mallorca, agrupa en zones tots els esdeveniments, creant marcatges per a grups d'esdeveniments pròxims. En un primer zoom aquestes agrupacions es desglossen en agrupacions menors i es poden aplegar per poblacions o nuclis urbans —p. ex., (vegeu la imatge 2) en el primer mapa (superior/esquerra) els esdeveniments d'Algaida i Lluçmajor apareixen agrupats. En el segon mapa (superior/dreta) els esdeveniments apareixen desglossats sota el criteri de població— en

zooms més detallats com aquest desglossament fins a poder ubicar cada esdeveniment en un carrer o una casa concrets.

Imatge 3: Organització cronològica i categories de format

Juntament amb l'organització espacial del contingut s'hi afegeixen dues possibilitats de filtratge que poden ajudar a acotar una recerca dins la plataforma (vegeu la imatge 3). Una d'elles és la línia cronològica, que ens permet realitzar cerques en una franja de temps determinada i, d'altra banda, la categorització per format, que ens permet dirigir la nostra cerca cap a un format concret (text, imatge, vídeo, àudio).

4. L'organització dels esdeveniments; Llucmajor com a cas

L'organització interna d'un esdeveniment està pensada per oferir la màxima informació al respecte. A sobre del mapa, apareix un punt que ens anticipa un títol i una imatge destacada. Fent clic al damunt, entrem a l'interior de l'esdeveniment. Aquí ens apareix un text descriptiu de l'esdeveniment així com de la font documental i de tot allò que sigui pertinent per a l'exposició del cas. Tot seguit, tot un sistema d'etiquetatges marquen les localitzacions, les personalitats presents en l'esdeveniment, l'organologia si és el cas, els repertoris si es coneixen, així com la funció dels sons als quals es fa referència.

Aquestes etiquetes ens permeten resseguir l'activitat al voltant d'aquest concepte dins la plataforma.

Posem per cas l'esdeveniment del concert de Santa Cànida realitzat a Lluçmajor l'agost de 1891.¹ En l'apartat descriptiu es comenta el coneixement de l'existència de diverses bandes de música simultànies i successives en aquelles dates. Així com l'existència d'una banda del partit conservador —que és la que du a terme el concert— dirigida per Antoni Mòger.

En aquest cas, trobam una galeria amb la imatge del retall de premsa que fa palès la situació concreta del concert així com el repertori interpretat.

En la secció d'etiquetes, hi trobam els personatges i les institucions referenciades en el retall hemerogràfic, com ara el director, Antoni Mòger, la banda de música i també el partit conservador. A més, en aquest cas trobam etiquetades les obres del repertori i també els respectius autors.

Per a aquest concert, la banda va interpretar una ària de l'òpera *Poliuto* de Gaetano Donizetti. Això ens permet clicar sobre l'etiqueta del compositor i conèixer quantes representacions o interpretacions de música de l'italià s'han introduït a la plataforma. A llarg termini, quan s'hagin introduït gran quantitat de programes interpretats arreu de l'illa, aquesta eina ens permetrà dibuixar una història de la interpretació de la música de, en aquest cas, Donizetti, a Mallorca, o bé en una localitat com Lluçmajor.

A més, la descripció de l'esdeveniment ens permet incloure-hi la referència a la font primària d'informació, així com la bibliografia existent sobre el tema.

Aquesta plataforma, entesa com a eina metodològica, ens permetrà, a mitjà-llarg termini, conèixer, en el cas de Lluçmajor, les persones que han

1 <https://cartasonorademallorca.com/listing/concert-de-sta-candida-de-1891/>.

Imatge 4: *Es Saig*. Autor desconegut, ca. 1910.
AMLL.Collecció Jaume Monserrat Caldés

fet música i que, per tant, són part de la història musical de Lluçmajor. Si bé tots coneixem, almenys parcialment, noms com ara Joan Xamena, Miquel Janer o Mateu Montserrat, la inserció continuada de documentació ens permetrà resseguir les seves biografies i tenir-ne un coneixement més complet, així com conèixer altres noms que ara resten a l'oblit. Com ara el cas del saig local fotografiat el 1910 (vegeu imatge 4) que, tot i la seva forta presència sonora dins la quotidianitat del poble, no en coneixem ni tan sols el nom.

A més dels personatges, CSM ens permetrà aprofundir en la història de les institucions, ja sigui el cas d'institucions públiques com ara l'ajuntament, o agrupacions més o menys estables que hagin aportat quelcom a la vida musical del municipi. Un cas conegut podria ser el de la banda de música, de la que tant Margalida Martín com Maria Ginard ja han aportat dades que aquesta plataforma pot ajudar a organitzar i associar per aprofundir-ne el coneixement. Altres organitzacions han passat a l'oblit, ja sigui per la seva curta durada o pel poc impacte cultural que van aportar; tanmateix, és interessant conèixer les condicions del seu sorgiment i també del seu tancament així com el seu esdevenir musical i cultural. És el cas, per exemple de l'associació Previsores del Porvenir, que apareix fotografiada devers l'any 1920 amb molt d'interès musical (vegeu la imatge 5).

Fer una història de la música no és possible si no es coneixen les músiques, és a dir, els autors, els intèrprets, els consumidors, però especialment els repertoris. CSM ens permetrà resseguir l'impacte d'un autor o d'uns repertoris concrets, així com descobrir repertoris de creació local i també conèixer la influència rebuda de músiques d'altres indrets. És el cas, segurament, de l'obra *La duquesa Miria*,

Imatge 5: 20è aniversari de la fundació dels Previsores del Porvenir
 Autor desconegut, ca. 1920 al Claustre de Sant Bonaventura
 AMLL. Col·lecció Antoni Monserrat Oliver

composta per Mateu Montserrat amb llibret d'Antoni Cardell. Una obra de creació local, tant per la seva composició com per la seva interpretació (vegeu imatge 6).

De la mateixa manera, CSM ens permetrà conèixer amb més profunditat les informacions disponibles sobre la recepció musical. Si bé no sempre és possible conèixer els noms dels oients, sí que podem, i cal, conèixer les condicions de l'escolta així com la importància que els oients atorgaven a les músiques que sentien, i tot el que fa referència als gustos musicals de cada moment. En l'àmbit llucmajorer són moltes les fotografies que fan palesa una forta afició i atracció del poble envers la música i ens poden donar moltes informacions envers els oients (vegeu imatge 7).

És necessari conèixer i donar a conèixer la història bibliogràfica que precedeix a aquest projecte. En el cas de Llucmajor són ja moltes les fonts bibliogràfiques que han perfilat petites històries musicals basades en personatges músics del poble, com ara el volum que Francisca Maria Tur va dedicar a la figura de Miquel Janer (Tur Crespí, 2000), els volums monogràfics dedicats a institucions musicals del poble (vegeu imatge 8), o les comunicacions de Miquel Àngel Parera, Francina Capellà i

The poster is for Teatro Mataró in Lluçmajor. It features two portraits of men in suits at the top corners. The central text is arranged vertically, starting with the theater's name and location, followed by the date and time. The main title is 'Esperada Reposición' for a zarzuela. Below this, the title of the play 'La Duquesa Miria' is written in a large, elegant script. The cast list includes Francisca Picornell, Margarita Tomás, Lorenzo Tomás, María de Miró, Juana A. Gelabert, Miguel Roca, Juan García, and a general chorus, with Manuel Ponseti as the bass singer. A section for 'A PETICION GENERAL' describes a musical comedy. The next play is 'Sols Juanita m'has de dir' with its cast. Below that is the 'NUTRIDÍSIMA ORQUESTA' led by Miguel Janer. A note mentions the wardrobe from Nartleb. At the bottom, there are three smaller portraits with the words 'Lujosos decorados', 'Encargos en taquilla', and 'Encargos en taquilla' (repeated) next to them.

Teatro Mataró
LLUCHMAYOR

Domingo, 22 Febrero 1953. A las 10 noche.

Esperada Reposición
por la Agrupación Artística Titular
de este Teatro

de la zarzuela en 2 actos, libro de Antonio Cardell y música del maestro Mateo Monserrat Puig

La Duquesa Miria

interpretada por FRANCISCA PICORNELL, MARGARITA TOMÁS, LORENZO TOMÁS, María de Miró, Juana A. Gelabert, Miguel Roca, Juan García y coro general.
Con la colaboración del bajo cantante **MANUEL PONSETI.**

A PETICION GENERAL, completará el programa el juguete cómico musical en un acto, en mallorquin, libro y música de los citados autores, que lleva por título

Sols Juanita m'has de dir

con el siguiente reparto: Juana, Antonia Oliver; Miquel, Lorenzo Tomás; Juanaina, Margarita de Miro; Pau, Andrés Noguera; D. Pep, Matías Buades.

NUTRIDÍSIMA ORQUESTA
bajo la dirección del maestro MIGUEL JANER.

Magnífico vestuario de la casa NARTLEB.

Lujosos decorados

Encargos en taquilla

Encargos en taquilla

Imatge 6: Programa del Teatre Mataró del 22 de febrer de 1953.
Col·lecció de Miquel Cardell

Miquel Pou, entre d'altres, incloses dins aquesta sèrie de jornades d'estudis locals. És per això que CSM pretén posar en valor aquest feix bibliogràfic, visualitzant-ne el contingut i referenciant-ne els autors.

Imatge 7: Autor desconegut, ca. 1910 a Plaça.
AML. Col·lecció Jaume Monserrat Caldés

En definitiva, Carta Sonora de Mallorca pretén descriure la història de la població, del territori i dels seus ciutadans des de l'òida. Aglutinant tants sons com siguin possibles, alguns d'ells encara audibles, d'altres només descrits o imaginables. Sons creats, sons emesos i sons consumits, que constitueixen part íntegra del paisatge llucmajorer i, per tant, del nostre patrimoni i identitat.

Imatge 8: Dos exemples de bibliografia especialitzada

1. Bibliografia:

CAPELLÀ ROIG, F. (2019) (2021) «El Dúo Dinámico, s'Arenal i el fenomen fan» a: *Actes de les II Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor

CARTER, T. (2002) «The sound of silence: models for an urban musicology» *Urban History*, Vol. 29, Núm. 1 pp. 8-18.

GINARD PUIGSERVER, (2018) *La banda de música de Lluçmajor: 175 anys de música (1842-2017)*. Ajuntament de Lluçmajor

HERRERA ARENAS, D., OLAY VARILLAS, D. & FERNÁNDEZ GARCÍA, F. (2018) «Cartografía de todo y para todo. La información geográfica en internet» a: *Caracteres. Estudios culturales y críticos de la esfera digital*, vol. 7, pp. 269-300.

MARTÍN RIMADA, M. (1992) *La banda de música de Lluçmajor: cent cinquanta anys (1842-1992)*. Ajuntament de Lluçmajor

PARERA SALVÀ, M.À. (2021) «Lluçmajor i la música: del passat al futur» a: *Actes de les IV Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor

POU AMENGUAL, M. (2021) «Entre tubs i teclats, organistes i orgueners de temps enrere» a: *Actes de les IV Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Ajuntament de Lluçmajor

SABIDO RAMOS, O. (2019) *Los sentidos del cuerpo: el giro sensorial en la investigación social y los estudios de género*. Universidad Nacional Autónoma de México.

SCHAFFER, M.R. (2013 [1977]) *El paisaje sonoro y la afinación del mundo*. Intermedio.

SVENSSON, P. (2016). Introducing the Digital Humanities. In *Big*

Digital Humanities: Imagining a Meeting Place for the Humanities and the Digital. University of Michigan Press. pp.1-35 <https://doi.org/10.2307/j.ctv65sx0t.5>.

TUR CRESPI, F.M. (2000) *Miquel Janer Mora: Música i compositor*. Ajuntament de Lluçmajor.

EL MÚSIC ANTONI TOMÀS I TOMÀS. (LLUCMAJOR, 1786 – 1862)

Joan Círia i Maimó

1. Apunts per a la biografia del músic Antoni Tomàs

Antoni Tomàs i Tomàs nasqué a Lluçmajor entorn de les 11 del matí del 3 de gener de 1786. Fill del ferrer Gabriel Tomàs Garau¹ i de la seva esposa Aina Tomàs Monserrat,² ambdós naturals i veïns de Lluçmajor; seguint les tradicions pròpies d'aquelles saons, el mateix dia del seu naixement va ser batejat a la parròquia del seu poble de naturalesa amb els noms d'Antoni Magí Gaietà, sent apadrinat a les fonts per Gaspar Tomàs i Rosa Garau, tots dos oriünds i aleshores residents a Lluçmajor.³

S'albira que fou entre els anys 1790 i 1795⁴ quan Tomàs i Tomàs hauria deixat el seu poble de bressol i passat a l'escolania del santuari de Nostra Verge de Lluc, en el terme d'Escorca. Centre fundat en el segle XIII que, d'ençà de pràcticament la setzena centúria fins a mitjans del XIX, fou el principal lloc de formació musical existent a les Illes Balears. Una entitat on s'impartien lliçons de solfa, cant pla, a més de doctrines de diversos instruments musicals, i especialment d'orgue. Activitat que durant els segles XVIII i XIX tingué la seva època de màxima esplendor, a més de resultar el principal punt de formació

1 Fill de Gabriel Tomàs i Catalina Garau, els dos naturals i veïns de Lluçmajor.

2 Filla de Bonaventura Tomàs i Aina Monserrat, tots dos fills i residents a Lluçmajor.

3 Tota la informació descrita en aquest paràgraf ha estat extreta de la partida de naixement d'Antoni Tomàs i Tomàs.

4 Malauradament, a causa de la falta que de la documentació escaient que avui es coneix, no s'ha pogut esbrinar quin any Antoni Tomàs arribà exactament a Lluc, així com tampoc el temps que el referit restà en el citat santuari.

per a futurs organistes i primatxers, molts dels quals també acabarien abraçant la vida religiosa.

A l'escolania del santuari marià d'Escorca fou on Antoni Tomàs rebé —entendem que les primeres— lliçons de solfa i cant pla, i li serien donades les pautes per a la composició musical, regles de l'harmonia i, per descomptat, doctrines d'orgue. Estudis que s'albira que hauria seguit amb el també llucmajorer Miquel Cardell⁵, i amb el fill d'Inca, Rafel Ramis⁶. Dos preveres, músics i intèrprets d'orgue que, per aquells dies i fins a les primeres dècades de la dinovena centúria, ocuparen respectivament els càrrecs de mestre de capella i organista de l'església del santuari de Lluç, a banda del de professors de música de l'escolania de la citada entitat escorquera. Escola on d'ençà de pràcticament la dissetena centúria els seus alumnes popularment eren coneguts amb el nom de blauets pel color de les vestimentes. Una etapa que Antoni Tomàs i Tomàs compartí amb companys d'estudis, alhora que futurs músics de reconeguda fama arreu de Mallorca, tals com ara l'orguener, compositor, i organista costitxer, i llavors frare de l'orde dels mínims, Joan Antoni Ferragut.⁷

A jutjar per la documentació consultada, s'entén que durant els darrers anys del XIX Tomàs i Tomàs ja era un intèrpret d'orgue prou destre. Ens argumentaria l'expressada suposició el contingut d'una plagueta realitzada per aquell músic nat a Lluçmajor, rubricada a Lluç l'any 1801. Un document que fou de la seva propietat i per ell enllestit i emprat, que, a banda de contenir diverses obres de la seva autoria tant per a orgue com per a piano, conté pàgines d'altres autors amb Antoni Tomàs coetanis, tant mallorquins com forans. Unes obres l'execució de les quals requereix la presència d'un intèrpret amb certa vàlua com a tal.⁸ Vàlua que, suposadament, per aquells

5 Miquel Cardell i Vidal (Lluçmajor, s. XVIII – 180?). Prevere i músic, que entre 1793 i els primers anys del segle XIX ocupà el lloc de mestre de capella de l'església del santuari de Lluç, endemés del de professor de música de l'escolania d'aquella entitat.

6 Rafel Ramis i Bisellach (Inca, 1779 – 1838). Compositor, organista i prevere. Entre 1799 i 1810 ocupà el lloc d'organista de l'església del santuari de Lluç, a més del de professor de música i d'orgue de l'escolania d'aquell centre.

7 Joan Antoni Ferragut i Ramis (Costitx, 1787 – Ciutat de Mallorca, 1821).

8 Ens referim a les obres que Antoni Tomàs polsà i escrigué. Un corpus documental recopilat entre diversos reculls, que actualment es troben custodiats a l'arxiu de la congregació de Sant

dies assenyalats Tomàs i Tomàs ja tenia, baldament el referit comptés aproximadament quinze anys, i que molt probablement seria el que l'hauria portat a poder ocupar puntualment el càrrec d'organista de l'església del santuari de Lluc, tal com així es pot deduir.

L'any 1804, per mala salut o per vellesa, mossèn Gabriel Mulet⁹ hagué de deixar la seva activitat com a organista de la parròquia de Sant Miquel de Lluçmajor. A resultes d'aquell fet, Antoni Tomàs i Tomàs deixava Lluc i passava altra volta al seu poble de *vou*,¹⁰ amb la intenció de rellevar l'antic organista del temple parroquial dels llucmajorers.

Segons les fonts¹¹, Tomàs es mantingué al capdavant de l'orgue de la parròquia de Lluçmajor al llarg de vint-i-tres anys de forma ininterrompuda, i en la categoria d'interí, en concret de 1804 fins a 1827. Car, segons la normativa aleshores vigent, Tomàs i Tomàs no podia accedir a ocupar l'expressada plaça com a titular fins que l'anterior beneficiat d'aquell càrrec, mossèn Mulet, no hagués finit. Trànsit que esdevingué, suposadament a Lluçmajor, s'albira si entre els mesos de gener i juliol de 1827.¹²

Rere l'òbit de Gabriel Mulet, la parròquia de Sant Miquel de Lluçmajor convocà les proves d'oposició pertinents per tal d'accedir al lloc d'organista titular del citat temple. Unes proves a les quals finalment només hi concursaren els aspirants Guillem Servera i Antoni Tomàs. Atès que Joan Nicolau¹³, tot i haver-se inscrit a l'expressada convocatòria, no arribà a formalitzar els pertinents tràmits per accedir als exàmens, així com tampoc les corresponents proves. Després

Felip Neri de Palma.

9 Gabriel Mulet i Calafat (Lluçmajor, s. XVII – 1827). Prevere, organista i compositor.

10 Mot propi del parlar mallorquí antic, i actualment en cert desús, que és sinònim de llit o bres per a un infant de poca edat.

11 POU AMENGUAL, Miquel; a: *Art llucmajorer I*; música, dansa i cultura popular: actes de les IV Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor, 6 i 7 de novembre de 2020, Claustre de Sant Bonaventura / Ajuntament de Lluçmajor (ed.), 2021, ISBN 978-84-123037-4-2, p. 193-230

12 Malauradament, no ha estat possible localitzar la partida de defunció de Mulet i Calafat, tot i la recerca duta a terme. Fet que ens porta a sospitar que el referit prevere i músic hauria pogut traspasar fora de Lluçmajor, o bé que la seva defunció no fou registrada.

13 Joan Nicolau i Caimari (Ciutat de Mallorca, 1801 – 1878). Organista i prevere popularment conegut com a *Don Joan de l'orgue*, que d'ençà de 1829 ocupà el lloc d'organista de la parròquia de Santa Eulàlia de Palma.

d'haver estat Servera i Tomàs examinats per un tribunal format pels religiosos i reconeguts músics mallorquins, i especialment aplaudits com a intèrprets d'orgue, Miquel Tortell,¹⁴ Sebastià Parets,¹⁵ i Joan Busquets, aquells censors resolgueren que calia atorgar la plaça d'organista de la parròquia de Lluçmajor a l'opositor Antoni Tomàs i Tomàs, atesos els brillants resultats dels exàmens que havia realitzat.

Així, Tomàs portà les brides de l'orgue del temple parroquial dels llucmajorers com a titular, i de forma continuada, durant un total de trenta-cinc anys, en concret de 1827 a 1862. Temps en què aquell músic i antic blauet també hagué de complir amb les tasques pròpies d'un mestre de capella, amb les de qualsevol prevere membre de la seva comunitat, i amb la de professor de música, en el cas en què qualcú del lloc volgués rebre lliçons de solfa o d'orgue.¹⁶

Finalment, el 25 de maig de 1862, mossèn Antoni Tomàs i Tomàs expirava a Lluçmajor a l'edat de seixanta-sis anys, i després de cinquanta-dos de vida religiosa. Segons el dictamen dels facultatius, redactat a la seva acta de defunció, el referit músic finí a resultes d'una diarrea, i després d'haver testat a Lluçmajor el 13 de maig del 1859. Curiosament, a la seva partida de defunció, recollida en els llibres d'òbits de la parròquia de Sant Miquel de Lluçmajor, hi figuren alguns sucosos detalls de les diverses deixes de Tomàs i Tomàs, suposadament reflectides també en el seu testament. Així, a l'al·ludit document custodiat a la parròquia llucmajorera, es pot llegir que aquell prevere i músic havia manat davant notari que havien de ser hereus alhora que marmessors de tots els seus béns llurs nebots, a més del rector i vicari vigents a l'església parroquial de Lluçmajor en el moment del seu òbit. Endemés de manar que son cadàver hauria de ser amortallat amb la seva sotana de sacerdot, disposat dins taüt nou, i inhumat en el cementiri municipal de la citada vila, havent de ser

14 Miquel Tortell i Simó (Muro, 1802 – Ciutat de Mallorca, 1868). Organista de la Seu de Mallorca, professor i compositor. Autor entre altres obres de la pàgina coral titulada *Aubada*, popularment coneguda com *s'Estrella de s'Auba*.

15 Sebastià Parets i Rigo (Santa Eugènia, 1798 – Ciutat de Mallorca, 1874). Organista de la parròquia de Santa Eulàlia de Palma, compositor i conegut professor de piano.

16 El dia d'avui no es tenen noves que Tomàs i Tomàs hagués tingut cap deixeble.

portat fins allà per mitja dotzena d'homes, els quals, haurien de rebre certa compensació econòmica per aquella tasca. Mossèn Tomàs deixà també en testament que durant la missa funeral per a la seva ànima haurien de participar d'aquell ofici el nombre més gran possible de músics, i que els seus marmessors s'haurien de cuidar de pagar els corresponents honoraris als músics que hi prendrien part. Feu constar també que s'haurien de celebrar diverses misses i oracions per a la seva salvació a cada una de les capelles existents a la parròquia de Lluçmajor, i que s'havia de donar certa part dels seus béns als pobres de l'hospici del seu indret de naturalesa, a més del bisbe de la Diòcesi de Mallorca.

2. Antoni Tomàs com a organista

Segons pareix, i a falta d'altres noves, Antoni Tomàs s'hauria format com a organista única i exclusivament en el si de l'escolania del santuari escorquer de Lluç, on, aproximadament entre els anys 1790 i 1804, el referit hi hauria rebut lliçons d'orgue i de diverses disciplines de teoria musical, especialment de la mà de Miquel Cardell i Rafel Ramis, aleshores els mestres que de música tenia aquell centre, endemés de ser respectivament el mestre de capella i l'organista de l'església de la citada casa lucana.

Una vegada analitzat el material per a orgue que avui en dia sabem que hauria emprat Tomàs i Tomàs al llarg de la seva carrera com a intèrpret d'aquell instrument, es pot resoldre que el citat llucmajorer devia tenir certa destresa com a tal, que fins i tot es podria dir si fregava el virtuosisme. Una teoria extreta després d'haver constatat la dificultat de les obres que entenem que Tomàs i Tomàs hauria polsat, i que resten recollides a les diverses plaguetes i a la *partituroteca* que sabem que fou de la propietat d'aquell llucmajorer. Obres l'execució de les quals requereix la figura d'un intèrpret destre, format tant en tècnica organista com en teoria del llenguatge musical, donades les complicacions de diverses fórmules rítmiques que contenen.

Cal afegir que l'anàlisi d'aquell corpus documental, que en el seu dia

fou propietat alhora que emprat per mossèn Tomàs, també ens revela que ens trobam davant d'un autor amb certa inquietud o curiositat. Teoria formulada després d'haver localitzat entre les partitures que foren de Tomàs i Tomàs diverses còpies que aquell fill de Lluçmajor va realitzar d'obres d'autors mallorquins i forans de certa rellevància, i en gran part amb ell coetanis, com ara: Joan Florit,¹⁷ Joan Aulí,¹⁸ Miquel Amengual,¹⁹ Miquel Tortell, o Leopold i Wolfgang Amadeus Mozart, Domenico Cimarrosa, i Ignaz Pleyel, entre alguns altres. Exemples que, a més de delatar la destresa i vàlua que com a intèrpret d'instruments de teclat tenia Tomàs, esquifidament ens revelarien part de les preferències musicals d'aquell autor, a més de la seva vasta cultura i interessos.

3. Antoni Tomàs com a compositor

Una vegada analitzada tota la documentació musical que ha estat possible, referida a la carrera que com a compositor va tenir Antoni Tomàs, es pot resoldre que aquell sacerdot de Lluçmajor, al llarg de la seva trajectòria com a autor, en gran mesura s'hauria dedicat a la composició d'obres per a teclat, tant de fesomia religiosa com també profana. Una tasca que compaginà amb la d'autor d'obres religioses adreçades a formacions corals. Un recull de pàgines que, especialment les de caràcter religiós, creiem que Tomàs i Tomàs hauria enllestit per tal de poder ser interpretades al llarg de diverses celebracions litúrgiques organitzades a la parròquia llucmajorera. De fet, el principal lloc de treball del citat compositor fou Lluçmajor, on, com ja s'ha escrit, entre els anys 1804 i 1862 ocupà el càrrec d'organista i el de mestre de capella, primer com a interí, i d'ençà de 1827 com a titular.

No es pot eludir la tasca que Tomàs i Tomàs dedicà a la composició d'obres per a piano. Instrument aleshores encara majoritàriament conegut com a clavecí, o com a *piano forte*, i que per aquelles saons era encara prou desconegut arreu de Mallorca, i per al que Antoni Tomàs ja

17 Joan Florit i Ginard (Ciutat de Mallorca, s. XVIII – 1819). Frare de l'orde dels mínims, compositor, professor i organista, considerat un dels millors intèrprets d'orgue dels seus dies.

18 Joan Aulí i Caldentey (Felanitx, 1796 – 1869). Dominic, professor i especialment reconegut com a compositor i com a organista.

19 Miquel Amengual i Clar (Ciutat de Mallorca, 1761 – 1844).

escrigué, per les primeries del segle XIX, algunes obres, com ara diverses danses de saló breus i altres exemples. Títols que molt probablement aquell autor hauria enllestit amb l'objectiu que fossin interpretats durant les vetllades musicals que en aquells temps s'organitzaven en els salons de les cases més pudents de la societat mallorquina, emulant les reunions que ja s'anaven fent a diversos indrets del continent europeu.

Pel que fa a l'estil emprat per Tomàs i Tomàs al llarg de les seves composicions musicals, cal destacar que és el propi de qualsevol autor del seu moment. Es podria dir que escriu música de manera gens transgressora o innovadora, que plasma els coneixements que havia rebut durant la seva etapa de formació, alhora que compleix al detall les normes pròpies de l'harmonia i els cànons estètics i territorials imperants durant aquella època i en el lloc d'estudi i de residència del citat autor. Una escriptura en gran manera sorgida com a resposta a les necessitats professionals d'aquell compositor, que mostra uns marcats trets classicistes, allunyada de l'ideal romàntic i del barroc, i de la que no es coneixen exemples d'obres d'estil contrapuntístic.

4. Catàleg

Malauradament, el dia d'avui, atès que sembla que l'arxiu musical que en el seu moment fou propietat de mossèn Antoni Tomàs està fragmentat, només ha estat possible examinar i catalogar la part d'aquella documentació que es troba custodiada a l'arxiu de la congregació de Sant Felip Neri de Palma. Es desconeixen els motius pels quals aquella documentació relacionada amb la carrera de Tomàs hauria arribat al referit arxiu, atès que no es tenen noves de cap mena de relació entre el citat músic i la congregació filipense de Ciutat. Cal afegir que, segons s'expressa en una font bibliogràfica, a l'arxiu parroquial de Porreres s'hi trobaria una melodia escrita per Antoni Tomàs l'any 1809, per tal de ser cantada el Divendres Sant. Així, per tant, es podria dir que amb tota probabilitat el catàleg d'obres que d'Antoni Tomàs aquí es presenta no restaria acabat o complet. Faig constar que totes les entrades del catàleg que s'adjunta són partitures manuscrites i sembla que en gran part hològrafes, i moltes d'elles recollides a diverses plagues rubricades

per Tomàs i Tomàs a Lluc els anys 1801 i 1803. Dades que ens reforcen la teoria que per aquelles saons el citat llucmajorer s'hauria pogut dedicar a complir com a organista a l'església del santuari de Lluc, baldament no fos com a titular.

títol	plantilla	font
Allegro	tecla. No especifica si per a orgue o piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Allegro Spiritoso	tecla. No especifica si per a orgue o piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Andante Amoroso	tecla. No especifica si per a orgue o piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Contradanza	tecla. No especifica si per a orgue o piano, tot i que pel seu títol sembla que seria una obra adreçada al piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Elevación 6° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Entrada de 4° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Entrada de 5° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Entrada de 6° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma

Entrada 6º tono por el Te Deum	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Grave	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Himna de Ascencio (sic.)	orgue. Tot apunta que es tractaria de l'acompanyament d'un himne coral.	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Himna de les Parit St (sic.)	orgue. Tot apunta que es tractaria de l'acompanyament d'un himne coral.	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Jaleo de Jerez	piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Largo	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Marcha del Retiro de España (sic.)	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Sense títol. Melodia per a ser cantada el Divendres Sant	cant a capella	Arxiu parroquial de Porrere
Misa	dos tiples i baix, sense acompanyament instrumental	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Mudanza 7º tono a Tu Rex	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma

Mudanza per singulos Dies (sic.)	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Reserva al Santísimo	per a tiple i tenor amb acompanyament d'orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Sonata	tecla. No especifica si per a orgue o piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Sonata (do major)	tecla. No especifica si per a orgue o piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Sonata (mi b major)	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Sonata (fa major)	tecla. No especifica si per a orgue o piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Sonata (sol major)	tecla. No especifica si per a orgue o piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Tocata 5° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Tocata 6° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Tocata 8° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
1 verso de 5° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma

2 versos de 6° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
5 versos de 4° tono	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
12 versos de 1° tono Punto Baco (sic.)	orgue	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma
Valz (sic.)	piano	Arxiu Musical de Sant Felip Neri de Palma

5. Conclusions

Organista, compositor, i suposadament també pianista, serien els trets més característics que descriurien la carrera professional del prevere i músic llucmajorer Antoni Tomàs i Tomàs. Un músic que, malgrat la seva tasca com a intèrpret d'orgue i com a compositor, no hi ha dubtes que fou força rellevant per a la historiografia de Mallorca i de Lluçmajor, i no es pot obviar la feina que com a impulsor del piano hauria dut a terme arreu de terres mallorquines, gairebé sense adonar-se'n. Car, una vegada revisat el catàleg de composicions suposadament originals i emprades per Tomàs i Tomàs, queda de manifest que aquell autor, s'entén que, entre les darreries del segle XVIII i els primers anys de la centúria següent, hauria polsat i escrit diverses obres musicals de tarannà profà per a piano, o més ben dit per a clavecí o per a piano-forte. Instruments anteriors de l'actual piano que per aquells dies i a Mallorca eren populars en comptats cercles, alhora que eren força desconeguts entre la major part de la població del moment. Així, per tant, donada la tasca que sembla que hauria fet Antoni Tomàs al voltant del piano i dels seus antecedents, és de justícia voler situar el nom d'aquell músic i compositor al costat del de la resta dels músics mallorquins dels seus dies que, amb la seva tasca com a intèrprets o com a compositors, ajudaren a difondre el piano arreu de Mallorca. Noms com ara el de

Miquel Sanxo²⁰ i Lloaxim Sanxo²¹, Joan Aulí, Sebastià Parets o Miquel Tortell, entre d'altres il·lustres i il·lustrats músics mallorquins, a més de reconeguts organistes, en moltes ocasions no només a la que fou la seva terra de naturalesa. Fet al qual s'ha d'afegir el d'haver estat, sembla, un organista virtuós i prolífic compositor. Trets que farien que el record i coneixement de la seva tasca pogués romandre al costat del d'altres intèrprets d'orgue i compositors mallorquins d'ell coetanis.

6. Cronologia

1786

Antoni Tomàs i Tomàs neix a Lluçmajor el 3 de gener.

1790 – 1795 (*circa*)

Es començaria a formar com a músic a l'escolania del santuari escorquer de Lluç, rebent lliçons de solfa i orgue de la mà de Miquel Cardell i Rafel Ramis, professors de música de la citada escolania, endemés de mestre de capella i organista, respectivament, de l'església del santuari de Lluç.

1801

Estant a l'escolania del santuari de Lluç, realitza un recull d'obres per a orgue d'autors mallorquins, europeus, i del mateix Tomàs.

1804

De resultes de la mala salut o la vellesa de l'organista titular de la parròquia de Sant Miquel de Lluçmajor, mossèn Gabriel Mulet, Antoni Tomàs passa a la citada parròquia per tal d'ocupar l'expressat càrrec en la categoria d'interí.

1810

El 12 de maig fa títol de patrimoni.

20 Miquel Sanxo i Vicens (Ciutat de Mallorca, 1767 – 1840). Músic i compositor, endemés de mestre de capella de catedral de Mallorca.

21 Lloaxim Sanxo i Canyelles (Ciutat de Mallorca, 1798 – 1886). Fill de l'anterior, fou compositor, organista, professor de música i rellevà son pare en el càrrec de mestre de capella de la Seu de Mallorca.

És ordenat prevere.

1827

Rere l'òbit de mossèn Mulet es convoquen unes oposicions a l'orgue de la parròquia de Lluçmajor que seran guanyades per Antoni Tomàs, qui de llavors ençà passà a ocupar el citat càrrec com a titular.

1862

El 25 de maig, Antoni Tomàs i Tomàs mor a Lluçmajor a conseqüència d'una diarrea a l'edat de seixanta-sis anys, i després de cinquanta-dos de vida religiosa.

7. Bibliografia

CARBONELL CASTELL, Xavier (1997). «Descripció de l'Arxiu de música històrica de la Congregació de l'Oratori de Sant Felip Neri de Palma guardat als arxius de la Capella Oratoriana». A: *Capella Oratoriana. 50 anys de música coral (1947 – 1997)*, p. 41-84. Capella Oratoriana. Palma.

ESTELRICH MASSUTÍ, Pere; MASSOT MUNTANER, Biel; PARETS SERRA, Joan (2000). *Compositors de les Illes Balears*. El Gall. Pollença.

MULET BARCELÓ, Antoni (2020). «L'Escolania de blauets de Lluç com a lloc de formació d'organistes (segles XVII-XX)». A: *XVII Simposium de l'orgue històric*, p. 69-77. Centre de recerca històric-musical de les Illes Balears.

PARETS SERRA, Joan (1996). «Llistat d'organistes mallorquins nats durant el segle XIX». A: *III Trobada de Documentalistes Musicals*, p. 53-60. Centre de recerca històric-musical de les Illes Balears.

PARETS SERRA, Joan (1998). «Llistat d'organistes mallorquins nats en el segle XVIII». A: *V Trobada de Documentalistes Musicals*, p. 85-100. Centre de recerca històric-musical de les Illes Balears.

PARETS SERRA, Joan; ROSSELLÓ VAQUER, Ramon (2004). *Notes per a la història de la música a Mallorca*. Sense detalls de l'edició.

PONS PAYERAS, Joan (2022). «Joan Antoni Ferragut Ramis, un frare músic en el primer terç del XIX». A: *II Jornades d'Estudis Locals de Costitx*, p. 103-11. Ajuntament de Costitx.

POU AMENGUAL, Miquel (2020). «Entre tubs i teclats. Organistes i orgueners de temps enrere». A: *IV Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, p. 193-231. Ajuntament de Lluçmajor.

ROSSELLÓ LLITERAS. Joan (1999). «Notas sueltas para el estudio de la música en Mallorca. Archivo Diocesano». A: *VI Trobada de Documentalistes Musicals*, p. 45-63. Centre de recerca històric-musical de les Illes Balears.

VVAA. (1994). *Rito, música y escena en Semana Santa*. Consejería de Cultura de la Comunidad de Madrid.

8. Agraïments

Aquesta comunicació no hauria estat una realitat sense els ajuts que desinteressadament el seu autor ha rebut de: don Miquel Pou i Amengual (estudiós); don Josep Barceló i Adrover (arxiver del santuari de Lluc); don Jordi Llabrés i Sans (investigador), i don Nofre Morey i Munar (organista).

**SEBASTIÀ GARAU AULET,
EL BATLE *MOLINOU*, MÉS ENLLÀ
DEL BOU I LA PLETA DE TIÓ**

Maties Garcias Salvà

Molta gent de Lluçmajor recorda aquesta glosa popular que han quedat encastats en la memòria col·lectiva:

*Es torero Misseró
i es batle Molinou
varen torear es bou
dins sa pleta de Tió*

Es tracta d'una estrofa de versos heptasíl·labs que forma part del llarg glossat que Llorenç Pons va dedicar als incidents taurins de les festes de Santa Cànida de 1949, que acabaren amb l'escapada del bou, aperduat per fora vila durant uns dies fins que no va ser capturat dins Tió, una possessió situada al camí de s'Aranjassa. Tant el batle d'aleshores, Sebastià Garau, *Molinou*, com el torero local Jaume Mójer Solivellas –que actuava amb el nom de «Lucerito» i que en el poble era conegut pel malnom familiar de *Misseró*– passaren a la posteritat de la memòria popular per aquests fets.

Ara bé, més enllà d'aquests famosos incidents taurins, què més va fer Sebastià Garau Aulet durant el seu mandat de batle? Quins projectes va idear o va dur a terme? Quin era el context polític i institucional en què es va moure? Aquestes són preguntes sobre les quals pretén donar alguna resposta la present comunicació, elaborada, sobretot, a partir de la consulta de les actes dels plens municipals entre 1945 i 1952.

El batle i la corporació local

Sebastià Garau Aulet (Llucmajor, 1912-1995), de malnom *Molinou*, formava part d'una família de banquers locals, l'entitat dels quals va acabar fusionada amb la Caja de Ahorros de Baleares. En la darrera etapa de la seva vida va acabar sent empresari turístic a s'Arenal. Afiliat a la Falange Española, no consta com a *Camisa Vieja*, com sí que ho va ser el seu germà Antoni, que va tenir un paper més actiu en l'etapa final de la República i el cop d'estat del 18 de juliol.

Sebastià Garau Aulet va ser designat batle de Llucmajor pel governador civil de la província, Manuel Pardo Suárez. El seu mandat al capdavant de l'Ajuntament s'estén entre 1945 i 1952. La primera sessió municipal que presideix és la del 2 de novembre de 1945 i la darrera la del 28 de setembre de 1952, data en què es materialitza la seva renúncia al càrrec. Va exercir, per tant, quasi durant set anys com a batle de Llucmajor, un fet destacable, ja que després de la guerra civil i durant la postguerra els mandats dels diferents batles que se succeïen eren molt curts, una circumstància que es va tornar a repetir quan Sebastià Garau va deixar el càrrec i que no es va aturar fins a la dècada dels seixanta amb el llarg mandat de Mateu Montserrat Calafat, *Barril*.

Quan Sebastià Garau va prendre possessió de l'alcaldia el batle accidental era el falangista històric Llorenç Clar Salvà, de Vallgornera, que havia pres el relleu a Joan Mora Ferrando i que anys a venir seria batle titular. Quan Sebastià Garau va cessar, el va succeir Jaume Manresa Salvà, també accidentalment.

En els inicis de la batlia de Garau, la corporació local s'anomena «gestora municipal» fins al 3 de febrer de 1949 i els seus components eren els gestors (*gestores*, en denominació oficial). A partir del 6 del mateix mes i any, la institució passa a designar-se «ajuntament». Els nous ajuntaments es formaven amb regidors (*concejales*), elegits segons els tres terços que determinava la llei de règim local i el seu desenvolupament normatiu: familiar, sindical i d'entitats.

En el moment que Sebastià Garau pren possessió de la batlia cessen els gestors Antoni Mir Cañellas, Antoni Garau Garí i Sebastià Jaume Salvà, i continuen Jaime Manresa Salvà, Antonio Garau Tomás i Andrés Vidal Torrens, mentre que s'incorporen a la institució Francesc Oliver Garau, Miquel Pocoví Clar i Antoni Monserrat Tomás

Quan la gestora municipal acaba les funcions, al final de la sessió plenària, el batle agraeix els col·laboradors d'aquests tres anys i descriu el context de la seva actuació política:

«ha sido un período difícil, no solo porque ha coincidido con la liquidación de nuestra guerra y terminación de la guerra mundial, con las inevitables consecuencias económicas, sino que con la nueva estructuración de las haciendas locales»

En el moment de constituir-se el nou ajuntament, s'han celebrat eleccions amb el sistema determinat per la llei i els 4 electes per cada un dels tres grups són els següents:

-En representació del terç dels caps de família: Antoni Munar Ferretjans (1425 vots), Pere A. Mataró Rigo (1238 vots), Joan Sociás Llambías (1221 vots) i Damià Garcías Ballester (1221).

-En representació del terç sindical: Rafel Rebassa Gamundí (31 vots), Sebastià Vidal Coll (30 vots), Miquel Monserrat Romaguera (30 vots), Francesc Martí Llambías (27 vots).

-En representació de les entitats econòmiques i culturals: Antoni Rosselló Oliver (8 vots), Antoni Salvà Garau (8 vots), Sebastià Cardell Tomás (8 vots), Gabriel Vidal Salvà (8 vots).

Constituint el consistori i fet el jurament del càrrec, la designació de tinent de batle dona aquest resultat: 1r Antoni Salvà Garau, 2n Sebastià Cardell Tomás, 3r Joan Sociás Llambías, i 4t Sebastià Vidal Coll. Es produiran dues renovacions parcials dels càrrecs: el 21 d'octubre de 1951 i 3 de febrer de 1952.

En tres ocasions el consistori es reuneix per elegir compromissaris que hauran de participar en les eleccions de procurador en Cortes o de diputat provincial en representació dels ajuntaments. El batle només guanya dues d'aquestes eleccions:

- 31 de març de 1946. La comissió gestora elegeix compromissari per a l'elecció de procuradors que hauran de representar les Balears a les Corts a Madrid. Resultat: Sebastià Garau: 9 vots. Miquel Clar: 1 vot.
- 13 de març de 1949. El nou ajuntament elegeix compromissaris per a l'elecció de diputats provincials. Resultat: Antoni Munar: 8 vots. Sebastià Garau: 4 vots. Munar, empresari del calçat i just estrenat com a regidor, s'imposa sobre el batle.
- 7 d'abril de 1949. L'ajuntament torna a elegir compromissaris per a l'elecció de procuradors en Cortes de Balears a Madrid. De nou Munar s'imposa sobre el batle, per 7 vots a 3.
- 16 de març de 1952. En la tria de compromissaris de l'ajuntament per a l'elecció de diputats provincials, el batle obté una clara victòria de 9 vots sobre l'únic vot que obté Jaume Manresa Salvà.
- El 3 d'abril de 1952, a l'elecció de compromissaris per a procuradors en Cortes, s'han de fer dues votacions. A la primera, els resultats són: Jaume Manresa, 6 vots; Sebastià Garau, 3 vots; Bartomeu Font, 1 vot. Repetida la votació en segons volta, guanya Manresa (6 vots) i Garau queda en segon lloc (3 vots). Hi ha un vot en blanc.

Reminiscències de la guerra civil

En plena postguerra, l'ajuntament està condicionat per la política del règim franquista i fins i tot per les reminiscències de la guerra civil. Així, les mostres d'adhesió a Franco (el Caudillo) són repetides. Algunes, però, es veuen frustrades per la falta de recursos que permetin mostrar realitzacions tangibles dutes a terme durant els deu anys de govern

de Franco. És el cas de l'exposició triomfalista que vol organitzar el govern mateix per mostrar les grans obres i millores que han fet els ajuntaments entre 1939 i 1949.

Per donar forma a aquesta exposició, el governador civil ha comunicat per escrit a l'ajuntament que hi ha projectada una «Exposición Nacional, exponente de la obra realizada por el gobierno presidido por nuestro Caudillo durante diez años con objeto de que los ayuntamientos principales de la provincia preparen gráficos, maquetas, fotografías, etc. como exponente de obras importantes realizada por los mismos».

La resposta de l'ajuntament és clara: «durante el referido plazo de los últimos diez años este Ayuntamiento no había realizado ninguna obra que por su importancia pudiera figurar en la referida exposición.»

Més endavant es comunica que es prepara un homenatge de les «Casas Regionales de España» entre el 24 de setembre i l'1 d'octubre («gloriosa efemèrides de la exaltación del Caudillo a la más alta magistratura nacional»). El consistori s'hi suma: «Se acuerdo esperar dichas órdenes y que desde luego la comisión Gestora se adhiere fervorosamente a dicho homenaje». Quan el 1947 Franco ha visitat Mallorca, el governador civil agraeix «las pruebas de afecto» registrades.

D'altra banda, els donatius per causes derivades de la guerra són constants. Així, a petició del batle de Ceuta es donen 25 ptes. per a la coronació de la Mare de Déu d'Àfrica, «de tan honda significación espiritual a través de innumerables hechos de alto valor en la historia patria, culminados en el glorioso paso del Convoy de la Victoria». (Acta de 26 d'agost de 1946) Responent a la petició que arriba avalada pel tinent general Gonzalo Queipo de Llano, es fa donació de 50 ptes. per a una llosa destinada a la reconstrucció del temple de la Virgen Santísima de la Esperanza Macarena, de Sevilla, «que en los días del Alzamiento fue incendiado por los sin Dios y sin patria.»

Es donen 100 ptes. a la Diputació Provincial per a regalar a Eva Duarte de Perón, durant la seva visita a Espanya el 1947, un «traje típico

mallorquí» que val 8.000 ptes., en agraïment de l'obra «que en defensa de la justícia y de la verdad de España desarrolló y desarrolla la gran nación sudamericana, con su jefe, el General Perón». (Acta de 12 de juny de 1947).

Es paguen despeses de la Secció Femenina de la FET y de las JONS per al lloguer i el manteniment del local que ocupen. També el governador demana ajudes per al Frente de Juventudes. A més, se cerca local per al Servicio Nacional del Trigo, que, descartats el Salón (situat davant la peixateria; avui oficines municipals) i la Delegació de Sindicats (del carrer de Sant Joan), es conclou que el SNT s'ubicarà al Grup Escolar, on s'ha allotjat el batalló d'Infanteria i per al qual el SNT pagarà 250 ptes. mensuals.

Quan el regidor Antoni Munar acaba de prendre possessió a l'ajuntament, proposa que per a homenatjar el capità de Cavalleria Jesús Jiménez Momediano es col·loqui una placa de marbre a la sala de sessions de l'ajuntament «con el nombre del bizarro militar» (Acta de 3 de març de 1949). Jiménez Momediano havia estat el comandant militar de Lluçmajor just després del cop d'estat de juliol de 1936. Era un dels Jinetes de Alcalá presos al penal d'Illetes i alliberats el 18 de juliol. Uns anys més tard, també s'acorda posar dins la mateixa sala de sessions una placa amb els noms dels llucmajorers morts durant la guerra «en la Cruzada para Liberación Española.» (Acta de 26 de setembre de 1952).

Per altra banda, el regidor síndic tanca l'expedient de declaració de «ausencia en ignorado paradero por más de diez años» de Miquel Monserrat Parets i Mateu Salvà Garau. Així es reconeixen als fills respectius, Miquel Monserrat Puigserver i Jaume Salvà Oliver, els drets que recull el Reglamento Provisional para el Reclutamiento y Reemplazo del Ejército. Es tracta d'un reconeixement implícit de ferides de guerra encara persistents, ja que els dos homes «de ignorado paradero» són dos dels 27 llucmajorers assassinats entre 1936 i 1937, amb l'esclat del cop militar i feixista.

D'acord amb els canvis polítics registrats amb la victòria franquista, es torna enrere la decisió republicana de laïcitzar el cementeri i s'acorda fer el canvi de rètol de l'entrada i on diu «Cementerio Municipal» ara dirà «Cementerio Católico», «ya que con la reciente ampliación llevada a cabo en dicho lugar ha quedado completamente separado el recinto para Disidentes.» (Acta de 13 de noviembre de 1947). També l'Església rep ajudes econòmiques municipals, per exemple les 500 ptes. destinades al Seminari Diocesà el 15 d'abril de 1948 i la corporació municipal assisteix als actes religiosos solemnes, convidada per l'ecònom.

En el context del franquisme de postguerra, el batle rep una distinció dels organismes del règim. Era el 27 de novembre de 1947 quan a la reunió plenària de la comissió gestora es llegeix la comunicació que ha rebut el batle en el seu domicili particular, i que diu:

«Estimado amigo y camarada: en la conmemoración del 1º de Octubre el Caudillo y Jefe Nacional de la Falange ha tenido a bien concederte, a propuesta del Vicesecretario General del Movimiento, la medalla de Oro de la Orden de Cisneros al Mérito Político. Con este motivo te envío el correspondiente diploma y mi felicitación más sincera. Cordialmente te saluda. (firma ilegible rubricada) Firmado Juan Francisco Yela. Secretario de la Cancillería.»

D'altra banda, no sempre hi havia acord entre els membres de la gestora, com mostren les discrepàncies manifestades a l'hora de triar un nou secretari municipal i el 23 de desembre de 1947 es debat sobre les preferències que té la comissió gestora amb relació als tres candidats que s'han presentat per optar a la plaça funcional, segons la documentació enviada per la Direcció General d'Administració Local. A l'hora de triar, el gestor Llorenç Clar Salvà «se mostró partidario de dar el número 1 de preferencia al Sr. Saurí por ser militante de FET y de las JONS». Però per set vots contra un s'estima establir l'ordre següent: Juan Llobera Rosselló, Augusto Pagès López i Arturo Saurí Vilar. El falangisme pur i dur de Llorenç Clar quedava derrotat.

Personal municipal

Pel que fa al personal municipal, cal destacar que a la secretaria hi ha canvis continus de titular oficial per raons de mobilitat funcional. Per això Lluç Tomás Morlà actua de secretari accidental i rep una compensació de 300 ptes. La guàrdia municipal està formada per 12 efectius comandats per Pedro Vich Oliver. A principi del mandat de Sebastià Garau esclata un petit conflicte sobre l'autoritat que ha de regir el cos de seguretat local, ja que una norma estatal pretén traspasar els guàrdies a la Hermandad Local de Labradores y Ganaderos de la FET y de las JONS, presidida per Miquel Mataró Monserrat. En una reunió amb M. Mataró i el comandant de la Guàrdia Civil, Jaume Portells, el batle defensa que la guàrdia municipal continuï a les ordres de l'ajuntament, ja que –argumenta– fan feina urbana «por aumento de la población industrial», tenen cura de la vigilància d'edificis, d'espectacles i d'esports i, en canvi, tenen poca dedicació a les tasques desenvolupades a fora vila, llevat dels mesos de juny, juliol i agost, època de recollida agrícola. Vist que no es resol el tema, el batle demana ajuda al governador civil, que després li donarà la raó.

També és indicatiu de la situació que la convocatòria feta pública l'11 de juliol de 1946 per cobrir tres places de guàrdia municipal estigui reservada a «mutilados y combatientes» en el bàndol franquista de la guerra. Guanyaran les places Antoni Muñoz Aguiló, Gaspar Durán Taberner i Sebastià Garcías Ferrer.

Altres categories laborals sobre les quals hi ha notícia a les actes d'aquell temps són les del saig i la del rellotger. Al primer se li augmenta el sou en 500 ptes. anuals «teniendo en cuenta la notable disminución que tienen dicho funcionario debido a la falta de pregones que devengan derechos.» (Acta de 8 d'agost de 1946).

Pel que fa al rellotger de la Casa de la Vila, s'informa que es jubila Pedro A. Contestí Vidal, de 65 anys, després de 29 anys, 1 mes i 12 dies de feina, comptats des de 1917, i, amb sou de 750 ptes. anuals. El substituirà el seu fill Pedro A. Contestí Salvà «acreditado en su

profesión desde hace muchos años.», que rebrà un sou de 750 ptes. anuals (Acta de 26 d'agost de 1946).

La hisenda municipal

La corporació no nedava en l'abundància i sovint, a les actes, hi ha referències a l'estretor econòmica municipal. El pressupost, que el 1946 era de 851.000 ptes., seguint una tendència creixent, arriba al milió de pessetes l'any 1951. Una part dels compromisos de la hisenda municipal arrossegats durant anys deriva de les despeses de lloguer de locals ocasionades per l'estada del batalló d'Infanteria. Per aconseguir liquiditat, se signa un préstec de 85.000 ptes. amb la Caja de Ahorros i com a hipoteca s'ofereix el solar municipal existent davant l'escola pública (actual plaça de R. Carpena).

Per proveir la hisenda municipal es remarca la necessitat de cobrar l'impost de luxe que grava determinades activitats i amb aquest fi es faculta el batle perquè arribi a convenis amb empresaris de cada sector comercial afectat. Alguns dels convenis signats són els següents:

Sector	Empreses	Quantia	Data
Cines i teatres	P. A. Mataró Bernardo Tomás P. J. Caldentey. Patronato Social F	7000 ptes. 6000 ptes. 7000 ptes.	7-3-46
Clubs ciclistes i de ball	Club Ciclista Agrupación Ciclista Velódromo Peña Llompart II Club Ritmo (ball)	Difícil de concretar acord 100 ptes. x funció	21-3-46
Gelats i llepolies	Helados Pablo Cortés Cortés Maximino Rubio Pérez	150 ptes. anuals 500 ptes. anuals	31-3-52
Sala de festes	Florida Parque /Juan Crespí Salón Olímpia	1180 ptes. anuals	26-8-46

Les ametles, la riquesa més important

Una altra font d'ingressos municipal és l'anhelat arbitri sobre la recollida d'ametles i per això es demana al govern la convalidació de la Carta Municipal de l'Ajuntament (RD de 30 de març de 1926). El tema es tracta en dos plenaris. En el primer s'afirma que la producció d'ametles és «la más importante riqueza de este término» i, per tant, també és la principal font de recursos per a la hisenda municipal (Acta de 10 de gener de 1946). Uns mesos més tard, s'argumentava sobre la importància de l'ametlerar i la seva incidència en la recaptació tributària: «constituye un arbitrio sobre la riqueza radicante en este municipio por cuanto la más principal y más positiva riqueza lo constituye el almendral que se encuentra plantado en todas las propiedades rústicas, grandes y pequeñas, del término. Dicho arbitrio, que ha venido aplicándose ininterrumpidamente desde el año 1927, ha constituido uno de los principales ingresos de que se ha nutrido el erario municipal y de no poder seguir aplicándolo, su Hacienda se vería privada de uno de sus más importantes recursos que les ha proporcionado una media de ingresos efectivos durante los cinco ejercicios de 1940 a 1944 de 30.445'60 ptas.» (Acta d'11 d'abril de 1946). El consistori proposa revisar la Carta Municipal i fixar la quantia d'1 pta. per hectolitre d'ametles.

A part d'això, el consistori de vegades assumeix despeses extraordinàries com les 125 ptes. que es paguen a Bartolomé Blanch Portell, *Portassa*, «por ataúd suministrado para el cadáver de Miguel Clar Puig, que fue víctima de un atentado», un fet luctuós de naturalesa passional ocorregut el 1946 i que també va ocasionar despeses de desplaçament de la comissió judicial amb vehicles que va llogar l'ajuntament.

Manca d'aigua i d'electricitat

L'aigua és un bé escàs i es fa constar que falta cabal a Ferrutxelles, que és la font pública de proveïment i a la qual és necessari posar una bomba extractora. Cada any hi ha més dificultats per obtenir aigua i això crea problemes a les indústries locals, com «fábricas de gaseosas, tocinería, tejidos, licores, hielos y otras». Fins i tot es considera

necessari demanar l'ajuda de «las personas técnicas y prácticas y de los llamados zahoríes para que cada uno emita su informe sobre si creen en la posibilidad de que hay agua subterránea.» (Acta de 26 de gener de 1951).

Un altre greu problema per a la vida quotidiana i per al desenvolupament econòmic i industrial són les deficiències en el subministrament elèctric, unes deficiències que eren cròniques i persistents. Per això, el 21 de març de 1946 el batle va demanar a la companyia elèctrica GESA que els tècnics inspeccionin la central i que s'estudiï la possibilitat de dur electricitat des de Palma, cosa que deneguen els tècnics. Com a solució, posteriorment, el poble es dividirà en cinc zones i en quatre hi haurà subministrament elèctric durant vuit hores laborals i en una durant quatre hores. Aquesta zonificació tindrà caràcter rotatori. (Acta de 3 de març de 1952).

La poca importància del turisme

El turisme i l'activitat econòmica que posteriorment generarà a Lluçmajor i a tot Mallorca encara es veu com a cosa llunyana i improductiva en aquells anys de postguerra i pobresa gairebé generalitzada. En aquest sentit, és significativa la resposta municipal quan l'any 1946 el Fomento del Turismo demana una subvenció de 500 ptes. i la comissió gestora la redueix a 50 ptes., «teniendo en cuenta el casi nulo interés turístico que tiene esta Ciudad y su término.»

El Grup Escolar inacabat

L'escola començada en temps de la República no està acabada i ha servit per a altres usos (Exèrcit, SNT). El 6 de febrer de 1947 es demana a l'Estat una reducció del Grup Escolar a 22 seccions i la subvenció de 132.000 pessetes (6.000 per unitat). Alhora es demana que cinc seccions s'ubiquin en el centre de la ciutat, ja que ara el Grup Escolar està construït en un extrem de la ciutat, «lo que en su día puede constituir un gran inconveniente para el fácil y cómodo accesos de la totalidad de dicha población escolar al precitado grupo

en atención al gran perímetro de la Ciudad, que cada día tiende a dilatarse más».

En el ple de 3 de març de 1949 es tracta del mal estat en què es troba l'edifici mig construït «y cuya terminación es de suma urgencia pues Lluçmayor lo necesita y en el estado en que se encuentra se deteriora en gran manera cada día que pasa.» S'acorda fer-hi una visita i redactar un informe.

L'11 de febrer de 1950 s'informa al ple que el «Vicesecretario Nacional de Obras Sindicales, Camarada Antonio Aparici» comunica que per OM s'ha aprovat el projecte d'adequació de l'escola i la subvenció de 288.000 ptes. per al Grup Escolar. Sebastià Garau li contesta per carta firmada per «tu amigo y camarada» que «hacía catorce años [1936-1950] que no se había resuelto nada absolutamente» i continua «haciendo votos para que un día no lejano la ciudad de Lluçmajor vea y tenga un grupo de Escuela Nacional completamente terminado que redundare en bien de la enseñanza, cultura, educación y progreso de los hijos de nuestra muy querida ciudad, que reconocerán los deseos de nuestro Caudillo y del Sr. Ibáñez Martín, que no quede ningún pueblo ni ciudad que no tenga la protección y el cariño del Estado para dar a todos los hijos de los españoles.»

El 16 de maig de 1947 la gestora municipal declara que no es considera necessària la creació d'un institut laboral, ja que el col·legi de Sant Bonaventura de primera i segona ensenyança ja compleix el mateix fi i l'ajuntament aporta 2.049,80 ptes. al Patronato Provincial de Escuelas Profesionales, si bé, posteriorment, el 29 de desembre de 1949 s'ofereix un solar per a una Escuela de Trabajo.

La urbanització de na Joanota i altres obres

En aquells anys la urbanització de na Joanota és promoguda per Maria A. Salvà Ripoll, propietària de Son Monjo, possessió a la qual pertanyen aquests terrenys que confronten directament amb el poble a la part de ponent. El projecte urbanitzador és ben vist pel govern

municipal. Davant la iniciativa de M. A. Salvà el consistori no escatima elogis a la venerable escriptora, ja que ella ha expressat «su deseo de cooperar a la abertura de nuevas vías y al embellecimiento de la Ciudad, respondiendò a la invitación verbal que se le hizo por la alcaldía, manifiesta ceder (...) todos los terrenos que han de formar parte de las vías gracias a su proceder tan patriótico y desinteresado que sin duda ha de facilitar grandemente el embellecimiento y ornato de dicho paraje.» La propietària demana que s'imposin els noms de Mireia a un carrer i Nostra Senyora de Gràcia a la plaça de na Joanota, on es construirà un aljub per proveir d'aigua els veïns.

A la mateixa contrada de na Joanota es compra un solar de 900 m² per donar-lo a l'Instituto Nacional de Previsión perquè s'hi faci un ambulatori per als afiliats a la Seguretat Social. El preu a pagar és de 21'66 ptes./m² «un precio aceptable bajo todo punto de vista ya que terrenos similares se pagan a muchas más pesetas». I s'afirma que «la propietaria había señalado dicho excepcional precio». L'INP després demana que el solar sigui de 1200 m² i l'ajuntament accedeix a comprar-lo (Acta de 26 de juny de 1947). El 4 de març de 1948 es proposa adquirir un solar de 1000 m² a 27'30 ptes. a Francesc Salvà Ripoll (“antes su hermana MASR”) i es demana informe a l'arquitecte. Finalment, l'1 d'abril del mateix any s'acorda comprar-lo, però el 31 d'octubre de 1951 han passat els terminis perquè l'INP hi faci l'ambulatori i l'ajuntament sol·licita el retorn del solar. On es planteja la possibilitat de fer les cases destinades als mestres.

L'obertura del carrer Major cap a la zona de les Forques suposa un creixement urbà notable que implica prendre diverses mesures. Així, al carrer de Pere A. Mataró s'hi esbucaran dos edificis: la casa núm. 49 (propietat de Catalina Sastre Llompart, que en demana 50.000 ptes.) i part de la cotxeria núm. 55 (de Francisca Barceló Cardell, que en demana 20.000 ptes.). L'obertura del carrer del Grup Escolar cap al carrer de Ciutat, que ha comportat tomar unes cases, se sufraga amb contribucions especials. Per altra banda, s'imposa a un carrer de nova obertura a les Forques el nom de Gómez Ulla, a petició del governador civil com a homenatge al militar i metge desaparegut.

Les obres d'asfaltatge de carrers s'inicien per la plaça Espanya, el carrer del Bisbe Taixequet i el passeig de Jaume III, unes vies que es volen il·luminar per convertir-les en lloc de passeig. Després s'asfaltaran altres carrers cèntrics.

La necessitat d'habitatge protegit

La falta d'habitatge popular es vol resoldre amb la construcció de cases promogudes per l'Obra Sindical del Hogar, a disposició de la qual es posa un solar de 2500 metres quadrats, «con destino a la construcción de veinticinco viviendas protegidas y una Escuela de Trabajo» (Acta de 29 de desembre de 1949), però més endavant s'indica que es pot demanar a l'Obra Sindical del Hogar la construcció de 47 habitatges. A la mateixa sessió es menciona que ja s'ha ofert un solar de na Joanota a l'esmentada Obra Sindical, però que es poden presentar noves ofertes de solars en un termini de 15 dies (Acta de 26 de juny de 1950).

Els camins de Gràcia i s'Estanyol

El 30 d'agost de 1950 s'inclouen els camins locals de Gràcia i s'Estanyol al pla de camins provincials de la Diputació perquè es puguin arreglar. La necessitat de reparar el camí entre Lluçmajor i s'Estanyol es justifica amb aquesta descripció del llogaret: «una población de más de 75 habitantes», habitat per «familias todas de pescadores, cuyo producto de su profesión es destinado al abasto público de esta Ciudad, siendo el sobrante (cuando lo hay) remitido a la capital (Palma), asimismo para abasto. Además es el único caserío de producción pesquera de este término que abastece Lluçmajor». Del camí de Lluçmajor a Gràcia i Cura, se'n destaca que el «trayecto de enlace en buenas condiciones facilitaría con extraordinario aumento la afluencia de turistas forasteros y la de vecinos de esta Ciudad y de las villas de Campos, Porreras, Salinas y Santanyí».

Pel que fa a s'Estanyol s'insisteix en la necessitat de fer un nou varador per a ús de pescadors i de resoldre aspectes d'ordenació urbanística.

Amb relació a s'Arenal s'emprèn la tasca de fer pla d'ordenació (Acta de 27 de setembre de 1950), es construeixen les escales del carrer d'Onésimo Redondo, amb un projecte començat el 1948 i que no acaba durant el mandat del batle el 1952. Hi ha rescissió del contracte amb el constructor (Acta de 27 de setembre de 1950). També es reforma el carrer de Miramar amb recursos públics, però això provoca la discrepància del regidor Josep Rosselló.

Cultura i educació

En matèria cultural i educativa, es constitueix la Junta Municipal de Cultura a proposta del batle i «para que tenga a su cargo el estudio y resolución de cuantos asuntos afecten a la cultura en sus diferentes aspectos y manifestaciones colaborando con la educación Primaria en cuanto a enseñanza.» La integren el batle, com a president, i 6 vocals: «Pedro Antonio Matheu Mulet, ecónomo-arcipreste; D. Lorenzo Prieto Herrero, médico; D. Gabriel Moragues Siquier, aparejador; D. Pedro Urbina Mínguez, D. Andrés Mas Manresa y D. Gabriel Ramón Julià, maestros nacionales, y como secretario de la misma actúa el oficial de secretaría de este Ayuntamiento D. Nicolás Roca Rubí» (Acta de 17 d'octubre de 1946). P. Urbina i A. Mas presenten la dimissió el 31 d'octubre de 1947.

Nicolau Roca Rubí és el funcionari encarregat d'ordenar l'arxiu municipal i demana ajuda per poder interpretar llibres antics que no sap llegir. Per això proposa «designar una persona competente para la catalogación de los mismos.» També declara que ha observat que hi falta el llibre més antic, que comprèn documents que van des de 1484 a 1505, tal com figura a l'índex de 1836. Es disposa que Roca deixi la feina de l'arxiu i que es contracti qualcú competent. (Acta de 6 d'abril de 1946). En aquest sentit, Jaume Lladó Ferragut fa una proposta de catalogació de l'arxiu històric per 6.500 ptes. però la corporació respon «acordándose que de momento no interesa, no obstante en su día se le avisará, ya que considera esta Comisión que es de utilidad una buena ordenación y catalogación de tanto documento interesante como posee este Ayuntamiento.» (Acta de 30 de novembre de 1949).

Homenatge al bisbe Taixequet

Els anys 1946 i 1949, respectivament, tenen lloc dues commemoracions culturals molt destacades: la proclamació de Miquel Thomàs de Taixequet com a fill il·lustre i la commemoració del sisè centenari de la batalla de Lluçmajor. La primera commemoració es va celebrar, a petició de l'ecònom, Pedro A. Matheu Mulet, i d'Acció Catòlica. Acceptada la petició, a la sessió de 17 d'octubre de 1946, l'ajuntament va acordar fer una doble celebració:

a) Commemorar el quart centenari del Concili de Trento durant la primera quinzena de setembre amb exposició bibliogràfica i pictòrica referida al bisbe Miquel Thomàs de Taixequet i amb un cicle de conferències que obrirà i tancarà el P. Miquel Batllori, SJ.

b) Proclamar fill il·lustre el bisbe Taixequet, «gloria de esta Ciudad, obispo de Lérida y canonista insigne». El dia de la proclamació queda fixat en el 15 de desembre vinent.

El prevere Jaume Vidal Sastre accepta l'encàrrec de fer el sermó de circumstàncies a la funció parroquial de dia 15. El P. Batllori també accepta l'oferiment de fer el discurs biogràfic del B. Taixequet. Les despeses municipals destinades a aquests actes són les següents: per una missa pagada a la vicaria major, 48,10 ptes.; per la confecció d'un oli del bisbe a càrrec de Mateu Taberner Oliver, 500 ptes.; i per l'edició de 550 exemplars d'un opuscle a càrrec de la Impremta Mn. Alcover 500 ptes.

La creu del Camp de la Batalla

L'erecció de la creu monumental en honor a Jaume III en el Camp de la Batalla és la iniciativa cultural més destacada de tot el mandat del batle Sebastià Garau. Les actes municipals reflecteixen la iniciativa del primer edil. El 17 de juny de 1949 el batle proposa commemorar el sisè centenari de la mort de Jaume III. L'acta recull el relat històric dels fets amb un cert to d'idealització retòrica. S'hi afirma que Jaume III «regó

con su sangre las tierras lluchmayorenses ligando así íntimamente con la Historia y la Tradición el nombre de nuestra villa (...) en defensa de sus atropellados derechos, que la desgracia, la traición y la muerte le arrebató a presencia de su propia esposa e hijo, el Tierno infante herido en el rostro, por mano aragonesa.» No hi falten referències extemporànies sobre el Crist de la Sang: «aquel 25 de octubre de 1349 en que piadosa y reverentemente fue depositado el real cadáver en nuestra Iglesia Parroquial donde permaneció varios días, seguramente a los pies del venerado Santo Cristo de la Esperanza». El relat oficial continua amb una apel·lació a la responsabilitat contemporània: «Esta triste página de nuestra historia patria lleva escrito con indeleble carácter el nombre de Lluchmayor (...) nosotros sus descendientes venimos obligados por imperativo histórico a perpetuar la memoria de aquel 25 de octubre en que el destino nos hizo testigos del triste fin de una dinastía conquistadora de reinos y fundadora de villas.» Finalment, el batle proposa que: «se perpetúe y se honre su memoria erigiéndose una cruz que, levantada en los terrenos del Campo de la Batalla, recuerde a las futuras generaciones el hecho histórico y les pida una oración para el eterno descanso del desventurado monarca» i que «sea acordada la erección del monumento y al mismo tiempo la celebración de unos actos que sean dignos de la importancia histórica que el hecho encierra».

Al cap d'uns mesos, el batle exposa el projecte del monument per commemorar i el programa d'actes editat amb publicitat (Acta de 28 de juliol de 1949). Més endavant, informa que s'ha posat en contacte amb el propietari de la parcel·la que «a distancia de una legua escasa de nuestra población, se desprende por la Historia y datos comprobados que en sus cercanías tuvo lugar la batalla en que halló muerte dicho Rey Jaime III». El propietari de la finca és Miquel Vidal Tomàs, «casado, propietario y vecino de esta ciudad, domiciliado en la calle Gamundí núm. 3», que assabentat del projecte «espontáneamente manifestó que para tal efecto y motivo tenía mucho gusto en ceder voluntariamente y gratis en absoluto dicho terreno al ayuntamiento». La corporació considera que Miquel Vidal «da un ejemplo de ciudadanía y patriotismo» i li ho agraeix. L'acord municipal del 18 d'agost pres per unanimitat es concreta en tres punts:

-Alçar una creu monumental de 10 metres d'altura, segons el projecte de l'arquitecte Gabriel Alomar.

-Seguir l'exemple del governador civil Manuel Pardo Suárez, que ha impulsat la construcció de sarcòfags per a Jaume II i Jaume III a la Capella Reial de la Catedral.

-Demandar ajuda econòmica a la Diputació Provincial de Balears i a l'Ajuntament de Palma, atès que els fets històrics commemorats afecten tot Mallorca i no sols Lluçmajor.

El diari *La Almudaina* es feia ressò de l'acte d'inauguració de la Creu efectuat el 23 d'octubre. Dies abans, el 21, ja publicava que «Lluçmajor honrarà el domingo su historia y dará una prueba más de su educación cívica acudiendo en masa al lugar donde aconteció tan infausto suceso que no solo acabó con un Rey sino que su muerte arrastró consigo a todo un reino.» El programa anunciat és el següent: 10'15 h. Concentració a l'església parroquial. 10'30 h. Sortida de la comitiva cap al Camp de la Batalla. 11'15 h. Arribada de les autoritats provincials presidides pel capità general, el governador civil, el president de la Diputació, batles de diferents poblacions i representants dels exèrcits de Terra, Mar i Aire. Benedicció de la creu i missa de campanya presidida pel bisbe Hervàs. Parlaments amb participació de Mn. L. Riber, acadèmic de la RAE. «Vino de honor» a l'ajuntament.

La crònica de dia 25 a *La Almudaina* destacava l'assistència de les autoritats locals: el batle, Sebastià Garau; el jutge instructor, Jaume Ferrer; el capità de la Guàrdia Civil, Florián Talaya; l'ecònom, Pedro Suasi, el cap de Correu, Antoni Ferrer; el mandatari local de la FET, Llorenç Clar; el P. Miquel Tous, TOR. Segons el diari, davant la creu el batle hi va pronunciar un discurs i Mn. Joan Vich hi va fer un parlament. També s'hi llegiren poemes de Francesc Pomar i de Maria A. Salvà, a la qual s'elogia amb aquests termes: «Que evocadora la bella figura de esta viejecita abrumada de vida y de gloria. Ella tradujo toda la sugestión de la jornada.»

El 1952, al final del mandat del batle, hi ha una referència al cost de les obres del monument: 22.506,84 ptes. Les aportacions de la Diputació i d'altres ajuntaments sumaven 10.400 ptes. L'any 1950 el contractista de les obres havia reclamat un deute a l'ajuntament de 9.975 ptes., una quantitat que sembla que havia d'assumir el governador civil Pardo Suárez, que en aquell moment havia canviat de destinació sense que s'hagués fet efectiu el pagament. El batle va declarar que faria gestions perquè es pogués abonar la quantitat pendent.

Maria A. Salvà i Francesc Pomar

Al llarg d'aquells anys es duen a terme altres iniciatives culturals, com la concessió d'una subvenció per publicar les obres de Maria A. Salvà, a petició de Francesc de B. Moll. L'ajuda aprovada per unanimitat va ser de 125 ptes. per una subscripció de cinc exemplars de les obres (Acta de 15 d'abril de 1948). Abans s'havia destinat la quantitat de 200 ptes. a la Unión Diocesana de Hombres de Acción Católica per un premi per a una monografia sobre el santuari de Gràcia tractat des del punt de vista religiós, històric, topogràfic, artístic i folklòric. (Acta de 24 de juliol de 1947). Més endavant l'Acció Catòlica comunica que el guanyador del premi ha estat Francesc Pomar pel treball titulat «Vós que sou lluchmajorera, beneïu nostra ciutat». El batle assistirà al lliurament que s'ha de fer al Círculo Mallorquín, segons consta a l'acta de 13 de novembre de 1947. Com a ajuda a l'edició del llibre *Floreçillas lulianas*, del franciscà Miquel Caldentey, se'n compren exemplars. Igualment, es donen ajudes a la Joventut Seràfica perquè organitzi la festa dels Reis d'Orient, a la Banda de Música, a les festes de s'Estanyol i s'Arenal i a la celebració de diverses edicions de la volta ciclista a Mallorca.

Per altra banda, es denega una ajuda econòmica a l'Orquestra de Lluchmajor, de Pedro A. Jaume, però la corporació manifesta que li donarà suport moral. Tampoc el Fomento del Turismo rep una ajuda quan demana la col·laboració per a un concurs d'instruments populars que volia evitar que «la ya tan precaria afición a la gaita, tamboril y flabiol no se extinga.» Diversos mestres d'escola veuen denegada l'ajuda per a habitatge que sol·liciten.

Uns gegants pagesos

En canvi, es creen beques per als estudiants locals, però amb molt de debat intern sobre la manera de fer-les efectives, i també es dona ajuda econòmica per a material didàctic de les escoles i, el 1951, se subvenciona la futura Universitat de Mallorca amb 2000 ptes.

Crida l'atenció que el 31 d'octubre de 1949 s'hagués acordat fer una parella de pagesos gegants sobre els quals posteriorment no s'ha tengut notícia que haguessin estat confeccionats, tot i que s'havien consignat les despeses oportunes: a Jaume Catany, 500 ptes. per confeccionar les figures; a Margalida Mas, 2.078 ptes. per fer vestits i aportar-hi la roba; a Francesc Vidal, 483 ptes. per feines i materials de fuster.

Polèmica taurina

El costum de celebrar curses de braus al pati de l'escola pública, i a més en condicions precàries de seguretat, ja que el tancament de la plaça es feia amb carros i altres elements com taulons i posts, ja era motiu de polèmica abans que passassin els fets que relaten les gloses esmentades al principi. Mestres d'escola i ajuntament tenien visions diferents sobre la qüestió, tal com demostra la queixa que havia adreçat al consistori la directora de l'escola de nines l'any 1942. Ara la discrepància es repetia i la protagonitzava el mestre i, alhora, primer tinent de batle, Antoni Salvà Garau, que comunica per escrit a la sessió plenària del 28 de juliol de 1949, a la qual no assisteix, «su disconformidad a que se celebre la becerrada o novillada que hay proyectada para la próxima fiesta patronal dentro del patio del Grupo Escolar, por no permitirlo las disposiciones vigentes y otras consideraciones que expresa.» Tanmateix la resta de companys de consistori no li varen fer cas i, segons l'acta: «El ayuntamiento se dio por enterado, no recayendo acuerdo concreto alguno.»

Visita del nou governador

El 18 d'abril de 1952, el nou governador civil de la província, Alejandro Rodríguez Valcárcel (el seu mandat va ser breu: 1952-1953), visita

Llucmajor i la corporació el rep en sessió extraordinària, a la qual assisteix un nombre considerable de veïns «representativos de todos los estamentos y clases sociales y fuerzas vivas de la Ciudad, que llenaban por completo el salón». (Acta de 18 d'abril de 1952)

El batle en un parlament fa balanç dels problemes de la ciutat i menciona l'acabament del Grup Escolar, la construcció de setze habitatges per a mestres, la necessitat d'un varador a s'Estanyol, la millora de l'abastiment d'aigua i la recerca de nous proveïments, la pavimentació de 28 carrers, aconseguir l'arribada del telèfon a s'Arenal, la necessitat de millorar, conservar i reparar camins veïnals, i la construcció d'un mercat cobert.

Com a resposta el governador declara que «lo que le importaba era conocer a fondo y de manera directa las necesidades de los pueblos de la provincia que por designación del Caudillo (que Dios guarde) le había tocado regir y asimismo escuchar las opiniones de los miembros de los concejos municipales y de los demás elementos representativos de la Ciudad (especie de concejos abiertos).»

També manifesta «que era reciamente falangista por encima de todo, però que nadie creyera que de esta condición y de esta fe hacía un banderín de enganche (...) en su ejercicio de gobernador civil no establecía distingos de clase alguna por el color de las camisas» i que el que volia era «encontrar hombres de buena voluntad, de carácter y capaces de reconocer estas dos verdades: Dios y España».

En el torn de paraules cedides al públic assistent, Pedro Urbina demana que davant l'escola pública s'hi faci un parc i no les cases dels mestres, i Bernat Mulet Puigserver declara que fa pena l'estat dels camins rurals, que abans estaven en bon estat.

El batle els respon, respectivament, que les cases dels mestres poden fer-se a na Joanota i que l'ajuntament no té fons per fer front a 200 km de camins. B. Mulet li replica que si hi ha diners per asfaltar carrers n'hi pot haver per arreglar els camins. El governador: declara

que pren nota de les preocupacions i afirma que «en cuanto a la terminación del Grupo Escolar prometía conseguir –de donde fuera– la cantidad suficiente». Pel que fa als camins, suggereix la imposició d'un impost o l'anomenada prestació personal de feina.

Final del mandat

Sebastià Garau deixa el càrrec de batle en un ple extraordinari celebrat el 28 de setembre de 1952, en el qual assisteix «numeroso público que llenaba por completo el salón.» Durant el ple es llegeix un ofici del governador civil que fa referència a la petició que havia presentat el batle amb el desig de ser rellevat en el càrrec: «visto el escrito de 5 de los corrientes en el que presenta a mi autoridad la renuncia al cargo, con esta fecha vengo a acceder a su petición.»

El batle cessant fa balanç de quasi set anys de mandat i es declara satisfet de la gestió econòmica municipal efectuada, ja que si l'octubre de 1945 hi havia un deute de 652.299,61 ptes., ara el deute pendent és de 546.979,30 ptes. Destaca que s'han hagut d'afrontar les despeses ocasionades per l'estada del batalló d'Infanteria, que pugen a 65.767,89 ptes. En conclusió, creu que ha complit amb la seva obligació: «esta alcaldía no ha gastado más de lo previsto.»

També destaca les obres efectuades durant el seu mandat: la síquia de Ferrutxelles, la prolongació de la ronda Sud (carrers d'Antoni Maura i Miquel Salvà), l'obertura dels carrers Pere A. Mataró i Grup Escolar, la tramitació d'habitatges protegits de l'Obra Sindical del Hogar, la compra de la finca de na Joanota per 30.000 ptes. per a ambulatori de l'INP, la construcció d'un aljub públic per a ús veïnal a la plaça de Ntra. Sra. de Gràcia, la construcció d'un mur de contenció a la mateixa plaça per facilitar-ne la urbanització, la reforma i ampliació de la part dreta del cementeri amb 30 nínxols municipals, la construcció del cementeri civil segons les disposicions «o sea, con la debida separación del católico», l'erecció de la creu monumental commemorativa del VI centenari de la mort de Jaume III, la pavimentació asfàltica dels carrers centrals, l'alineació i rasants a s'Estanyol, la reforma de la

placeta del carrer de Miramar a s'Arenal, la construcció de l'escala del carrer Onésimo Redondo (no acabada) a s'Arenal, el projecte de reducció del Grup Escolar a 24 unitats «aprobada por la superioridad» i obtenció d'una subvenció de 288.000 ptes. per al centre educatiu. En el debat, el regidor Salvà Rubí li demana detalls sobre la subvenció per a l'escola i el batle diu que falten 400.000 ptes. i que caldrà demanar-les.

Tot seguit, Jaume Manresa Salvà pren possessió del càrrec com a batle accidental mentre Sebastià Garau baixa de l'estrada i s'entremescla amb el públic.

DEL TRAMVIA A L'AUTOBÚS: NOTES SOBRE EL TRANSPORT A S'ARENAL DURANT LES DÈCADES DE 1920, 1930 I 1940

Dídac Martorell Paquier

Resum

El 14 d'octubre de 1921 s'inaugurà el tramvia de s'Arenal, de la companyia Tranvía Arenal. La línia travessava els prop de 5,5 km de platja, de punta a punta, i no estava electrificada. El 1926 l'explotació del tramvia passà a la Societat General de Tramvies Elèctrics Interurbans (SGTEI), de Palma. D'aquest tema se n'ha parlat en diversos articles, així com al llibre *El tranvía del Arenal: 100 años de historia* d'Antonio Sanchis (2021). En aquesta comunicació aportarem noves dades sobre el tramvia, complementàries als estudis previs. També traçarem per primera vegada la història dels primers autobusos que circularen a s'Arenal als anys trenta i quaranta, fruit de la substitució dels tramvies, prenent com a base d'estudi l'*Expediente en virtud de solicitud de permiso para establecer un servicio de Autobuses entre Palma y distintos suburbios de este Municipio*, de 1943-1944, conservat a l'Arxiu Municipal de Palma.

El transport a s'Arenal (1916-1964)

El 5 de maig de 1907 els regidors de l'Ajuntament de Lluçmajor exposaren la idea que un tren unís Palma i Lluçmajor, tot passant per s'Arenal.

«El 1910 s'aprovà el concurs per acordar un traçat i qui duria a terme les obres, ja des d'un principi, sense tenir tan sols els projectes presentats, es preveia que ni s'Arenal ni el Fort d'Enderrocat no quedarien fora

del traçat de la línia. S'Arenal, tant per facilitar l'anada i vinguda de passatgers i estiuejants cap el llogaret com per convertir-se en un punt de càrrega de marès, i el Fort, per poder proveir d'artilleria pesant la bateria situada a Enderrocat» (TOMÀS 2018: 161-162). El somni es materialitzà sis anys més tard: el 1913 s'aprovava la construcció de la línia que connectaria Palma amb Santanyí passant per Coll d'en Rabassa, s'Arenal, Lluçmajor i Campos. El gener de l'any següent ja havien començat les obres a s'Arenal. Finalment, el 5 d'octubre de 1916 s'inaugurà la via. S'Arenal ja tenia tren (FONT 1975: 32-34). Aquell mateix any s'inauguraren els tramvies elèctrics a Palma (SEGUÍ 1980: 147).

Antoni Pomar escrigué: «Idò bé, de tots és sabut que abans de la Guerra Civil no hi havia més que dos medis de comunicació pública per dirigir-se a S'Arenal. Un era combinar-se'n amb el tramvia que arribava de Palma [...]. Un altre, era agafar el tren de Santanyí, que tenia una estació-baixada a S'Arenal» (POMAR 1991: 165-166). Aquesta línia de ferrocarril ha estat estudiada degudament a *El ferrocarril a Mallorca. La iarda mallorquina*, de Nicolau S. Cañellas (1990) i a *La companyia dels ferrocarrils de Mallorca*, de Pere J. Brunet (1994), entre d'altres publicacions no menys interessants. El tramvia de què ens parla Pomar arribà a s'Arenal el 1921 com a ferrocarril econòmic, i es clausurà oficialment el 1941. Finalment, al final de la Guerra Civil arribà l'autobús regular per substituir el tramvia. Fins llavors, autobús i tren coexistiren, fins que es clausurà el ferrocarril el 1964. Del tren se n'ha parlat força, de manera que no creiem necessari parlar-ne més en aquesta comunicació. Del tramvia, en canvi, creiem que encara en podem treure a llum noves informacions i reflexions, així com de l'autobús regular, del qual se n'ha escrit molt poc.

El tramvia de s'Arenal (1921-1941)

Del tramvia de s'Arenal se n'ha parlat diverses vegades, i fins i tot se n'ha publicat el monogràfic *El tranvía del Arenal: 100 años de historia*, d'Antonio Sanchis Florit (2021), del qual se'n deriva la comunicació «El tramvia de l'Arenal», del mateix autor, a les Actes de les V Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor (2022, p. 243-256). D'aquesta manera,

volem que aquesta comunicació serveixi per aportar noves dades i reflexions sobre aquest tramvia, complementàries als estudis anteriors, així com per traçar-ne l'evolució a través de la substitució per l'autobús.

L'empresa del tramvia al poble de s'Arenal arribà de la mà de la societat anònima Tranvía Arenal, que fou promoguda per empresaris burgesos relacionats d'una manera o altra amb la zona, com veurem a continuació: el president del Consell d'Administració, de la Junta Directiva i de la Comissió Executiva fou Llorenç Roses Siragusa, aleshores propietari de la possessió de Son Verí de Baix, de la qual sorgí gran part del nucli urbà de s'Arenal.¹ De fet, les cotxeres del tramvia s'edificaren en terrenys de Roses, a l'actual cantonada triangular del carrer de Terral amb l'avinguda de Miramar i el carrer de Costa i Llobera. Aleshores, però, es trobaven en una zona que encara no s'havia urbanitzat, al carrer de la lletra E, de manera que les cotxeres n'eren l'única edificació (MARTORELL 2019: 218-219). Per altra banda, trobarem en els òrgans d'administració, direcció i execució els noms, entre d'altres, de Bartomeu Riutort Sabater, Bernat Ripoll Llompart, Ferran Alzamora Gomà, Bartomeu Moner Eguía, Pere M. Estrany Mateu, Pere Bosch Oliver... Tots ells eren empresaris i propietaris de terrenys a la zona. El 1922, Bartomeu Riutort inaugurà l'Hotel Balneari Plage i promogué la urbanització de Can Pastilla, fruit de la parcel·lació de sa Torre Redona, rebatiada com a San Antonio de la Playa. El llucmajorer Bernat Ripoll, per la seva banda, també participà de la urbanització de Can Pastilla. Tant Ripoll com Riutort eren empresaris licoristes. Ferran Alzamora tenia, des de 1913, terrenys i una petita possessió a vorera de mar —Ca n'Alzamora—, a la meitat de la platja, que posteriorment es parcel·laren per fer-hi les urbanitzacions de les Meravelles (1934) i Sometimes (1955). Bartomeu Moner, com Alzamora, era propietari d'una illeta fruit de l'establiment del Pinar de Son Sunyer el 1913, i hi edificà Can Moner, un conjunt de tres xalets construïts els anys 1924, 1926 i 1928, que en l'actualitat ocupen els terrenys de la macrodiscoteca Megapark (CABELLOS 2016: 62-

1 Sobre els orígens del nucli urbà de s'Arenal, vegeu MARTORELL PAQUIER, Dídac (2017). «Platja de Palma: topònim franquista. La toponímia major als barris i pobles de s'Arenal», *I Jornades d'Estudis: el Pla de Sant Jordi*, pàg. 297-322.

63). Pere Miquel Estrany era el propietari de Son Monjo, una possessió de Lluçmajor que fa partió amb Palma a prop de s'Arenal, alhora que tenia una fàbrica de calçat i pell adobada fundada el 1894.² Pel que fa a Pere Bosch, a més de tenir una fàbrica d'estores a Pollença, Can Morató, era el propietari de la possessió de ses Fontanelles des de vers el 1910,³ situada a vorera de mar, on als anys vint promocionà una petita urbanització.

Segons els estatuts aprovats el 10 d'abril de 1921, la societat Tranvía Arenal tenia com a objecte:

«La explotación del servicio de transportes de personas y mercancías entre los caseríos llamados Coll d'en Rebassa y Arenal por la orilla del Mar, bordeando la costa de Levante de la bahía de Palma, utilizando cualesquiera clases de vehículos y fuerza motriz, haciendo los estudios previos, obteniendo las concesiones necesarias, haciendo las obras que se requieran implantando los servicios que se acuerden, pudiendo ampliar su radio de acción con ramales, prolongaciones o complementos que se estimen convenientes»

i tenia parada al carrer dels Paraires, 47 i 49, de Palma. Es constituí amb un capital social de 500.000 pessetes, representat per 1.001 accions de 500 pessetes cadascuna.⁴ Des del desembre de 1920 començaren les subscripcions amb l'abonament inicial del 10 %, que s'obriren, a Lluçmajor, al Foment Agrícola Industrial i Comercial de Lluçmajor, a la casa de Llorenç Cirerol Pons i a la casa dels germans Ripoll. El 25 d'abril de 1921 es feu l'emissió de les accions. Quasi totes foren subscrietes per estiuiejants burgesos i gent de s'Arenal, segons Antoni Galmés (GALMÉS 1982a: 4), malgrat que no en tenim la llista perquè es tractava d'una societat anònima.

2 La fàbrica estigué a Palma, a l'actual carrer de Josep Rover Motta, davant la Porta des Camp, i s'esbucà als anys 50. L'adoberia estigué as Rotlet (es Molinar), i també tengueren un embarcat as Coll d'en Rabassa. Devem i agraïm aquestes informacions a Pere Galiana Veiret (es Coll d'en Rabassa, 1942).

3 Vegeu l'Arxiu Municipal de Palma, LP-376/19.

4 Segons la Cambra Provincial de Comerç, Indústria i Navegació, el capital inicial era de 500.500 pessetes, malgrat que el nombre d'accions i el seu valor era el mateix. S'havien desemborsat el 50 % de les accions i la companyia es constituí l'endemà de la signatura dels estatuts (Cámara Provincial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca 1922: 94-95).

El tramvia s'inaugurà el 14 d'octubre de 1921 a les 16.00 hores a s'Arenal. La Cambra Provincial de Comerç, Indústria i Navegació, en l'anuari de 1921-22, destacà l'esdeveniment amb les següents paraules:

«El tranvía del Arenal

En la Memoria anterior se anunció que se procedía a instalar un tranvía de fuerza motriz desde el Coll d'en Rabassa, a continuación de la parada de los tranvías eléctricos de Palma, hasta el Arenal, línea que bordeando el mar uniría la capital con aquellos terrenos llamados a un mañana venturoso.

Pues bien; tenemos hoy la satisfacción de consignar que este tranvía se inauguró felizmente durante el finido año, y, ciertamente, los resultados no desmienten la esperanza fundada del éxito de aquella empresa.

Es singular el encanto de esta línea y trascendental en importancia al enlazar los caseríos del Coll d'en Rabassa y el Arenal, contribuyendo a su pujanza y desarrollo (Cámara provincial de comercio, industria y navegación de Palma de Mallorca 1922: 127).»

Per altra banda, la notícia arribava fins al Principat de Catalunya:

«[Tranvía Arenal:] Así se llama una sociedad que se ha formado por un grupo de amantes de Mallorca, que en poco tiempo y a costa de sacrificios y no pocos trabajos llevados con un tesón digno de todo elogio, han construído una línea de tranvía con tractores a gasolina, que partiendo del «Coll d'En Rebassa» recorre la espléndida playa, única en la isla de 5 kms. llamada del Arenal para llegar al pueblecito de este nombre. Es éste uno de los lugares más lindos y pintorescos de Mallorca, que estaba olvidado por sus pocos y deficientes medios de locomoción»

(*La Gaceta de Cataluña*, maig de 1922, a FONT 1975: 50).

Cal entendre que, fins aleshores, Can Pastilla no era un territori urbà, sinó sobretot d'horta i unes quantes pedreres que tenia com a influència directa el nucli des Coll d'en Rabassa. El tramvia, com el tren, aleshores significava *progrés*; per tant, era sinònim d'estiueig, turisme i desenvolupament urbà del poble. El desembre d'aquell any a *La Almudaina* es publicava el següent anunci: «Solares en el Arenal. En el punto más céntrico y muy cerca del Tranvía, puntos elevados y de muy buena vista, se venden desde 25 céntimos el metro cuadrado hasta tres pesetas. El pago de los mismos podrá efectuarse a razón de 5 ptas. mensuales. Informes: José Sureda, café de la Estación del ferrocarril» (FONT 1975: 19).

Els orígens d'aquest tramvia, segons Onofre Llinàs, provenen de la iniciativa de Ferran Alzamora, que el 23 de juliol de 1920 sol·licità al governador civil l'«autorización temporal y con vía desmontable del ferrocarril económico Coll d'en Rebassa-Arenal». La llicència fou concedida el 31 d'agost d'aquell any, i els primers preus foren: de s'Arenal as Coll d'en Rabassa, 0,30 cèntims el trajecte, i de s'Arenal a la plaça de Cort de Palma, 0,50 cèntims. El primer horari de sortides que s'aprovà fou de les 6.00 hores a les 19.30 hores, en un trajecte mínim cada dues hores, amb parada a Can Moner. L'horari s'incrementà més endavant (LLINÀS 1992: 12). El cert és que un mes abans, el 24 d'abril, Ferran Alzamora, que era president del Foment del Turisme⁵, comunicà a l'entitat «que veuria amb bon ull l'escomesa d'un projecte que defensaven diversos propietaris de terrenys i finques de l'Arenal. La idea era perllongar el tramvia des de la zona del Molinar fins a l'Arenal, sense perjudicar altres serveis establerts, per la vorera de mar; per la qual cosa significar la creació d'un trajecte turístic de debò. El projecte tingué el suport moral del Foment del Turisme» (VIVES 2005: 58).

Però, segons Lluís Fàbregas, el vertader ideòleg d'aquest tramvia fou Manuel Fontirroig, un empresari que havia tingut negocis a Bombai i Calcuta relacionats amb la Salinera Espanyola, fins que va decidir tornar a Mallorca:

⁵ Ferran Alzamora en fou president de 1919 a 1927. El seu germà Enric fou el primer president de l'entitat, de 1905 a 1911 (VIVES 2005: 425).

«Así fue como, después de previos estudios, obtenidos los permisos pertinentes y demás, hizo construir un tendido de línea férrea del tipo de vía estrecha propia de vagonetas dichas de mina, que debían unir el Coll den Rabassa con el Arenal de Son Sunyer. Hizo construir adecuados pilares y cimentación de hormigón, donde se montaron las travesías que debían soportar los raíles» (FÁBREGAS 2017: 472).

No obstant això, no hem trobat cap Manuel Fontirroig als documents, però sí Josep Fontirroig Ramis, com a secretari de la Junta Directiva i el Consell de Direcció de la companyia segons els estatuts de la societat. També el trobem als llibres d'actes dels plenaries de l'Ajuntament de Palma com a director i gerent de Tranvía Arenal. El febrer de 1922, Fontirroig presentà un avantprojecte de prolongació de la línia des des Coll d'en Rabassa fins a Palma (AMP, AH-2191: 238f); projecte que s'aprovà a la sessió del 20 de novembre (AMP, AH-2192: 230v). Per fer-ho possible, la Junta de Govern de la societat amplià el capital a través de l'anunci d'una sèrie de bons (FONT 1975: 50). Sabem, però, que el 1920 la Societat General de Tramvies Elèctrics Interurbans (SGTEI)⁶ començà a bastir la línia des Molinar as Coll d'en Rabassa, que partia de la porta de Sant Antoni i de la plaça de Cort (des de 1941, també, de Sant Francesc), i que completava 5,620 km de xarxa (SEGUÍ 1980: 146).

El 22 de desembre de 1923 el vicepresident de la companyia, Juan Delgado Otaolauruchi, sol·licitava al secretari de l'Ajuntament de Lluçmajor que es donés d'alta a la contribució l'edifici de les cotxeres. En aquesta carta es descriu com era l'edifici: una nau rectangular de planta baixa de 15 x 36 metres, que feia 4,60 metres d'altura als

⁶ La SGTEI es constituí el 1914, quan compraren les accions de la Societat Mallorquina de Tramvies (SMT), que fins aleshores explotava els tramvies de tracció animal. L'objectiu de la SGTEI fou la creació d'una xarxa de tramvies elèctrics que comunicuessin el centre de la Palma amb els barris perifèrics, «cada vegada més populosos» (BIBILONI 2002: 32). Entre el 1958 i el 1959 desaparegueren totes les línies, substituïdes per autobusos de la mateixa companyia: «Les causes de la supressió foren la inadequació de la xarxa tramviària al creixement de la ciutat (Palma tindrà l'any 1960 quasi 160.000 habitants, quasi el doble que el 1890), l'envelliment de les infraestructures, la qual cosa feia que aquest transport fos lent i incòmode, i les molèsties que causava al transport privat, en constant augment des de 1952 (Ib.: 38).

costats i 9,10 al centre. L'edifici estava destinat a cotxeres i magatzem, a més de tenir habitatge per al *guarda-almacén*. S'estimava que el lloguer de l'habitatge era de 60 pessetes anuals i 200 pessetes per a tot l'immoble (AMLL, CO-1923, 2487. Vario). L'habitatge del guarda tenia entrada independent de les cotxeres, i constava de dos dormitoris, un rebost, una cuina, un bany, una sala, a més d'una habitació de 14,4 m² utilitzats com a magatzem. També es dotà de telèfon. Finalment, davant l'edifici es construï una plataforma giratòria per als tractors, a diferència des Coll d'en Rabassa, on hi havia un triangle de vies per fer aquesta funció (SANCHIS 2021: 40).

Martina Quetglas Llabrés *de cas Murer* (Muro, 23 d'octubre de 1933), de petita vivia a Establiments, i quan era estiu viatjava a s'Arenal en tramvia perquè hi vivia una germana de son pare. Recorda el tramvia i les cotxeres de quan tenia sis o set anys: «Veníem d'Establiments amb so tramvia que hi havia allà. I a Palma passàvem per davant la Seu, hi havia unes escales per allà baix i agafàvem es tramvia que venia cap a s'Arenal. D'Establiments davallaven des carrer de Sant Miquel i fins allà. Veníem amb so tramvia i diumenge vespre ja nos n'anàvem de cap es carrer de Sant Miquel. Veníem a ca sa tia Maria [carretera Militar a l'altura del carrer de Milà]». ⁷ Sobre les cotxeres i altres aspectes del tramvia, en recorda el següent: «era un taller que arreglaven peces des tren. I aquest tramvia *después* d'on anava sa gent duia dues vagonetes darrere amb carbó i estelles de llenya, i so n'ho duien per amunt que havien de *repostar* es tren a dalt de tot. A dedins ses cotxeres hi havia tramvies vells i ferrers que arreglaven coses. I allà s'aturava i se'n tornava».

Pel que fa al servei, d'un primer moment començava as Coll d'en Rabassa, on es feia transbordament amb el tramvia elèctric, però el 1926, una vegada adquirida la concessió de l'explotació d'aquest tramvia per la SGTEI, s'allargà l'electrificació fins a Can Pastilla (CABELLOS 2016: 59-60). Aleshores el tramvia elèctric s'aturava davant de l'Hotel Balneari Plage, on començava el trajecte a motor. El dia 1 de setembre de 1925 el Consell d'Administració cessà en bloc a causa

7 Pronúncia *tremvia*.

de la liquidació de la companyia (*Boletín Oficial de la Provincia de Baleares*, 11 d'agost de 1934, núm. 10.560: 4). El 22 de gener de 1926 se subhastà públicament la liquidació de la societat Tranvía Arenal, i el març d'aquell any la SGTEI sol·licità l'electrificació de la línia fins a Can Pastilla, que fou aprovada al BOPB el 18 d'agost, i al setembre ja s'aplicà. Des Coll d'en Rabassa a Can Pastilla hi havia 2.642 metres amb pendents, corbes i freqüents parades; en canvi, el trajecte de Can Pastilla a s'Arenal, de 5.142 metres, no s'electrificà perquè no ho veieren necessari: «[els 5.142 metres] carecen de pendientes, sus curvas, de gran radio son muy abiertas tienen muy pocas paradas y la mayor parte de su recorrido es independiente de todo camino público, es decir, que se trata de un trazado de fácil explotación y que se presta al empleo de los tractores de explosión y de combustión interna con que hasta ahora se ha efectuado» (LLINÀS 1992: 12).

Una vegada fixat el servei, els horaris anaren canviant al llarg dels anys. El 1923 els horaris d'hivern els dies laborables eren els següents: sortides des Coll d'en Rabassa a les 6.30, 9.00, 11.00, 13.00, 14.30, 15.30, 17.00, 17.30 i 19.30 hores; de s'Arenal a les 6.00, 8.30, 10.30, 12.30, 14.00, 15.00, 16.30, 18.00 i 19.00 hores. Els diumenges i festius les sortides des Coll d'en Rabassa eren a les 6.30 hores i cada hora des de les 7.00 fins a les 20 hores; de s'Arenal, a les 6.00 hores i cada hora de les 7.30 fins les 19.30 hores (Fomento del Turismo 1923: 152).

José Ruiz Rodríguez, veí de s'Arenal, el 1929 defensà a la revista *Concepción Arenal* —la primera publicada al poble de s'Arenal—, uns bons horaris del tramvia amb un interval d'una hora i mitja, i denuncià una discriminació que havia ocasionat que la gent es veiés obligada a davallar a Can Pastilla i anar fins al poble de s'Arenal caminant. A més, gràcies als textos que publicà, podem saber que aleshores en diumenge els tramvies anaven buits:

«Los tranvías de El Arenal

Creemos que la Compañía de tranvías de Interurbanos no ha calculado bien la disminución de tranvías, en días laborables, que unen El Arenal con Palma.

Hasta ahora el horario de tranvías era el siguiente: 6'10 — 7'40 — 9'10 — 10'40 — 12:10 — 1'40 — 3'10 — 4'40 y 6 (último). Con el nuevo cambio se han suprimido los tranvías de 7'40, 10'40, 12'10 y 3'10. Precisamente, este de las 3'10 era el elegido por el turista para visitar El Arenal y desde que se ha puesto en vigor el nuevo horario, casi ha desaparecido la visita de turistas y los pocos que vienen, hacen el viaje a pié de C'an Pastilla a El Arenal. Creemos que debe restablecerse este tranvía de las 3'10 y el de las 12'10, que tantos trabajadores aprovechan.

Así mismo la Compañía debe establecer, los domingos, el horario de tranvías cada hora y media. Actualmente, veamos los tranvías que salen de Plaza Cort para El Arenal, los días festivos. 6'10, 7'40, 10'20, 12'20, 1'40, 3'40, 5, 6'20 y 7'40 (último). Nada se pierde suprimiendo el de las 7'40 porque siempre vá vacío y el público elige preferente el tren de las 7. La supresión de éste ningún trastorno ocasionaría ni interés alguno lesionaría. Pero, entre el tranvía de las 7'40 al de las 10'20 medía demasiado espacio, precisamente a las horas que más público afluye a El Arenal. ¿Por qué no se traza el horario de modo que el intervalo de salida de cada coche sea de hora y media? Así, quedaría el siguiente horario que no dudamos aprobará la Compañía.

Para domingos y festivos: 6'10, 7'40, 9'10, 10'40, 12'10, 1'20, 2'40, 4'10, 5'30, 6'30 (último) y al verano aumentar otro a las 8'10.

Para los días laborables: 6'10, 7'40, 10'40, 12'10, 1'40, 3'10, (que pudiera [llenarse?] del turismo), 4'40, y 6.

Así, nadie quedaría perjudicado y se evitaría el considerable trastorno del que vá a Palma, desde El Arenal, a las 6'10 o 9'10 y solo puede retornar a las 2'30 en tranvía o a las 3 en el tren.

Estamos seguros que la Compañía de tranvías estudiará nuestra proposición, complaciéndonos.»

(*Concepción Arenal*, març de 1929, núm. 2: 6).

La campanya de Ruiz per millorar els tramvies sembla que tingué efecte o, si més no, la SGTEI remà en la mateixa direcció. El maig de 1929 se n'anunciava un augment de la freqüència:

«Los tranvías de El Arenal

Agradecemos a la Compañía de Tranvías Inter-Urbanos, el haber aumentado el número de los que circulaban.

Nosotros, los únicos que nos hicimos eco de esto, podemos estar satisfechos.

Este pequeño éxito obtenido ha sido en beneficio de los vecinos de nuestro poblado.

Falta aún implantar el tranvía de las 3 de la tarde.

Creemos que, no sólo ésto, sino todo el servicio que antes se hacía volverá a implantarse.

Seguros estamos que la Compañía de tranvías nos atenderá, como siempre ha hecho»

(*Concepción Arenal*, maig de 1929, núm. 4: 7).

El 1927 el Foment del Turisme descrivia un seguit de possibles itineraris en tramvia, entre ells el recorregut sencer de Palma a s'Arenal:

«CUARTO ITINERARIO. Línea del ARENAL.—Se toma el tranvía con el rótulo *San Antonio*, que pasa por la calle de «Colón», plazas de «Cort» y «Santa Eulalia», calles de «San Francisco», «Lulio» y «Temple», que formaron parte de nuestro primer itinerario bordeando luego la costa por el *Molinar de Levante*, formado por casas pequeñas, pero limpias y alegres, apiñadas a lo largo de una costa baja en la que se forma la diminuta concha del *Portichol*. Continúa el tranvía por la Ciudad Jardín, el pueblo de *Coll d'en Rebassa* y llega a *Can*

Pastilla, donde se cambia de coche tomando un tractorcarril que recorre la extensa playa del Arenal hasta llegar al pueblo de este nombre, [...]»

(MULET i RIBAS DE PINA 1927: 14).

Sabem que més o manco a les Meravelles es creuaven el tramvia d'anada i el de tornada (CALVIÑO *et al.* 1996: 31). Tot i que al principi hi hagué parada a mitjan platja, a Can Moner, és segur que amb la urbanització de les Meravelles el 1934, sumat a la proximitat del seminari franciscà de la Porciúncula, al qual s'accedia per un camí des de vorera de mar, la parada es traslladà en aquest nou barri de s'Arenal. Per altra banda, a l'arribada del poble de s'Arenal el tramvia s'aturava enfront del carrer de Sant Cristòfol, davant del cafè de Cas Baster (actual cantonada on hi ha la Banca March) (SBERT 1992: 10).

Antonio Sanchis en el seu llibre documenta i detalla el recorregut i les parades a partir des Coll d'en Rebassa, que resumim tot seguit: el tramvia partia de l'actual carrer del Cardenal Rossell, davant de Can Poca-roba. Prenia per l'encreuament entre aquest carrer i el camí de Can Pastilla. Tenia com a primera parada davant de les cases de Son Mosson (es Carnatge). Continuava fins que arribava i feia parada a Can Pastilla, davant de l'Hotel Balneari Plage. D'allà recorria la platja fins fer parada al pont de la Síquia, a la frontera entre ses Fontanelles (partió de So n'Oms) i Son Sunyer (a l'actual barri de la Ribera). La penúltima parada era a les Meravelles i, finalment, acabava el trajecte a s'Arenal (SANCHIS 2021: 59-63).

Pel que fa al tram des Coll d'en Rabassa, el fet d'haver de passar per vorera de mar i Ciutat Jardí feia que hi hagués moltes corbes durant el trajecte, cosa que ocasionava incomoditats, retards i impuntualitat. Un usuari ho denuncià: «Para evitar este inconveniente, tendría que ir por la carretera y no dar tanto gusto a veraneantes que dominan por su cartera» (*Foch y Fum*, 7 de desembre de 1934: 2, a TOMÀS 2018: 165).

Com a curiositat, el tramvia adoptà diversos noms de manera popular. Antoni Pomar escrigué que hi havia gent que l'anomenava la

«Panderola» (POMAR 1991: 165). Per altra banda, Antoni Riera escrigué que «L'humor popular li donà diversos noms: “Ses cernedores”, “Ses Garrovetes”, “Sa Tortuga”, “Es Caragol” degut a la poca velocitat que duia i al renou característic de la maquineta» (RIERA 1984: 171). Qui dedicà diversos escrits al tramvia fou Joan Llabrés Ramis, franciscà de la TOR que estava a la Porciúncula; als seus texts l'anomena *trenet*⁸ o bé *carrilet*⁹, indistintament, tot i que advertia que els estudiants de la Porciúncula «maliciosament li deien “Sa Porcelleta”» (LLABRÉS 1988: 3). Llabrés redactà un escrit de caràcter costumista i romantitzant que explicava que a finals dels anys vint a Can Pastilla hi havia una dotzena de cases,¹⁰ «però amb tot i esser tan pocs els veïns, els tramvies elèctrics hi descarregaven, tres o quatre voltes al dia, uns escassos passatgers» (LLABRÉS 1981: 5):

«Per unir les dues poblacions indicades —Can Pastilla i S'Arenal— no hi havia ni fins i tot un mal camí. Així mateix, per salvar aquesta distància de cinc quilòmetres, hi havia un trenet, d'un sol vagó, que recorria la platja a uns quinze metres de l'aigua. Era un trenet amb motor de gasolina, que us resplandia dins el cervell.

[...] Era un trenet domèstic, pacífic i sense pretensions, que amb greu dificultat mai sobrepassava els quaranta per hora. [...]

D'aquesta manera el nostre familiar feia i desfeia el camí, que hi ha entre S'Arenal i Ca'n Pastilla, tres pics cada dia. A l'arribada de Ca'n Pastilla el passatge i la mercaderia havia de transbordar als esmentats tramvies elèctrics, que en teoria ens havien d'esperar per dur-nos a Ciutat. Deim això, perquè, a voltes, segons l'humor del tramviari, ens feien la mala jugada de partir quan al nostre trenet sols li mancaven cent metres per arribar. Aquest petit contratemps tampoc no ens girava massa

8 Bartomeu Font Obrador als anys 70 esmentà el tramvia amb aquest nom (FONT 1975: 47). També l'anomenà així Esperança Pinya Perelló (Palma, 1931 – 2020), quan la vàrem entrevistar.

9 Lluís Fàbregas als anys 60 també esmenta aquest tramvia amb el nom de *carrilet* (FÀBRE-GAS 2017: 472); igualment ho fa Joana M. Seguí (SEGUÍ 1980: 147).

10 Joan Llabrés conegué per primera vegada s'Arenal el 1929 (LLABRÉS 1988: 3).

el ventre, perquè ningú tenia massa pressa, i podien optar entre tornar a S'Arenal o esperar el pròxim tramvia que arribaria tres hores més tard. L'amo del cafè de La Sirena¹¹ tenia un bon cor, i ens deixava seure a tots dins el seu establiment, mentre prenguéssim un cafè o una copa de suc.

Perquè vegeu com era de familiar el nostre trenet, us diré que el conductor es prenia el dret, desiara, d'aturar la maquinària, per botar i arribar fins a l'aigua —unes vint passes només— d'on arplegava uns quants tions o branques, que el temporal havia tirat damunt l'arena. Ell necessitava llenya per encendre el foc per fer el sopar i per escalfar-se les vetlades d'hivern. En feia un feix, el fermava i, a peu segur i amb parsimònia patriarcal, retornava al vagó. La col·locava al lloc que manco estorbàs al passatge. I llavors, a tot gas, per rescabalar el temps perdut, tornàvem a partir... Creis-me: si un dia teníeu pressa, era millor partir a peu.¹²

I com que en aquest món tot té la fi, s'acabava el viatge i la tertúlia familiar dins el nostre trenet. Havíem arribat bé, sans, sense novetat a S'Arenal, a les cotxeries, [...]» (LLABRÉS 1981: 5).

Si bé en aquest escrit diu que el tramvia tenia un sol vagó, en un altre escrit de 1986, que pren com a base aquest mateix, deia: «Així mateix, a voltes, si les circumstàncies ho demanaven, li enganxaven un remolc, per dur més gent» (LLABRÉS 1986: 23 [251]). I el 1988 escrivia: «Quan els estudiants de La Porciúncula havíem d'anar de vacances, que era per Nadal, un dels nostres anava a avisar-los i hi posaven un altre vagó» (LLABRÉS 1988: 3). Segons Onofre Llinàs, que cita documents de l'època, el tramvia circulava a la velocitat de 12 kilòmetres per hora, el pes dels automotors era de 8 tones, i la càrrega màxima era de 36 passatgers (LLINÀS 1992: 12). Finalment, Llabrés afegeix que «A dos llocs distints

11 La Sirena era un bar de platja, precedent dels actualment anomenats *balnearis*, situat a l'extrem de la platja de s'Arenal, a Can Pastilla.

12 El 1982 reescrigué l'escrit i afegí el següent: «Record que una vegada pujà una pagesa, amb una panera d'ous al braç, vestida a l'any u, que mai no havíem vist. Al cap d'una estona un dels passatgers l'escometé: "Madona, seis que aquí hi ha lloc". "No, perquè fris...!" digué ella.» (LLABRÉS i VALLESPÍR 1982: 161).

del trajecte, les vies es duplicaven. Preníem la de la dreta, esperant que arribàs l'altre trenet, que havia de venir per la mateixa línia i que tant es podia torbar un quart com mitja hora» (LLABRÉS 1988: 3).

Pel que fa a les obres del tramvia, es construïren dos ponts. Un d'ells travessava el torrent de sa Síquia (canal artificial fruit de l'obra d'enginyeria de dessecació del Pla de Sant Jordi), i l'altre al torrent des Jueus.¹³ El pont del torrent des Jueus es coneixia com a *pont des Tramvia* (Foch y Fum, 27 d'abril de 1934, pàg. 174: 4). En l'actualitat als indrets on hi havia aquests dos ponts ja no hi ha ponts a tal efecte, sinó carrer asfaltat amb canals de drenatge d'aigua soterrats. Desconeixem exactament quan se soterrà el pont de la Síquia; en canvi, sabem que el del torrent des Jueus fou destruït amb el desbordament del torrent a causa de la gran torrentada del 17 de setembre de 1962 (SERVERA i VASCO 2022: 268-276).

Els primers cotxes del tramvia foren prestats per la SGTEI a Tranvía Arenal, procedents de la desapareguda Societat Mallorquina de Tramvies (SMT), que els havia utilitzat com a cotxes d'hivern. Eren de tipus Decauville i s'hagueren de modificar per adaptar-se a les vies de s'Arenal. Amb el temps s'adquiriren nous cotxes (SANCHIS 2021: 67-68). Pel que fa als tractors, foren comprats de la casa Campagne de París, a través de Lacy Ribas i C. de Palma: «Estos pequeños tractores, estaban originalmente diseñados para cubrir diversos tipos de trabajo como el de pequeñas mercancías, o como tractores de mina aunque tambien como tractores de maniobra en las estaciones». Més tard adquiriren tractors amb motor Benz, d'Alemanya (Ib.: 71 i 77).¹⁴ El tramvia de s'Arenal sempre funcionà amb benzina, i habitualment estava compost d'una màquina tractora i un cotxe, a excepció del dia de la inauguració en què enganxaren dos cotxes a cada tractor (SANCHIS 2021: 64).

13 D'aquesta manera al torrent des Jueus en aquella època hi havia tres ponts al pas del nucli urbà de s'Arenal: el del tren, el de la carretera Militar, i el del tramvia. En l'actualitat s'hi suma el del carrer de Cannes, que es construí el 1999 (MUR 2006: 97).

14 Sobre les màquines i els cotxes del tramvia, vegeu-ne la ressenya completa al capítol 9 de SANCHIS FLORIT, Antonio (2021). *El tranvía del Arenal: 100 años de historia*: 67-81.

Els primers conductors foren Eladio Crespo (21 anys), Gabriel Ginard i Jacinto Acevedo. Durant anys pernoctaren al cafè i fonda de Ca na Grina, al carrer de Sant Cristòfol (LLINÀS 1992: 12). Segons Joan Tomàs Mas *Vell*, el primer cobrador fou un home de llinatge Arrom —de qui parlarem tot seguit—, i un altre home, mestre Tomeu, es cuidava que tot funcionés bé (SBERT 1992: 10). Pere Galiana aporta el nom del coller Francesc *Prebebò*, com a un dels conductors del tramvia (GALIANA 2019: 96). A la memòria col·lectiva de s'Arenal ha quedat, però, la figura del guarda, mestre Rafel Araujo Terrades *de Cotxeres*, des Molinar, que estigué a les cotxeres fins força anys més tard de la clausura del tramvia, als anys cinquanta, i es quedà a viure a s'Arenal (CANALS 2012: 28). A més de ser el guarda, feu de cobrador i fou, durant sis anys, el primer president del Club Ciclista Arenal (CANALS 2006: 50), de 1964 a 1970. A mestre Rafel l'entrevistà Bartomeu Sbert el 1971; en aquesta entrevista aportà que el 10 de juny de 1939 en el trajecte de Can Pastilla a s'Arenal es recaptaren 39,15 pessetes, i el 24 d'octubre d'aquell mateix any en foren 14,10. En aquella època hi havia tarifes distintes: des de s'Arenal a la Porciúncula, 0,20 pessetes, i des de la Porciúncula a s'Arenal, 0,30 pessetes. La setmana del 22 al 29 d'octubre d'aquell any es recaptaren un total de 97,95 pessetes (SBERT 1971: 32).

Pel que fa a un dels cobradors, mestre Eloiet, Joan Llabrés el recorda d'aquesta manera:

«Li deien Mestre Aloiet. Era més bé baix que alt, rabassudet, carregat de popes i amb una panxeta respectable. No era precís que es pentinàs, perquè els pocs cabells que passetjava no necessitaven d'aclaridor. Ja passava els cinquanta, però ben duits. Els estudiants [de la Porciúncula] —els joves no se'n pensen mai cap de bona!— el retratàrem ben prest: N'Aloiet de S'Arenal / amb aquell bavero gris, / tracta a tothom d'animal / i fuma sense permís.¹⁵

¹⁵ Joan Taberner Adrover *Figó* (1942) ens aportà la següent variant, amb el nom canviat: «En Matevet de s'Arenal / sempre duu un bavero gris / tracta tothom d'animal / i fuma sense permís».

Però enmig de tot era un home bo. Déu el tengui a la seva glòria. Si un dia, per mala sort, just dúieu cinc cèntims, en lloc de deu, us deixava pujar ben igual, bavant d'alegria d'haver feta una obra bona. I no en parlem si un dia li oferíeu un cocarroi. Teníeu pagat per dues o tres vegades!»

(LLABRÉS i VALLESPÍR 1982: 162).

Sigui com sigui, al padró d'habitants de Lluçmajor de 1930 hi trobem domiciliats dos tramviaris a s'Arenal. El primer era Macià Amengual Puigserver (Algaida, 25 de febrer de 1893), casat, de 37 anys, sabia llegir i escriure i vivia a s'Arenal des de 1928, al carrer de Sant Cristòfol, 10. Estava casat amb Maria Montaner Sanmartí (Algaida, 16 de maig de 1892) i tenia tres fills: Macià i Andreu, nascuts el 1924 i 1927 a Algaida i Rosa, nascuda el 8 d'abril de 1933 al municipi de Lluçmajor. Per altra banda hi havia el conductor Jaume Arrom Mulet (Palma, 2 d'abril de 1878), fadrí, de 52 anys, natural de Palma, sabia llegir i escriure i vivia al poble des de 1926, a les cotxeres del tramvia. (AMLL, Sig. 3940).

La línia de s'Arenal era, sobretot, una línia d'esbarjo per als palmesans que volien passar un dia de descans a s'Arenal, allunyat de la ciutat. Així es comentava aquesta vivència a la premsa:

«Continúa el afán de la gente de divertirse, de expansionarse; esto último sobre todo; así es que los días festivos singularmente es un horror la gente que se lanza al campo, aprovechando de una manera singular los tranvías que van a Ca's Catalá y al Arenal.

[...] Y la gente recorre la playa y respira con fruición el aire embalsamado de los pinares (¡qué poética! ¿eh?) y regresa a Palma tan satisfecha.

Y los hay que no se contentan con esto y se ve a muchos obreros que alquilan un camión automóvil y emprenden largas excursiones. Te aseguro que esto me resulta muy simpático: ver

a esos buenos obreros buscar las sanas expansiones del campo huyendo del vaho apestoso y perjudicial de casinillos y tabernas» (*Baleares. Revista semanal ilustrada*, 30 d'agost de 1929, núm. 120: s/n).

I de la lluita sindical, què en sabem? De fet, fins ara no s'ha escrit res al respecte, però trescant hem trobat un escrit publicat per un tramviari a l'òrgan socialista *El Obrero Balear* el 28 de juny de 1929, en què denunciava la manca de sindicació dels empleats de la línia de s'Arenal:

«Los que prestan servicio en la línea de El Arenal

Ninguno de estos compañeros está asociado a «Unión Tranviaria». ¿Por qué será? ¿Será porque ganan un salario superior al de los tranviarios de Palma? ¿Será que son tan bien tratados por la Compañía que no sienten la necesidad de unirse a nosotros para luchar todos juntos por nuestro mejoramiento? Examinémoslo con calma y sangre fría, pues conviene no indignarnos demasiado para evitar posibles ataques cardíacos.

Por más que es como un milagro que los tranviarios que prestan el servicio de C'an Pastilla al Arenal, no les dé alguno de estos ataques ya que estando en la segunda quincena de Junio y haciendo un calor que asfixia, todavía, por no tener el uniforme de verano, tienen que llevar el de invierno, los que no pueden o no quieren soportarlo, llevan su ropa particular.

¿Es que estos compañeros no saben que por acuerdo del Comité paritario de la Compañía tiene la obligación de hacernos un traje de uniforme completo para cada temporada de verano y uno de invierno cada tres años? Con la condición de que no tenemos que agradecer nada a la Compañía puesto que lo pagamos nosotros, ya que forma parte del salario con que se nos retribuye nuestro trabajo. Hay que exigir, pues, que la Compañía cumpla esta obligación con los tranviarios del Arenal como la cumple con el personal de las otras líneas. ¿Por qué no lo hace? Sencillamente porque los del Arenal no están asociados y los otros sí. Ello es evidente.

En la citada línea prestan servicio cuatro tranviarios y se dá el caso de que cuando una pareja tiene franco, los otros dos realizan el trabajo de los cuatro. Así que, contra toda ley, se les obliga a hacer un trabajo excesivo que la Compañía no lo paga.

Todo esto y otras anomalías que ocurren en la citada línea sucede porque aquellos compañeros no forman parte de nuestra asociación. Vengan pues a las filas de la «Unión Tranviaria» y mancomunando los esfuerzos de todos haremos la debida presión a la Compañía no solamente para que cumpla los compromisos que tiene contraídos con el personal ante el Comité paritario, sino para que nos otorgue todas aquellas necesidades y son de reconocida justicia.

¡A la «Unión Tranviaria», compañeros de la línea del Arenal!

«Un tranviario»

(*El Obrero Balear*, 28 de juny de 1929, pàg. 3).

La Unió Tramviària era el sindicat dels tramviaris de Palma. Formà part del congrés constituent de la Unió General de Treballadors el 4 d'octubre de 1925, quan comptava amb 110 afiliats; al VIIè congrés, de 2, 3 i 4 de gener de 1932, eren 130 afiliats; al VIIIè, de l'11 al 12 de desembre de 1932, n'eren 170; al IXè, del 10 a l'11 de desembre de 1933, n'eren 180 i al Xè, de 26 de maig de 1935, n'eren 130 (COMPANY 2016: 152-160). Abans de l'escrit de 1929, ja hi havia hagut denúncies a la premsa per la precarietat d'aquest servei, com la que es difongué quatre anys abans: «El tranvía de El Arenal a Coll d'En Rabassa que circula al atardecer va desprovisto de luz suficiente en el interior de los coches en los cuales la gente materialmente se amontona. Las personas decentes muestran desagrado y les repugna subir a dichos coches. No son justas éstas quejas y ésta repugnancia?» (*El Adalid. Semanario Obrero*, 19 de setembre de 1925, núm. 304: Portada-2). Malauradament, no sabem si els treballadors s'arribaren a mobilitzar.

No fou fins a la Segona República (1931-1936) quan s'aprovaren

unes bases de treball progressistes per als tramviaris. El Jurat Mixt les aprovà en sessió extraordinària el 26 de setembre de 1933, i entraren en vigor l'1 d'octubre d'aquell any. Aquestes bases quedaven subjectes a la SGTEI i la Unió Tramviària. S'establia que la jornada laboral era de vuit hores efectuades en dues etapes amb interval màxim de dues hores per a dinar. Les hores extraordinàries de treball eren voluntàries i es pagaven amb un 40 % d'augment sobre el jornal. Es lliurava un dia a la setmana, i el nombre d'empleats efectius havia de ser quatre vegades major que el nombre de cotxes en servei regular diari. També tenien cobert el sou íntegre durant les baixes per malaltia mitjançant un *Montepío*. Els treballadors es classificaven en: 1. Conductors i cobradors efectius de línia i 2. Conductors i cobradors suplents efectius, que se sumarien als suplents eventuais fins que ingressessin en plantilla fixa. En diversos articles es feia palès que es respectava i bonificava l'antiguitat dels treballadors. Els inspectors cobrarien 245 pessetes mensuals; els auxiliars d'inspectors, 220; els conductors i cobradors de plantilla fixa, 6,50 pessetes diàries, i els suplents eventuais, 5 per jornal, i al cap de tres anys de permanència, 6,50. A més d'això, tot el personal per cada cinc anys de servei a la companyia augmentava el sou 0,50 pessetes diàries, i tots els sous augmentaren 0,25 pessetes a partir de l'1 de setembre de 1934. A més d'això, es bonificava econòmicament la bona conducció. Pel que fa als uniformes, la SGTEI entregaria cada dos anys al personal de moviment un uniforme d'hivern i un altre d'estiu, a més d'un abric cada quatre anys, «todo ello con sus correspondientes insignias, botones y numeración». Es declarava l'1 de maig com a dia festiu, de manera que aquell dia no circulaven cotxes de la companyia (*Boletín Oficial de la Província de Baleares*, 30 de setembre de 1933, núm. 10.425: 2).

Cal comentar, per altra banda, que hi hagué un procés judicial contra els membres del Consell d'Administració de la societat Tranvía Arenal, acusats i sentenciats per deure doblers de la contribució a la hisenda pública relatiu als béns mobiliaris de la societat. Aquest procés durà almenys de 1932 a 1936, entre diverses sentències i recursos (*Boletín Oficial de la Província de Baleares*, 11 d'agost de 1934, núm. 10.560: 2-4; 28 de gener de 1936, núm. 10.789: 4).

La línia des Coll d'en Rabassa a Can Pastilla i s'Arenal se suprimí oficialment el 1941. Fou la primera de les línies que la SGTEI tancà. A aquesta línia la seguí la de Palma as Coll d'en Rabassa el 1948, que fou substituïda pel primer servei d'autobusos de la mateixa companyia. A partir de llavors Can Pastilla tornà a comptar amb transport públic. FEVE (Ferrocarrils Espanyols de Via Estreta) també procedí a l'explotació dels busos, i posteriorment també en tingué concessió SALMA (Societat Anònima Laboral Mallorquina d'Autobusos), successora de la SGTEI.¹⁶ Des d'aproximadament 1952-1953 es mantingué un servei d'autobusos complementari al de la resta de línies de tramvies de Palma, fins que se suprimiren entre 1958 i 1959, tal com hem comentat a la nota núm. 3 (BIBILONI 2002: 77).

Tot i que no tenim dades de 1916 a 1920, ni de 1924 a 1928, i dels anys 1921-1923 sols s'han trobat les xifres globals de passatgers transportats, Joan Maria Seguí documenta el nombre de passatgers que van passar per la línia a partir de 1929: des Coll d'en Rabassa a Can Pastilla compraren bitllet 44.730 persones l'any 1929; 48.528 el 1930; 47.237 el 1932; 55.264 el 1933; 38.384 el 1934; 41.131 el 1935 i 22.954 el 1936. De 1931 en tenim una única xifra comptant també els passatgers de Can Pastilla a s'Arenal: 52.848. De Can Pastilla a s'Arenal comptem menys passatgers: 21.992 el 1929; 15.716 el 1930; 18.712 el 1932; 19.556 el 1933; 13.089 el 1934; 11.241 el 1935 i 6.767 el 1936. Les línies des Coll d'en Rabassa a Can Pastilla i de Can Pastilla a s'Arenal prengueren la denominació conjunta d'«Arenal» de 1936 a 1940, i comptaren un total de 15.261 passatgers el 1937; 20.363 el 1938; 24.483 el 1939 i, finalment, 11.758 el 1940 (SEGUÍ 1980: 151-152).

Segons Seguí, en general «Els anys de la Guerra Civil, 1937, 1938 i 1939, foren uns anys d'intensiva utilització dels tramvies. L'increment de passatgers fou molt considerable» (SEGUÍ 1980: 154). En canvi, a s'Arenal el nombre de passatgers disminuï considerablement.

¹⁶ Durant un temps FEVE i SALMA coexistiren. En l'actualitat només hi ha autobusos de l'Empresa Municipal de Transports de Palma (EMT).

Això és probablement perquè, com hem vist, era una línia emprada sobretot per a l'esbarjo i complementària al tren.¹⁷

Què en sabem dels darrers dies del tramvia? Hem vist que oficialment es clausurà el 1941, però és segur que el servei s'interrompé abans. Segons Joana Maria Seguí, «La línia es va abandonar fonamentalment per dues raons, per la seva subutilització al ser una línia de temporada, i acompanyada per la manca de combustible disponible durant la postguerra» (SEGUÍ 1980: 147). Segons Antoni Riera, «aquest trenet, que durà fins l'any 1935, prestà molts de serveis, però tenia un defecte molt greu i era que, si feia bon temps, l'horari anava normal, però si plovia o feia molt de vent, el trenet a tenia avaria! És a dir que quan més falta feia menys servei prestava» (RIERA 1984: 171). Joan Llabrés, en canvi, indica que «Devers l'any 37 deixà de funcionar, es desmuntaren els raïls i les travesses, restant-hi l'esquerda, que encara, si hi graten un poc, encara l'hi trobareu» (LLABRÉS 1988: 3). Aleshores, què signifiquen les dades de viatgers aportades per Rafel Araujo 1939 i per Seguí de 1937 a 1940? Atesa la inestabilitat d'aquells darrers anys, és possible que facin referència tant a dades del tramvia, com dels autobusos, com de totes dues coses.

No obstant el que diu Llabrés, les vies no es desmuntaren de tot el trajecte. Segons Joana M. Seguí es desmuntaren des Coll d'en Rabassa a Can Pastilla, «mentre que les del carrilet es cobriren d'arena» (SEGUÍ 1980: 147). Miquel Ramon Clar *Requeté* (Porreres, 1958) ens aporta la informació que entre el 1970 i el 1975 encara es podien veure les vies vers l'actual Balneari 4, entre les Meravelles i s'Arenal, enterrades sota l'arena, quan feia molt de vent i les desenterrava. Per altra banda, Maria Oliver Vich *Sineuera* (es Pil·larí, 1941) recorda veure les vies de petita, però sobretot el fet que «quan hi havia temporal sa carretereta se tapava. Feia un poc de temporal allà no quedava carretera, era tot arena. Passava un cotxo alomillor cada mitja hora». Esperança Pinya Perelló (Palma, 1931-2020), estiuejant a les Meravelles des que s'inaugurà la urbanització, en recorda només les vies. Pensa que es torbaren anys a llevar-les, i ho feren a trossos. Recorda que llevaren

17

Passà el mateix amb la de Palma as Coll d'en Rabassa.

un tros de via i la varen clavar a la mar, i suposa que això fou per amarrar-hi barquetes. Per altra banda, Martí Salvà Lull *Goixó* (ses Cadenes, 1929), recorda les vies a la zona del poble de s'Arenal, però no a la banda de Can Pastilla.

Pel que fa a les cotxeres, Bernadí Peña Batle (s'Arenal, 1951) ens aporta la informació que les tomaren el 1957. D'això en té un record molt entranyable, perquè abans de la demolició mestre Rafel de Cotxeres tragué el darrer tramvia i el muntaren ell i altres infants del poble. Aleshores la propietat de les cotxeres, així com molts dels solars de s'Arenal, antigament part de la possessió de Son Verí a la banda sud de la via, eren propietat de la filla hereva de Llorenç Roses, Concepció Roses Montis.¹⁸ Suposem que les cotxeres es tomaren durant el procés de clausura de totes les línies de tramvia. Antoni Cerdà Fullana (s'Arenal, 1971) ens comunica que, finalment, aquest solar el compraren els germans llucmajorers Antoni i Gaspar Fullana Cardell. Els germans Fullana feren un acord amb un inversor estranger, segons el qual ell construiria un hotel, durant deu anys no pagaria el lloguer i passats els deu anys l'explotarien els germans. Amb el temps, aquest hotel, que s'anomenà Hotel El Moro, es dedicà a llogar habitacions per als peninsulars que venien a Mallorca a treballar al turisme. En l'actualitat ja no és cap hotel, però l'edifici es conserva molt semblant a tal com s'edificà.

Els inicis de l'autobús a s'Arenal (1935-1946)

Antoni Galmés introduí breument els inicis de l'autobús a s'Arenal: «Al cap de pocs temps deixà de funcionar el trenet i començà a fer el servei una camioneta vermella; pel seu color, el poble la batià amb el nom de “Sa Vermelleta”. Duia un motor Hispano-Suiza i tenia 14 places. Un dia de festa, però, D. Joan Fuster i Rossinyol que anava dret devora el xófer, aleshores Mestre Rafel de Cotxeres, hi va comptar 50 passatgers» (GALMÉS 1982b: 4). Esperança Pinya recorda que sa Vermelleta era una

¹⁸ Donya Conxa rebé en herència els terrenys de Son Verí de Baix del sud de la via del tren. En canvi, el germà Antoni rebé els terrenys del nord de la via. Tot d'una que fou propietat de Concepció, les cotxeres foren venudes. Informació aportada per Martí Salvà Lull *Goixó* (ses Cadenes, 1929).

camioneta que anava per la carretera de s'Arenal, i que feia aturada a les Meravelles. Partia de Palma, devers la plaça de sa Quartera.

Per altra banda, Mateu Monserrat Pastor recordava un Hispano-Suiza de color groc com el primer autobús del poble. Es tractava d'un bus de roda plena amb unes cadenes grosses que donaven tracció a les rodes de darrere; «després fou substituït per un Dion Bouton més modern. La gent que el volia utilitzar s'arremolinava pels cantons per esperar-lo». Segons Monserrat, aquest autobús s'establí com a servei que «recorria el poble i recollia tots els viatgers procurant tenir-los a l'estació [de tren] amb temps suficient per a la sortida» (MONSERRAT 1993).

Sigui com sigui, és probable que el precedent d'aquests autobusos l'hàgim de situar a la Segona República. El 1935 s'anunciava per primera vegada la urbanització de les Meravelles, batiada com a «Playa de las Maravillas». A més de ser «La playa más hermosa del mediterráneo», el cartell anunciava comunicacions de Palma a les Meravelles amb «tren, tranvías i autocamiones» (*La Última Hora*, 8 d'abril de 1935: 8). Aquest servei d'*autocamiones* —això és, autobusos— possiblement era exclusiu de les Meravelles. El cert és que ens falten informacions al respecte d'això, i no sabem durant quant de temps estigué activa la línia, però, pel que veurem a continuació, sembla que ben poc, així com els altres serveis que hem esmentat als dos primers paràgrafs, dels quals no tenim més dades ni tampoc els podem datar amb exactitud.¹⁹

El 24 de maig de 1944 el felanitxer Francesc Riera Mestre feia al batle de Palma una *Solicitud de un servicio urbano entre Coll den Rabassa y el Arenal*, que es conserva a l'*Expediente en virtud de solicitud de permiso para establecer un servicio de Autobuses entre Palma y distintos suburbios de este Municipio* (AMP, LP-864/6).²⁰ En aquesta petició Riera exposava:

¹⁹ De fet, no tenim cap dada per afirmar ni desmentir que l'Hispano-Suiza de color groc que recorda Monserrat sigui un bus diferent del que parla Antoni Galmés.

²⁰ A l'expedient no hi ha les pàgines numerades, de manera que no n'indicarem cap numeració. En aquest expedient també hi ha documentació relativa a la demanda d'un nou servei d'autobús de Palma a Sant Jordi de 1943, que passés per sa Casa Blanca i Son Ferriol, perquè el servei que hi havia fins aleshores era molt deficitari.

«Que habiendo sido requerido por buen número de vecinos de ésta Capital interesados en la reanudación del servicio de viajeros entre Palma y El Arenal, resultando que entre C'an Pastilla y El Arenal, y en una extensión de unos cinco Kilómetros, existen numerosos chalets y casas agrícolas faltas en absoluto de un servicio adecuado para sus realizaciones con la Capital, en incluso un grupo de chalets de la urbanización denominada «Las Maravillas», que hoy se encuentran completamente aislados por haberse suspendido el servicio de transporte de viajeros que circulaba por aquel trayecto. [...]»

Riera argumentava que antigament aquest servei el realitzava la SGTEI mitjançant el tramvia elèctric i el transbordament amb l'*auto-motor* (el carrilet): «Este servicio fué suspendido y levantada la vía después de un periodo lamentable de interrupciones, suspensiones y averías en ruta que obligaron al público a renunciar a su empleo, ya que muchas veces dejó de funcionar sin previo aviso, con el consiguiente trastorno para el público.»

Quan se suspengué el servei circulà un autobús de la SGTEI, que continuà en servei en la mateixa forma que el tramvia de Can Pastilla a s'Arenal, fins que deixà de circular de manera sobtada. És aquest servei d'autobusos el que creiem que correspon al popularment conegut com Sa Vermelleta. Quan cessà aquest servei, un tercer sol·licità la implantació d'un *Tolerado* i novament la companyia de la SGTEI reclamà la línia, «circulando, creo, que durante un periodo comprendido entre 1939 y 1940, cesando nuevamente en 1940»:

«Todo ello agravado por las contínuas interrupciones del servicio de tranvías por falta de fluido eléctrico y servicio insuficiente, ha ocasionado innumerables perjuicios a los propietarios de las edificaciones mencionadas y mayores aún a los que habitan, habiendo privado al público en general del empleo de la magnífica playa del Arenal, de cinco Kilómetros de longitud, que es la mejor y mas próxima que dispone la Capital para baños, especialmente concurrida por todas las

clases sociales, pues los restantes balnearios carecen de capacidad y de playa.»

Per tot això, Riera exposava la necessitat de reprendre aquest servei, que aquesta vegada seria ofert per la seva empresa privada:

«Todo lo expuesto ha demostrado al dicente la necesidad y conveniencia de reanudar el servicio, ya que hay muchos intereses creados al amparo del servicio, que han sido notablemente lesionados al suspenderse éste servicio, no obstante, el argumento principal es que en todos los lugares se incrementan los servicios al aumentar la población, no siendo natural se suspenda indefinidamente un servicio que ha circulado tantos años.»

Aquesta sol·licitud té com a origen la instància que el 25 de gener de 1944 Miquel Antich Garcias, ciutadà de Palma, feu a l'Ajuntament de Palma amb arguments semblants:

«[...] habiendo observado que el suburbio del Arenal se halla completamente desprovisto de medios de comunicación, a excepción del servicio de trenes, que solamente son dos diarios, uno por la mañana y otro por la tarde, y visto también que el servicio que había enlazado con C'an Pastilla, que lo daba la Compañía de Tramvias, tampoco existe desde hace varios años, y habiendose percatado de las innumerables quejas de los vecinos de la barriada de «Las Maravillas» y Arenal, el que suscribe desea implantar un servicio de Autobuses de Palma al Arenal, pasando por C'an Pastilla y Las Maravillas. [...]»

Pel que fa a l'autobús *Tolerado* que durà tan poc temps, és possible que fos el servei proporcionat per l'empresa Clar, de Lluçmajor, fundada el 1928 per Llorenç Clar Fullana *de can Boleno*, que ja prestava servei de Lluçmajor a Palma i que feia parada a s'Arenal en aquells moments convulsos de la Guerra Civil (CANALS 2006: 112).²¹

21 Aquesta empresa, primerament feia la línia Palma-Santanyí-Calonge, però quan esclatà la Guerra el servei passà a ser només de Palma a Lluçmajor, amb parada a s'Arenal, fins que cessà

L'empresa de Riera era la concessionària del servei de Felanitx a Palma per Campos, i en primera instància es dirigí, l'any anterior, al ministre d'Obres Públiques, per conducte de la Prefectura d'Obres Públiques. Sol·licitud que fou contestada per l'enginyer en cap, Miquel Forteza, el 2 de desembre de 1943. Francesc Riera suplicava a l'Ajuntament de Palma que aquesta nova línia arribés pel camí de vorera de mar existent, «no pretendiendo con éste servicio establecer competencia alguna ni perjudicar a tercero, creando un nuevo servicio, ya que se trata de favorecer al público, reanudando una línea abandonada por su anterior titular, caducada por la Jefatura de Obras Públicas». Adjuntava a l'escrit un croquis amb el recorregut, i anunciava que el trajecte es faria amb un òmnibus Dodge, matrícula B-34.077, de 28 places, dotat de gasogen. A més, es comprometia a adquirir nou material si resultava insuficient:

«La tarifa á aplicar podría ser la corriente en la Isla de 0,15 pesetas por asiento y kilómetro, aunque rigen otras mucho mas elevadas.

Los precios de los billetes que resultaran de aplicar la tarifa propuesta, incrementados con los impuestos, timbre, etc, asi como los horarios la experiencia aconseje implantar, serán sometidos previamente a la aprobación definitiva de ésta Alcaldía.»

En relació amb l'escrit de Miquel Antich, l'Ajuntament contestà el 15 de març de 1944 demanant que aportés una proposta relativa a les tarifes corresponents a cada trajecte, així com les parades que hi hauria d'haver, el tipus d'autobús i les places. Deu dies més tard, Miquel Antich contestà amb la següent relació, la qual no sabem si s'aplicà finalment amb els autobusos Riera, però suposem que, si no fou així, no diferia gaire de la proposta:

«Paradas del recorrido Palma al Arenal

Punto de salida de Palma: Plaza de San Antonio.

l'escassetat de benzina i tornà al servei normal (FONT I JULIÀ 1990: 14-16). Per altra banda, tenim documentat que el 1930 Llorenç Clar «cobrà 64 pessetes per trenta-dos passatges d'anada i tornada de Lluçmajor a l'Arenal», per les festes de s'Arenal de 1930 (MARTORELL, IBÁÑEZ I FIOU 2021: 155). A banda d'això, no tenim gaire més informació d'aquest servei amb parada a s'Arenal.

Paradas: 1^a.– Calle Honderos, esquina J. Alcover y Gral. Ricardo Ortega; 2^a.– Frente Fábrica Electricidad nueva (Portixol); 3^a.– Esquina Paseo Palmeras (Molinar); 4^a.– Frente Iglesia Molinar; 5°.– Frente nº 160 – junto caseta del fielato; 6^a.– Ciudad Jardin; Frente Baterias C'an Pastilla (Km. 6)²²; 8^a.–C'an Pastilla – P. Iglesia; 9^a.– Km. 9 – frente huerto C'an Alzamora (Playa); 10^a.– Km. 10 – Maravillas; 11^a.– Chalets Moner; 12^a.– Plaza Nueva²³ – Arenal (Punto llegada). El trayecto será en sentido contrario para ir a Palma.

Tarifas: Del punto de salida a las demás paradas tendrán las siguientes:

A la calle Honderos: 0.20 ptas; a Fábrica nueva Electricidad (Portixol): 0.25; a Esquina Paseo – Palmeras – Molinar: 0.30; a Iglesia Molinar: 0.30 a n.º 160 – junto caseta fielato: 0.40; a Ciudad Jardin: 0.60; a Baterias C'an Pastilla, Km. 6 0.75; a C'an Pastilla – P. Iglesia: 1.– ptas.; a (Maravillas); 1.75; a Chalets Moner; 1.90; a Plaza Nueva; Arenal: 2.00 ptas. y Vice-versa para trayecto Arenal a Palma.

Tipo y cabina: En caso de ser autorizado el servicio serán: Un coche Ford, de 32 plazas y otro de 20 plazas.»

La Comissió de Govern i Policia de Palma el 12 de juny exposava que no era competència dels ajuntaments concedir aquest servei, perquè es tractava d'un recorregut interurbà. El 16 de juny de 1944 la Comissió Gestora Municipal acordà que es fes un informe als serveis jurídics municipals per dictaminar qui havia de concedir el servei. El 4 d'agost el Negociat d'Advocacia Municipal n'emetia l'informe, signat per A. Martorell, el qual aclaria que l'Ajuntament de Palma era plenament competent per regular i concedir aquesta classe de serveis. Martorell argumentava que només es reservava a l'Administració central el servei interurbà, o dit d'una altra manera, el servei no urbà. El dictamen conclouia que el servei de Palma a s'Arenal era urbà, i es

22 Fa referència a la bateria militar des Carnatge.

23 Es tracta del nom que rebia llavors la plaça de la Reina Maria Cristina.

queixava del «espíritu absorcionista (imperialista) de la Administración Central», contra el respecte a l'autonomia municipal.

Malgrat que, com hem vist, aquests no foren realment els primers autobusos que circularen per s'Arenal, han quedat a la memòria col·lectiva com el punt de partida del servei regular d'autobús al poble. Onofre Llinàs hi dedicà un article el 1993, amb títol «El primer autobús, el primer taxi». Llinàs situa en el record el 1946 com l'any d'instauració del servei d'autobusos de la Compañía de transportes de Felanitx, propietat dels senyors Garí, Sardá i Riera:

«Simplificaré diciendo que comenzó con una salida a las ocho de la mañana y regreso a las doce para volver a salir a las dos y retornar a las siete. Punto de partida en la calle Cannas, donde ya quedó para siempre, en una cochera habilitada como estación, propiedad de Don Sebastián Oliver, convertido durante muchísimos años en representante legal y terminal en Palma en el bar Avenida en la Avenida Alejandro Rosselló, hoy desaparecido. Un bar muy grande, punto de salida además y llegada de los camiones de Lluçmajor y otros pueblos, con servicio de comedor, peluquería, billar y sala espaciosa para las taquillas, guardar paquetes y de espera que absorbía bien el continuo trasiego de viajeros. Se pagaba por trayecto tres pesetas que fueron aumentadas a cinco»

(LLINÀS 1993: 6).

Llinàs explica que aquest servei públic era compost i intervingut per tres elements: el personal, el vehicle i l'escenari:

«Tuvimos la suerte que nos mandaran como chofer un felanitxer, un hombre sobretodo bueno, simpático y muy bromista, Don Bartolomé Pomar, «en Tomeu d'es camió». Un camión marca Plymouth a gasógeno, (gas pobre, obtenido por la quema y combustión de cáscara de almendra) con lo que esto significaba cada mañana de preparación y vueltas de manivela sin asfaltar y llena de baches hasta Can Pastilla, con parada indiscriminada en

cualquier lugar del itinerario siempre que lo pidiera el viajero o... forzado por las circunstancias, como aquella vez que un rebajo de ovejas irrumpió en la calzada, tuviendo que desviarse hacia la arena, no sin matar algunas, con el correspondiente susto», (LLINÀS 1993: 6).

El *camió* tenia una cabuda d'unes vint persones i era «lento y seguro de por sí». Bartomeu Pomar Fuster (Montuïri, 29 d'agost de 1900 – s'Arenal, 9 de gener de 1974), també s'encarregava de dur els medicaments a la farmàcia de la carretera Militar, les receptes del metge de s'Arenal, el doctor Mir, i multitud d'encàrrecs particulars per una petita propina: «Hasta transportó las sacas de la correspondencia más de año y medio, a la retirada del ferrocarril y que sus hijas repartían por la tarde-noche» (LLINÀS 1993: 6). Pomar també tenia un cotxe Citroën 104, d'onze cavalls, amb el qual recorria el poble si hi havia una urgència, així com per organitzar sortides nocturnes. Finalment del primer camió en seguí un Chevrolet més modern. Tant el primer com el segon autobús eren de color blau, segons Onofre Llinàs (Íd.). En canvi, la filla de mestre Tomeu, Maria Pomar Fuster *des Camions* (Felanitx, 24 de març de 1936), el recorda verd, i situa l'arribada del segon autobús el 1948 o 1949.²⁴ Mestre Tomeu finalment es retirà el 1959.

Pere Canals, per la seva banda, anomena *s'Exclusiva* aquests autobusos —amb aquest nom eren coneguts els de l'empresa Clar—, i feu una ressenya de mestre Tomeu Pomar *des Camions*. Pomar vengué de Felanitx amb 46 anys; la seva esposa, Margalida Fuster, no volia pagar lloguer perquè al poble tenien casa pròpia, i durant un any i dotze mesos visqué al cafè i fonda de Ca na Grina. L'esposa i les dues filles petites, Maria i Catalina, solien venir els dissabtes i diumenges i romanien a Ca na Grina, fins que compraren casa al carrer de Milà:

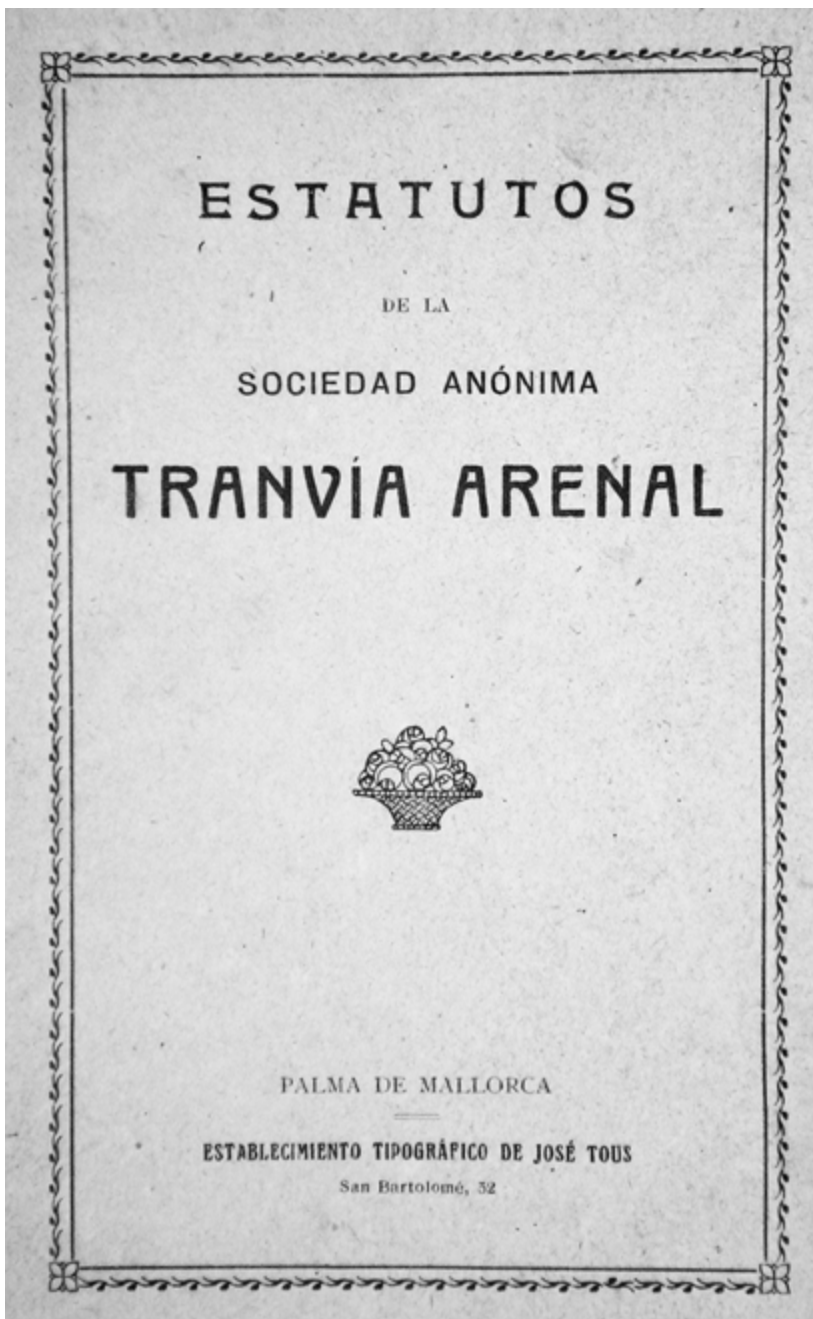
«Jo el record bé, mestre Tomeu, era un al·lotot i quan podíem, a s'Arenal hi havia poques distraccions, però no ens avorriem, anàvem a veure la camiona. Era un home no gaire gran ni gros, anava amb calçons i jaqueta de vellut blau i gorra de plat. Sempre

²⁴ Informació que devem i agraïm a la seva neta, Marina Ferre Valverde.

alegre i amb la pipa a la boca, al carrer Cannes. [...] el vàiem enganxat a una maneta, roda qui roda, per fer aire al foc de llenya o clovelles d'ametla, que s'escolaven per una tremuja i feien gasogen. La mancaça de benzina havia fet espavilar camioners i taxistes i qualque automobilista per trobar un succedani barat, que s'obtenia amb aquell aparatot que duien penjat al darrera, tothom arribava a port amb aquell gas, malgrat que més d'una vegada a mitjan camí havien d'aturar-se per atonar la caldera, ja que el gas no bastava. De mestre Tomeu m'ha quedat el record de moltes coses que sentia dir al nostre cafè. Aquell home tenia un gran esperit d'ajut i col·laboració envers els veïns i especialment als usufructuaris del servici. El lloc d'arribada i sortida de Ciutat era a les avingudes, davant el Bar Avenida, on n'Antonio García, foraster, veí de s'Arenal, també estava sempre disposat a fer tota mena de favors. Allà venien els tiquets. Amb el temps aquesta tasca fou a càrrec de l'amo en Sebastià Oliver «Baster», ja que a poc a poc els servicis augmentaven i mestre Tomeu no podia assolir les dues feines. A la primitiva camiona de devers vint places màxim la canviaren amb un autobús Buick més nou i més gran, potser d'una trentena de seients»

(CANALS 2006: 120-121).

Annex gràfic

Estatuts de la societat anònima Tranvía Arenal. Font: Biblioteca Lluís Alemany, T-5(100)/22.

Acció núm. 210 de la societat anònima Tranvia Arenal. Font: Font 1999: 257.

Llorenç Roses Siragusa. Font: Font 1975.

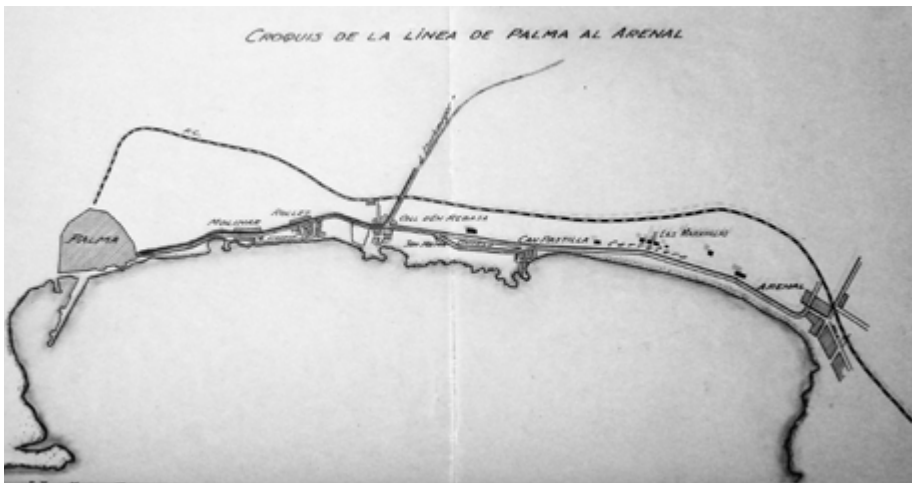
Rafael Araujo Terrades de Cotxeres. Font: Sbert 2002: 33.

Pescador a s'Arenal. Al fons, fent cantonada, les cotxeres del tramvia. Font: Arxiu d'Onofre Llinàs digitalitzat per Jaume Llinàs, JAU-7492.

El segon autobús de la companyia de Riera, c. 1948. D'esquerra a dreta: Josep Oliver Garau Baster, Sebastià Oliver Vaquer Baster i Bartomeu des Camions. Font: Arxiu d'Onofre Llinàs digitalitzat per Jaume Llinàs, JAU-7055.

Croquis de la línia d'autobusos de la companyia de Riera, 1944. Font: AMP, LP-864/6.

Recorregut fotogràfic pel trajecte del tramvia de Can Pastilla a s'Arenal

Partida de Can Pastilla cap a s'Arenal. Al fons, l'Hotel Balneari Plage. c. 1925. Font: Arxiu de Vignetti Obrador.

Parada al pont de la Síquia, el dia de la inauguració del tramvia, 12 d'octubre de 1921. Font: Arxiu d'Onofre Llinàs digitalitzat per Jaume Llinàs, JAU-7506, procedent de la col·lecció de Joan Pou.

Carretera de s'Arenal i vies del tramvia a les Meravelles, 1935. Font: Arxiu de la família Pallicer.

Els tres xalets coneguts com a Can Moner, c. 1930. Font: Arxiu de Josep Sagristà Moner, aportació de Manuel Cabellos.

Vies del tramvia entre Can Moner i s'Arenal, c. 1930. Font: Arxiu de Josep Sagristà Moner, aportació de Manuel Cabellos.

Pas del tramvia davant el carrer de Sant Cristòfol, 1932. Font: AMLL, LLU-5-0027, procedent de la col·lecció de postals de J. Salvà.

Cotxeres del tramvia, 1924. Arxiu de Rafael Araujo publicat a Sbert 2002: 33.

Bibliografia

BIBILONI ROTGER, Jordi (2002). *Palma. Història del tramvia elèctric*. Palma: Ajuntament de Palma.

BRUNET ESTARELLES, Pere J. (1994). *La companyia dels ferrocarrils de Mallorca*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.

CABELLOS, Manuel (2016). *La Platja de Palma. Evolució històrica i planejament urbà*. Palma: Edicions Documenta Balear.

CALVIÑO, Cels; JAUME, Franc; JAUME, Joan i MUT, Francesc (1996). «Llucmajorers a s'Aranjassa i Son Sunyer (IV)», *Llucmajor de pinte en ample*, febrer de 1996, núm. 164, pàg. 29-31.

CANALS MORRO, Pere (2006). *S'Arenal que he viscut. Hotel Solimar: 50 anys*. Palma: Edicions Documenta Balear.

– (2012): *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2011. Ciclisme, ciclistes i bicicletes a s'Arenal. Retrospectiva vista per la família Canals*. Llucmajor: Ajuntament de Llucmajor.

CAÑELLAS I SERRANO, Nicolau S. (1990). *El ferrocarril a Mallorca. La iarda mallorquina*. Palma: Conselleria de Treball i Transports. Govern Balear.

Cámara provincial de comercio, industria y navegación de Palma de Mallorca (1922): *Anuario y memoria comercial. Ejercicio 1921-22*. Palma: Tipografía de Francisco Soler Prats.

COMPANY I MATES, Arnau (2016). «Reflexions a l'entorn del moviment obrer a la Part Forana de Mallorca (1900-1936)», *La Casa del Poble i el moviment obrer a Mallorca (1900-1936)*, pàg. 139-161. Palma: Leonard Muntaner, Editor.

FÁBREGAS CUXART, LUÍS (2017). *Ca nostra: 50 años de vida palmesana*. Palma: Edicions Cort (1a edició, 2 toms 1965-1966).

Fomento del Turismo (1923). *Guía de Mallorca oficial del Fomento del Turismo*. Palma: Imprenta de Amengual y Muntaner.

FONT OBRADOR, Bartomeu (1975). «S'Arenal: Miscelánea histórica de un caserío (1861-1930)», *Ferías de Lluchmayor 1975*, pàg. 7-62. Llucmajor: Ajuntament de Llucmajor.

– (1999). *Historia de Llucmajor. Volumen séptimo (I). (Primer tercio del siglo XX)*. Llucmajor: Ajuntament de Llucmajor.

FONT, Catalina i JULIÀ, Coloma (1990). «L'exclusiva de Ca'n Boleno, 61 anys d'història», *Llucmajor de Pinte en ample*, febrer de 1990, núm. 98, pàg. 14-16.

GALIANA VEIRET, Pere (2019). *Malnoms des Coll d'en Rabassa. Recull i anecdotari*. Palma: Edicions Documenta Balear.

GALMÉS RIERA, Antoni (1982a). «Apunts històrics III», *S'Arenal de Mallorca*, març de 1982, núm. 12, pàg. 4.

– (1982b). «Apunts històrics IV», *S'Arenal de Mallorca*, abril de 1982, núm. 13, pàg. 4.

LLABRÉS RAMIS, Joan (1981). «El Carrilet de s'Arenal», a *S'Arenal de Mallorca*, gener de 1981, núm. 0, pàg. 5.

– (1986). «Es trenet», *Apostol y civilizador*, octubre de 1986, núm. 131, pàg. 23 (251).

– (1988). «El carrilet de S'Arenal», *S'Unio de S'Arenal*, setembre de 1988, núm. 10, pàg. 3.

LLABRÉS RAMIS, Joan i VALLESPÍR SOLER, Jordi (1982). *Els nostres arts i oficis d'antany. III*, pàg. 159-163. Palma: Estudis monogràfics del Museu arqueològic de la Porciúncula

LLINÀS LLODRÀ, Onofre (1992). «S'Arenal d'Ahir. El Tranvía Arenal (Referencia histórica y datos concretos)», *S'Unió de S'Arenal*, novembre de 1992, núm. 67, pàg. 12.

– (1993). «S'Arenal d'Ahir. El primer autobús, el primer taxi (Memoria-comentari)», *S'Unió de S'Arenal*, setembre de 1993, núm. 77, pàg. 6.

MARTORELL PAQUIER, Dídac (2017). «Platja de Palma: topònim franquista. La toponímia major dels barris i pobles de s'Arenal», *I Jornades d'Estudis: el Pla de Sant Jordi*, pàg. 297-322. Sant Jordi, 27-28 de gener; es Coll d'en Rabassa, 3-4 de febrer de 2017. Palma: Ajuntament de Palma.

– (2019). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2018. Margarita Leclerc i la revista Concepció Arenal. José Ruiz Rodríguez i s'Arenal (1927-1931)*. S'Arenal: Ajuntament de Lluçmajor.

MARTORELL PAQUIER, Dídac; IBÁÑEZ FRAU, Alexandre A. i FÍOL FEMENIA, Josep (2021). «Els xeremiers a l'Arenal, les Cadenes, el Pil·larí i l'Aranjassa», a *Actes de les IV Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. Art llucmajorer I. Música, dansa i cultura popular*, pàg. 149-191. Lluçmajor, 6 i 7 de novembre de 2020. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.

MONSERRAT PASTOR, Mateu (1993). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 1992*. S'Arenal: Ajuntament de Lluçmajor.

MULET, Antoni i RIBAS DE PINA, Miquel (1927). *Pequeña Guía de la Isla de Mallorca*. Palma: Fomento del Turismo.

MUT CALAFELL, Antoni (2006). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2005. S'Arenal en les impressions d'un estiuejant fidel (1964-2005)*. S'Arenal: Ajuntament de Lluçmajor.

POMAR GUAL, Antoni (1991). *Anecdotario turístico de Baleares*. Palma: Asociación Balear de Periodistas y Escritores de Turismo.

RIERA ESTARELLES, Antoni (1984). *Records de ma infantesa*. Palma: Impresrapid.

SANCHIS FLORIT, Antonio (2021). *El tranvía del Arenal: 100 años de historia*. Palma: Fundació Ferrocaib.

– (2022). «El tramvia de l'Arenal», *Actes de les V Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. 5 i 6 de novembre de 2021. Art llucmajorer II. Fotografia, pintura i escultura*, pàg. 243-256. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor.

Sociedad Anónima Tranvía Arenal (1921). *Estatutos de la Sociedad Anónima Tranvía Arenal*. Palma: Establecimiento Tipográfico de José Tous.

SBERT BARCELÓ, Bartomeu (1971). «Arenal. Una charla con Don Rafael Araujo “de Cocheras”», *Baleares*, 24 d'octubre de 1971, pàg. 32.

– (1992). «Dialogando con... Juan Tomàs Mas, del “Restaurante-bar Jamaica”», *S'Unió de S'Arenal*, març de 1992, pàg. 10.

– (2002). *Una evolución turística. Historia de la Playa de Palma (1900-2000)*. S'Arenal: Asociación de Hoteleros Playa de Palma – Can Pastilla – Arenal.

SEGUÍ, Joana M. (1980). «Evolució del transport col·lectiu urbà a Ciutat de Mallorca durant la primera meitat del s. xx», *Treballs de geografia*, núm. 37, *Miscelanea (1980-1981)*, pàg. 133-162.

SERVERA COSTELLO, David i VASCO VEGA, Salvador (2022). «Les inundacions a s'Arenal», *Actes de les V Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. 5 i 6 de novembre de 2021. Art llucmajorer II. Fotografia, pintura i escultura*, pàg. 257-280.

TOMÀS RAMIS, Pau (2018). *Pregó de les Festes de Sant Cristòfol 2018. S'Arenal durant la II República. Una visió municipal*. S'Arenal: Ajuntament de Lluçmajor.

VIVES REUS, Antoni (2005). *Història del Foment del Turisme de Mallorca (1905-2005)*. Palma: Foment del Turisme de Mallorca.

Revistes

Baleares. Revista semanal ilustrada.
Boletín Oficial de la Província de Baleares.
El Adalid. Semanario Obrero.
El Obrero Balear.
Foch y Fum.
La Ultima Hora.

Arxius

Arxiu Municipal de Lluçmajor (AMLL)

- CO-1923, 2487.
- 3940. Padró d'habitants de 1930. Tom 7.

Arxiu Municipal de Palma (AMP)

- AH-2191. Llibre d'actes de sessions plenàries de l'Ajuntament de Palma (del 1r d'abril de 1921 al 31 de març de 1922).
- AH-2192. Llibre d'actes de sessions plenàries de l'Ajuntament de Palma (del 1r d'abril de 1922 al 31 de març de 1923).

- LP-376/19. «D. Pedro Bosch Oliver, dueño de 81 cuarteradas de terreno inculto y encharcado del sitio denominado “Estanques de Son Suñer” de este término municipal, pide se le libre certificación de los extremos que en su sol·licitud indica» (1910).
- LP-864/6. «Expediente en virtud de solicitud de permiso para establecer un servicio de Autobuses entre Palma y distintos suburbios de este Municipio».

Agraïments

Antoni Cerdá Fullana (s'Arenal, 1971).

Pere Galiana Veiret (es Coll d'en Rabassa, 1942).

Maria Oliver Vich *Sineuera* (es Pil·larí, 1941).

Bernadí Peña Batle (s'Arenal, 1951).

Maria Pomar Fuster *des Camions* (Felanitx, 24 de març de 1936).

Martina Quetglas Llabrés *de cas Murer* (Muro, 23 d'octubre de 1933).

Miquel Ramon Clar *Requeté* (Porreres, 1958).

Esperança Pinya Perelló (Palma, 1931 – 2020).

Martí Salvà Llull *Goixo* (ses Cadenes, 1929).

Joan Taberner Adrover *Figó* (Sant Jordi, 1942).

EL GREMI DE TEIXIDORS DE LA LLANA: ASPECTES CORPORATIUS, LABORALS I LES MARQUES D'AUTOR

Miquel Pou Amengual

1. Introducció

Josep Fontana va ser clar en una de les seves declaracions quan deia que: «[...] el progrés tecnològic industrial no va néixer a les societats de savis aparegudes amb la revolució científica del segle XVII, ni a les universitats, sinó que va ser obra dels artistes, dels menestrals i artesans que van innovar a partir de la pràctica quotidiana dels seus oficis». I demanava deixar de banda els tòpics associats al treball gremial com, per exemple, menysprear els avenços d'abans de la revolució industrial contemporània; sostenir la immobilitat de les formes de treball per les regles gremials (que, en realitat, el que feien era promoure l'excel·lència del producte) o veure el gremi com a obstacle de la indústria (donat que representaven, socialment, els interessos dels productors).¹ Segons Fontana, els avenços i el sistema anterior passaren pel sedàs i la interpretació del capitalisme i l'Estat per crear el mite de la revolució industrial fruit de la màquina i de l'emprenedor.² En tot això, hom ha recordat la lectura d'un opuscle que escriví Paul Lafargue, el gendre de Karl Marx, el qual, precisament, es queixava que la dita revolució industrial no anà, de cap manera, acompanyada per una millora de l'estat del treballador, sinó ben al revés.³

1 FONTANA, Josep (2018). *Capitalisme i democràcia 1756-1848. Com va començar aquest engany*. Barcelona: edicions 62, p. 24-26.

2 FONTANA, Josep (2018). *Capitalisme i democràcia 1756-1848. Com va començar aquest engany*. Barcelona: edicions 62, p. 28-29. Factors a destacar clau per la revolució industrial seria el transport i comerç exterior i ampliació de les xarxes de venda. Un desenvolupament capitalista associat també a guerres, conquesta de territoris i esclavatge (p. 21-22).

3 LAFARGUE, PAUL (2010). *El derecho a la pereza*. Madrid: Público. L'escrit de Lafargue era polític i crític i de les cites més curioses record la referència a les festes (o dies no laborals)

Precisament aquesta comunicació versa sobre un organisme productiu anterior a la revolució industrial: el Col·legi de Teixidors de Llana de Llucmajor. Aquesta corporació es regia segons el funcionament gremial, però algunes de les seves característiques eren també bastant modernes. En tot cas, en termes generals, eren constituïts per obradors familiars (per tant, no estaven en mans de capital aliè), tenien el sistema de formació a través de l'aprenent i mestre (que ara equivaldria a la formació professional), tenien una producció local amb comerç a tota l'illa i a fora, tenien unes normes de control i unes característiques concretes pel tipus de teixit que es fabricava (mides, material, tipus de traçat...), usaven innovacions tècniques com la llançadora, tenien fons comuns destinats a prestacions assistencials dels agremiats, tenien certs drets per a la dona atès que aquesta, en aquest tipus de producció, havia tingut sempre un pes important i, també, tingueren una senya d'autor (que avui en dia equivaldria a la marca comercial) per marcar els productes fets.

2. La creació del Col·legi de Teixidors de Lli i de Llana (1603)

No resulta estrany que Llucmajor hagués decidit crear una corporació de teixidors independent de la de Mallorca quan tot just començava el sis-cents. Al cap i a la fi, hem de tenir en compte que, pel que fa a la matèria primera que usaven en un dels sectors, la llana, des del segle xv el municipi havia estat un dels productors més importants de l'illa. A banda, durant els següents segles fou també un dels pobles amb més artesans dedicats als sector tèxtil i només superat per Pollença.⁴

D'aquesta manera, va ser el 1603 quan els teixidors de lli i de llana de Llucmajor demanaren l'aprovació d'un marc estatutari propi per organitzar-se en Col·legi independent. La suplicació anà a càrrec del

a causa de complir amb les festes religioses (52 diumenges més 38 festius, segons Lafargue). I que una vegada eliminades no foren substituïdes per altres de tipus civil sinó, simplement, passaren a dies de treball (p. 65).

4 DEYÀ BAUÇÀ, Miquel (1996). «La manufactura de la llana en Mallorca (1400-1700): gremios, artesanos y comerciantes. Tom II», Palma: UIB [Tesi doctoral], p. 198. Pollença tenia el 4'05 % d'artesans dedicats al tèxtil; Llucmajor el 3'89 %; Algaida el 3'10 %. Ciutat només en tenia el 2'44 %. Treball divulgat a: DEYÀ BAUÇÀ, Miquel (1998). *La manufactura de la llana a la Mallorca moderna: segles XVI-XVII*. Mallorca: el Tall.

teixidor de llana Joan Tomàs i dels teixidors de lli Vicenç Ferrer i Joan Vidal. Els estatuts s'aprovaren pel juliol a la «Casa Consell dels honors teixidors de lli i de llana de la vila de Lluçmajor...» que, en primera instància, sembla que seria una seu social concreta. El nombre de membres, en aquell moment, va ser d'una trentena. La proporció entre els que treballaven el lli i els de la llana era de 2 a 1. És a dir, els teixidors de lli duplicaven els de llana (vint-i-un o vint-i-dos enfront d'una desena). I en aquell moment es va deixar mencionat la clara voluntat que tenien de fer un col·legi propi, separat del de Ciutat de Mallorca.⁵

El document fundacional del Col·legi o Gremi era format per 62 capítols o articles que tractaven tant de l'organització interna com del sistema de treball i de les característiques de les peces que teixien.

El primer article adscribia la corporació a dos titulars religiosos o devocionals. Per una banda, la Mare de Déu de l'Esperança, que era la genèrica per als teixidors de lli de tota la illa. I, per l'altra, Santa Anna, de segona titular (figura 1). La corporació laboral es comprometé a aportar els recursos necessaris per al seu sosteniment econòmic i devocional.⁶

A partir del segon article ja es parlava de la selecció i l'extracció dels càrrecs directius del Col·legi, que es farien amb l'assistència del Batle Reial i de manera bianual. Segons un article de més endavant (article 29)

5 Arxiu Regne de Mallorca (ARM), AA. 60, f. 101r i s. Sembla que els creadors dels estatuts van ser: Rafel Bover, Vicenç Ferrer, Antoni Ferrer, Jaume Estela, Joan Vidal i Pere Salvà per banda dels teixidors de lli. I Tomàs Tomàs, Antoni Tomàs, Rafel Catany, Miquel Obrador, Lluç Mut o Bart. Martí (?) i Jaume Aulet per banda del teixidors de llana. Un dels arguments per voler fer gremi independent era que «...per esser la vila de Lluçmajor tan gran...». El conjunt d'agremiats d'aquesta primera generació fundacional foren per la banda dels teixidors de lli: Joan Estela (?), Rafel Bover, Joan «argenter», Antoni Ferrer, Guillem Amengual, Jordi Garau, Miquel Pelegrí, Miquel Ros, Ant. Vicenç (?), Vicenç Ferrer, Joan Garau, Maties Romaguera menor, Maties Vadell, Miquel Estela, Joan Vidal, Damià Rafel, Ant. Rafel, Pere Salvà, Gabriel Tomàs, Tomàs «argenter», Jaume Vidal i Antoni Duran. Hi havia tres teixidores de lli: madò Pelegrina (?), madò Ferrassa i Joana Duran. Les dues primeres potser fossin les mullers de Miquel Pelegrí i Vicenç Ferrer. I pel que fa als teixidors de llana: Thomas «argenter», Ant. Thomàs «argenter», Lluís Mut (?), Ant. Thomàs, Bart. Obrador, Jaume Aulet, Bart. Thomàs, Bart. (?) Noguera, Rafel Catany, Bart. Catany i Miquel Obrador.

6 Això es complementava amb l'articulat 25 a 27, que precisava els preus a pagar (cada obrer/a pagava 8 sous a la Confraria de l'Esperança. I les obligacions dels mestres d'assistir a la processó de la Sang (s'entén que és la de l'actual Sant Crist de l'Esperança del Dijous Sant) i a qualsevol altre processó solemne de la confraria.

per ser-ne escollits havien de tenir una antiguitat mínima de 3 anys amb botiga oberta, i no es podia rebutjar el càrrec sense una justificació clara (article 32). Pel que fa a les botigues, segons l'article cinquè, havien de ser visitades anualment per banda dels respectius sobreposats dels gremi. Cada banda de l'equip directriu revisaria els obradors i botigues segons la seva secció, és a dir, els teixidors de lli, per una banda, revisaven els tallers dedicats als teixits de lli, i els de la llana revisaven els altres. En aquestes visites es controlava si tenien les peces dels tallers i les eines adequades, si la fabricació dels teixits es feia amb el material i les característiques tècniques reglamentades, etc. L'articulat també tractava els períodes formatius i les maneres d'ingressar en el gremi (articles del 8 al 14) que eren bastant paral·leles a les dels altres gremis. Els mestres necessitaven el permís i haver comunicat als sobreposats la intenció d'agafar mosso o mosses d'aprenents. Se'ls agafava per períodes de 4 anys i no podien ser compartits amb altres mestres. La carta d'aprenentatge tenia un cost de 14 sous (10 eren destinats a la confraria i 4 per a la feina administrativa del notari). El preu de l'examen de mestratge era de 6 lliures. Excepte quan es tractava d'un fill de mestre, i aleshores es reduïa a 2 lliures.⁷ Fins a ser mestres no podien obrir un teler i els obrers no podien ni agafar ni tornar la senya de marca. Això es refereix, com veurem més endavant, al fet que, una vegada aprovats i dins el gremi, se'ls donava un símbol gràfic que era la marca que havien d'inscriure damunt les peces que produïen. Aquest aspecte era ampliat per l'article 30 que deia que els mestres no podien donar cap senya de marcatge a cap mosso, i a l'article 40 es donava les instruccions del lloc del teixit on s'havia de posar.

Alguns apartats de la normativa afectaven a les mullers dels mestres, i indicaven què s'havia de fer si el marit es trobava absent (fos de la vila o de l'illa) o si aquest finava. L'article 15 donava el dret a la dona a mantenir la botiga fins a la mort del marit en cas d'absència d'aquest. I si quedava vídua es donaven dues opcions. Una primera era que la botiga-teler traspasés al fill o a la filla si volien seguir l'ofici. En aquesta opció es donava un any per mantenir la botiga oberta fins que el descendent s'examinés. Si no hi havia seguidors, s'havia de tancar la botiga-teler de manera definitiva.

7 Cada secció examinava els seus: per una banda els aprenents de teixir lli i per l'altra els de llana.

A partir de l'article 15 es prestava atenció a la fabricació dels productes i les limitacions. Per exemple, les mestresses (és a dir, les dones que eren mestres) no podien treballar el drap fort, si no era que s'havien examinat en concret d'aquesta tècnica. Elles tenien pinte de tres palms per al filempua i l'obra foradada però no per al drap fort. Seguidament, es parlava de les tipologies de les teles per fabricar (fil a aplicar, tipus de pintes⁸, mides establertes, etc.). Les normes sobre la producció s'ampliaven en una secció posterior (dels articles 37 a 51) on s'explicaven les mides dels telers, els tipus de productes, etc. L'article 50 manava que les robes teixides a Lluçmajor havien de ser bollades amb la bolla que els mestres o sobreposats ordenessin. I pel que fa als teixits de llana, l'article 60 deia que podien bollar els draps i la bolla l'havia de tenir el sobreposat major. Això era per registrar i controlar, per mans del Col·legi, el volum i la qualitat de la fabricació.

Segons l'article 23 només els confreres tenien dret a vendre teles i productes de lli i de llana. I ho podien fer a qualsevol lloc del municipi i de l'illa.⁹ A més a més, podien optar per ampliar el tipus de matèria primera amb què fabricaven els teixits i no reduir-se a la fabricació en lli o en llana. D'aquesta manera els teixidors de lli podien optar a fer-ne també de seda, cotó i canemàs. I els de llana a fer-ne d'escot.

Finalment, es decidí una quota de 8 sous i 8 diners per als mestres (els ordidors cobraven la meitat). També els darrers articles tractaven les obligacions del clavari del col·legi (les funcions setmanals, el cobrament d'almoines, etc.) i el que cobraven els sobreposats (30 sous). Els mestres de fora de Lluçmajor i que volguessin obrir botiga en el poble ho podien fer lliurement si pagaven 40 sous a la corporació. I un mestre col·legiat podia sortir del gremi, si volia deixar la professió, sempre i quan no hi tingués deutes pendents.

8 El pinte era la part del teler on es confeccionava la tela. Les mides que hi havia es troben registrades a: DEYA BAUCÀ, Miquel (1996). «La manufactura de la lana en Mallorca (1400-1700): gremios, artesanos y comerciantes. Tom III», Palma: UIB [Tesi doctoral], p. 331.

9 No tots els gremis permetien aquesta llibertat. El gremi d'argenteres, per exemple, limitava la venda i fabricació en el municipi on l'artesà residia i tenia l'obrador.

Figures 1-2. A l'esquerra, taula de Nostra Senyora de l'Esperança (anònim italià, segle xv). A la dreta, taula de sant Abdó i sant Senén (Gabriel Mòjer, segle xv). Parroquial de Sant Miquel. La Verge de l'Esperança fou adoptada oficialment com a patrona-titular dels teixidors de llana de Lluçmajor des de l'any 1603 fins al 1636. Advocació compartida amb el sector dels teixidors de lli. A partir dels nous estatuts (1636) els sants Abdó i Senén foren adoptats com a patrons del gremi de teixidors de llana.

3. La independència del Col·legi de Teixidors de Llana (1636)

La creació independent del Col·legi de Teixidors de Llana o, més ben dit, l'escissió d'aquest respecte del comú que tenien amb els teixidors de lli es produí l'any 1636. Que el gremi nou fos el dels teixidors de llana i no a l'inrevés es pot entendre com una qüestió de forces. Des del segle xvii Mallorca es decantà per la producció del lli enfront de la llana. I en altres contrades, per exemple a Manacor, segons els llibres d'examen (1650-1685) hi havia un 72 % de teixidors de lli i només un 28 % destinats a teixir llana.¹⁰ En això només sabem que a Lluçmajor, segons el nombre de fundadors del Col·legi comú a començament de segle, la proporció era prou semblant atès que era 1 a 2. Hi havia

10 DEYÀ BAUÇÀ, Miquel (1996). «La manufactura de la lana en Mallorca (1400-1700): gremios, artesanos y comerciantes. Tomo III», Palma: UIB [Tesi doctoral], p. 322.

una desena de teixidors de llana i un poc més de vint dedicats al lli, que en donaria una proporció pròxima a 30/70 que també es donava a Manacor.

Es van publicar uns nous estatuts¹¹ i van ser més reduïts dels que hi havia a començament de segle: 54 articles envers dels 62 anteriors. En grans termes seguiren, poc més o menys, la vella normativa tot aportant alguns canvis que exposem de manera breu.

El primer canvi que es produí fou l'adscripció a un nou patró amb els sants Abdó i Senén (Figura 2). Tot i que mencionen que foren incorporats donant a entendre que era una advocació vigent.¹² Pel que fa als càrrecs i a les visites a les botigues, no hi va haver cap variació. La data de les reunions de les juntes o assemblees passava a ser el diumenge després de la festa dels nous titulars i el preu d'encartament pujà.¹³ No variaren els drets de les mullers dels teixidors en cas de viudetat o absència del marit. També es concretava (a partir de l'article 24) les característiques d'algunes eines o les mides i característiques reglamentàries dels teixits que es fabricaven i on s'havia de posar el senyal del fabricant. Seguïen amb l'ús de les bollades i la taxa anual de 8 sous i 8 diners.

11 Reproduïts a: FONT OBRADOR, Bartomeu (1982). *Història de Lluçmajor*, 4. Lluçmajor: Ajuntament, p. 399-406.

12 De fet ja consten i es conserven en documents de 1600 (Arxiu Parroquial de Lluçmajor (APL). 5.3/2). Tot i que en aquell moment els teixidors de llana no hi tenien res a veure. El 1625 la confraria de sant Abdó i Senén comprà tela de domàs carmesí per fer una nova bandera. Una vegada refundat el gremi de teixidors es donava una part dels ingressos a aquesta confraria. El 1673 consta un rebut del sobreposat teixidor Guillem Pou per a aquest manteniment. I a l'agost de 1708 els sobreposats Guillem Pou i Joan Gallard pagaren a fra Jaume Perelló del convent franciscà per fer el sermó del dia festiu patronal. No era la primera vegada que acudien als franciscans per fer el sermó de la festa titular (1668, 1694, 1712-1714, etc.): APL. 5.3/1, s.f. Entre 1724 i 1754 eren els obrers-encarregats de la confraria (Sebastià Frígola, Antoni Frígola —el fill—, Joan Caldés, Damià Salvà...) que rebien dels sobreposats els diners per a la conservació del culte i les festes (APL, 5.3/6, s.f.).

13 Es localitzen a les actes conservades (APL. 5.3, s.f.) alguns encartaments dels mestres (que després veurem) que aconseguiren la marca: Onofre Abrines s'encartà amb Joan Gallard (31-10-1655), Melcior Salvà ho feu amb Miquel Ferrer (28-12-1656), Antoni Vidal amb Benet Gallard (1-1-1657), Antoni Servera amb Antoni Salvà que n'era el sogre (30-9-1657), Pasqual Moragues ho feu amb Bartomeu Aulet (15-8-1659), Guillem Gelabert s'encartà amb Bartomeu Aulet (29-09-1666), Joan Barceló que era de Santanyí s'encartà amb el teixidor llucmajorer Bernat Company (3-3-1668), Miquel Vidal ho feu amb Bernardí Reynés (1-10-1673), i Maties Pou agafà el mosso Mateu Figuera el 1702.

Un fet nou és que havien de tenir una caixa per al sobreposat major, per als comptes i els llibres d'actes. La caixa havia de ser de tres claus (una per al sobreposat major, una altra per al prohoms major i la tercera per al clavari). I, per tant, la caixa només es podia obrir quan els tres responsables hi eren. L'article 44 explicava l'ajuda als mestres que estiguessin malalts. La llibertat d'instal·lació de mestres forans continuava vigent amb el pagament dels 40 sous. I aquí s'afegia que els mestres llucmajorers podien instal·lar-se igualment a Ciutat o a altres pobles. I s'esmentava que la bolla per bollar la tindria mig any el sobreposat major i altre mig any l'altre sobreposat.

3.1 La incidència de la dona en els col·legis de teixidors

En el gremi de la llana es pot dir que les mestresses o confrases patien discriminació positiva, atès que pagaven unes quotes menors que els homes dins les contribucions anuals. O, almenys, és així com ho hem entès. Normalment quasi totes les actes que s'han conservat fan referència o bé al canvi de la junta o bé a la reunió anual de declaració dels comptes i estat de la corporació. En aquests s'hi sol indicar que els confreres pagaven poc més de 8 sous i les confrases la meitat (4 sous i 4 diners). De totes maneres, pel que fa als exàmens, no hem localitzat cap prova ni marca pròpia de mestressa. I pel que fa als drets sobre la botiga o taller, quan eren del marit, ja hem esmentat més amunt la casuística d'aquells que estaven regulats.

La presència de dones respecte dels homes, almenys els documentats, era d'un poc més d'1 a 10 en els períodes documentats. Això no vol dir que com a treball d'un obrador que, al cap i a la fi, era familiar, la muller (com també els fills) no hi tinguessin una presència real o pràctica molt major. Però oficialment no quedaren registrades. A banda, dels dos tipus de teixidors, segons la matèria primera, era el del lli el que encara tenia més presència de la dona. Perquè, a banda que, com ja hem dit, n'hi havia més en nombre, també s'ha de tenir en compte que el treball o teixit de lli era més fi que el de la llana. Aspecte que més endavant també veurem en un document que testimoniava aquesta incidència en les teixidores de lli.

Així, per tant, poc més o menys amb la proporció que hem dit, podem localitzar que el 1637, l'any següent a l'escissió del col·legi, pagaven quotes d'agremiats quinze confreres enfront de dues confrasses. A començament de la següent dècada (1640) augmentaren un a cada gènere (16 confreres i 3 confrasses), nombre que més o menys amb alguna variació anual va continuar durant tota aquesta dècada. A la dècada de 1650 els qui augmentaren foren ells, arribant progressivament a 25 el darrer any (1659). Mentre que, d'elles, en els mateixos darrers anys només n'hi havia una que pagués la quota. Al llarg de la dècada del 1660 seguiren al voltant del mateix nombre per ambdues parts, amb un o dos confreres més en alguns anys. A la dècada de 1670 arribaren l'any 1677 a tenir fins a 28 confreres homes i dues dones teixidores. Durant la següent, sembla que la cosa es regularitzà una mica i consta que el 1681 hi va haver quatre confrasses que pagaren la quota anual. Degué ser en aquests anys (entre finals de la dècada de 1670 i el començament de la de 1680) quan l'agrupació tingué més agremiats per ambdues parts. I, llavors, pel que consta, hi hagué una reducció dràstica de treballadors retornant a la meitat de començament del sis-cents. Almenys les poques dades que sabem de començaments del set-cents ens informen que de confrasses només en tenien una (dues n'hi hagué el 1722). I el nombre de confreres homes foren entre els 10 (anys de 1715, 1717 i 1722) i els 13 (anys de 1707 i 1714).¹⁴ En això no sabem si la guerra que s'havia produït just durant les dues primeres dècades d'aquell segle hi pogué tenir alguna cosa a veure.

Es pot dir que la inclusió de les dones en aquestes agrupacions, en principi, ja tenia algunes limitacions pel tipus de teixit que podien produir, però també provocà alguna situació de confrontació entre les parts. Aquestes situacions no les sabem des del gremi de la llana sinó a través dels teixidors de lli. El 1642, la secció de treballadors masculins del gremi de teixidors de lli proposava dues limitacions a les dones del Col·legi: el tipus d'aprenents que podien agafar i el tipus de teixit que podien treballar.

¹⁴ Les dades són extretes dels llibres d'actes del Col·legi de Teixidors de Llana: APL. 5.3/3; 5.3/4, s.f.

Per una banda, es queixaven que les «mestresses» també encartaven mossos homes. I, per un d'aquests fets, sembla que havien retret a alguns mossos homes que no treballaven bé a l'hora d'examinar-los (i, potser, els impedissin aprovar l'examen). La facció masculina volia que les dones no poguessin agafar aprenents homes i només n'agafessin del mateix gènere. No sabem si la restricció s'acabà aprovant. En tot cas, també es resolgué que si amb l'aprovació d'aquestes limitacions hi havia algun contracte d'aprenentatge vigent se n'hauria de fer un de nou canviant de mestre.

Pel que fa a les limitacions pel tipus de teixits que podien treballar les dones, el sobreposat Vicenç Ferrer tampoc volia que les mestresses poguessin treballar-ne de tot tipus i limitar les dones només a la fabricació de teixits de filempua, i excloure que en fessin de drap fort. Aquest darrer només el podrien fer per a ús propi i fora de comerç, amb multa de tres lliures si ho incomplien.¹⁵

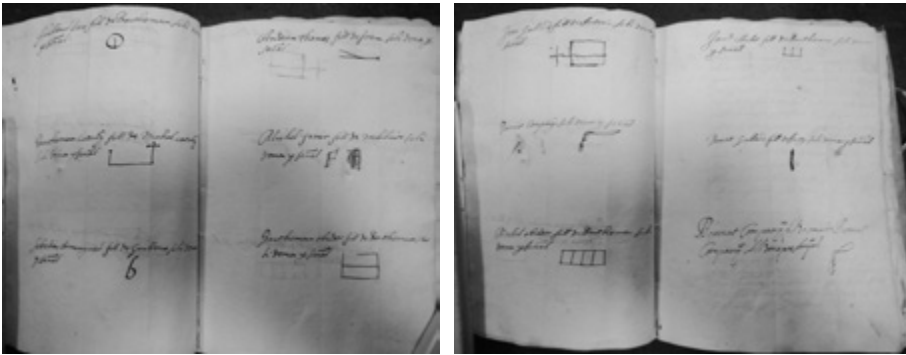
3.2 El llibre de mestratge

El 1654 es començà un nou llibre del catàleg de senyals dels teixidors de llana, que fou continuat fins el 1720. Pel que sembla, fins aquell any havien continuat registrats dins el llibre comú que tenien amb els teixidors de lli. O, almenys, el notari Bonaventura Tomàs insinuà aquest aspecte «[...] si continuàs acta paterna memoria en lo present llibre de tots los mestres es troben en la present vila lo dia d'avui i quascun en son senyal per causa d'esser restat lo llibre a on estaven continuats los confreres examinats en la caixa comuna dels teixidors de lli de la dita vila i són els següents». Així, per tant, els mestres vigents foren, en un primer moment, recopilats a les primeres pàgines del nou llibre amb la seva marca identificativa (Figures 3-4).

Pel que fa a la marcació de la fabricació, era un tret habitual en els teixidors, i se'n troben exemples a altres llocs. A Pollença també s'ha conservat part de les marques que usaven. I, pel que fa a marques identificadores, a Lluçmajor existeix un precedent ja

15 ARM. AA-74, f. 440-443.

estudiat o ressenyat d'ús de marques per identificar la propietat. Va ser el cas que afectà la identificació de la propietat d'ovelles. El procediment es produí entre 1746 i 1757 i va crear-se per solucionar els problemes de robatoris d'ovelles i poder-ne saber la procedència quan eren venudes o dutes al carnisser. Per tal cosa s'havia fet obligatori marcar amb talls concrets les orelles dels animals, i cada símbol o marca feia referència a una possessió o propietat concreta.¹⁶

Figures 3-4. Primers fulls del manuscrit de marques dels teixidors de llana. El notari l'inaugurà reinscrivint les marques dels teixidors actius que es trobaven en el llibre comú dels teixidors de lli (1654)

Després de recopilar els teixidors del Col·legi d'aquell moment. El llibre fou inaugurat amb l'aprovació d'un nou mestre, Bartomeu Pou, i l'atorgament de la marca o senyal distintiu per mans de la junta el 22 d'abril del mateix any (1654). La formulació que es registrà era protocol·lària i un model seguit en molts dels exemples posteriors amb el nom del nou mestre i la junta directora:

«Dictis die et anno fou examinat me. Bartomeu Pou, fill de Guillem teixidor de llana per me. Antoni Gallard, Llorenç Vilar, sobreposats; Guillem Tomàs i Miquel Obrador prohoms de l'ofici de teixidors de llana de la vila de Lluçmajor. I trobant lo suficient per dit ofici li han constituït i donat ple poder de fer de dir ofici llargament, servant los capítols. [Prenent?] per

16 CLAR MONSERRAT, Joan (1990). «Senyals de bestiar» a *Lluçmajor de Pinte en Ample 100 publicació extraordinària*. Lluçmajor: OCB p. 35-49.

testimonis Jaume Aulet i Bartomeu Catany teixidors de llana la qual examen fou registrat per mi Bonaventura Tomàs, notari i escrivà del dit ofici i se li ha donat per senyal [...]

A continuació s'inscrivía la marca o senyal amb la qual havia de passar a identificar tota la producció que acabaria realitzant. Les que es donaven, com podeu veure a la selecció de la taula següent (Taula 1), eren d'un disseny senzill i bo de fer damunt el teixit. Solia ser una marca geomètrica poc complexa mitjançant la intersecció de línies rectes o corbes.

Pel que fa a si la inspiració o marca escollida obeïa a algun patró concret raonat o amb certa lògica, no n'ha quedat constància del perquè elegien una forma i no l'altra. Tot i que amb una observació comparativa se'n pot treure alguna coherència de seguiment en alguns llinatges concrets. Per exemple: els teixidors del llinatge Pou solien posar la segona lletra (un cercle) amb alguna peculiaritat afegida (una ratlla, mitja ratlla, un nombre...). I sembla que els Aulet, en algun cas, optaren per la segona lletra en grafia d'impremta (V). Altres optaren per ser identificats amb la senya copiant la primera lletra del llinatge (F de Ferrer, R de Rubí, A d'Abrines, G de Garau). En altres es poden intuir certs agrupaments, no sabem si només fruit de ser del mateix llinatge o perquè formaven part de la mateixa nissaga o família. Per exemple, els obradors sempre solen tenir senyals de quadrats o rectangles amb més o menys ratlles que, a tot estirar, el podríem identificar pel nom de l'obrador i perquè els telers i pintes tenien forma rectangular. De totes maneres, el disseny en rectangle amb més o menys línies va ser molt seguit en altres llinatges. Els Miralles foren identificats amb una creu (+) sola o amb algun complement. I els Companys amb una ratlla amb espiral i capell o doble capell a la banda baixa.

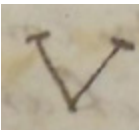
TAULA 1. Les marques d'autor dels teixidors de llana de la vila de Lluçmajor

MESTRE TEIXIDOR	Data d'examen/ ingrés	MARCA D'AUTOR
Sebastià Cirerol, fill de Sebastià	Ja actiu a l'abril de 1654	
Antoni Salvà, fill de Jaume	Ja actiu a l'abril de 1654	
Antoni Gallard, fill de Joan	Ja actiu a l'abril de 1654	
Joan Miralles, fill de Melcior	Ja actiu a l'abril de 1654	
Bartomeu Obrador, fill de Miquel	Ja actiu a l'abril de 1654	
Llorenç Vilar, fill de Llorenç ¹⁷	Ja actiu a l'abril de 1654	
Bartomeu Aulet, fill de Jaume	Ja actiu a l'abril de 1654	
Guillem Tomàs, fill d'Antoni	Ja actiu a l'abril de 1654	

17 Aquest deu ser el Llorenç Vilar de 62 anys que el juliol de 1661 va ser interrogat sobre l'estat de les collites del municipi a instància dels Jurats per l'Audiència. Segons aquest, els altres testimonis expressaren el mateix, hi havia sequera i, per tant, poca collita i, pràcticament, no tenien aigua per beure ni les persones ni el bestiar (ARM. AA. 84, f. 247r-v).

ACTES DE LES VI JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Guillem Pou, fill de Bartomeu	Ja actiu a l'abril de 1654	
Bartomeu Catany, fill de Miquel	Ja actiu a l'abril de 1654	
Sebastià Amengual, fill de Guillem	Ja actiu a l'abril de 1654	
Andreu Tomàs, fill de Joan	Ja actiu a l'abril de 1654	
Miquel Ferrer, fill de Melcior	Ja actiu a l'abril de 1654	
Bartomeu Obrador, fill de Bartomeu	Ja actiu a l'abril de 1654	
Joan Gallard, fill d'Antoni	Ja actiu a l'abril de 1654	
Bernat Company	Ja actiu a l'abril de 1654	
Miquel Obrador, fill de Bartomeu	Ja actiu a l'abril de 1654	
Jaume Aulet, fill de Bartomeu	Ja actiu a l'abril de 1654	
Benet Gallard, fill d'Antoni	Ja actiu a l'abril de 1654	

Bernat Company, fill de mestre Bernat	Ja actiu a l'abril de 1654	
Bartomeu Pou, fill de Guillem	12-abril-1654	
Miquel Amengual, fill de Miquel	12-abril-1654	
Benet Gallard, fill d'Antoni	2- agost-1654	
Bernardí Reinés, fill de Bernardí	30-juliol-1656	
Joan Garau, fill de Joan	26-novembre-1656	
Bartomeu Aulet, fill de Bartomeu	1- gener- 1657	
Bartomeu Miralles, fill de Joan	7-octubre-1657	
Antoni Catany, fadrí, fill de Miquel Catany del molí	21-octubre-1657	
Bernat Ferrer, fill de Joan	25-octubre-1657	

ACTES DE LES VI JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Bartomeu Mut, fill de Miquel	28-abril-1658	
Onofre Abrines, fill d'Antoni	15-juliol-1658	
Joan Tomàs, fill d'Andreu	7-novembre-1660	
Jaume Salvà, fill d'Antoni	6-juny-1661	
Joan Amengual, fill de Miquel	9-10-1661	
Onofre Rubí, fill d'Antoni	24-agost-1662	
Bartomeu Obrador, fill de Bartomeu	22-octubre-1662	
Antoni Cifre, fill de Miquel	26-desembre-1664	
Bartomeu Catany, fill de Bartomeu	12-juliol-1665	
Miquel Obrador, fill de Bartomeu	27-desembre-1667	
Bernat Company, fill de Bernat	11-abril-1667	

Antoni Aulet, fill de Bartomeu	14-octubre-1663	
Guillem Pou, fill de Bartomeu	30-desembre-1670	
Bartomeu Gallard, fill d'Antoni	21-abril-1670	
Macià o melxor [?] Ferrer, fill de Miquel	26-desembre-1673	
Jaume Company, fill de Bernat	26-desembre-1673	
Bartomeu Aulet, fill de Jaume	26-desembre-1673	
Esteve Aulet, fill de Bartomeu	6-gener-1672	
Guillem Gelabert	19-abril-1676	
Matia Pou	30 desembre-1681	
Matgí Pou, fill de Guillem	27-juliol-1681	

ACTES DE LES VI JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Bartomeu Aulet, fill de Bartomeu	2-febrer-1685	
Antoni Aulet, fill de Jaume	10-agost-1695	
Joan Gallard, fill d'Antoni	26-juliol-1698	
Rafel Garau, fill de Joan	26-agost-1705	
Pere Ignasi Garau, fill de Joan	25-octubre-1701/5 (?)	
Miquel Obrador, fill de Miquel	30-agost-1705	
Maties Figuera, fill d'Antoni	4-setembre-1707	
Antoni Abrines	12-novembre-1712	
Llorenç Abrines fill d'Onofre	1-agost-1717(?)	
Antoni Gallard, fill de Joan	28-juliol-1720	

4. L'estat dels teixidors de llana durant les primeres dècades del segle XIX

Del segle XVIII es coneixen poques dades de l'activitat dels teixidors. Tot i que se sap que a la meitat de segle tingueren un conflicte amb els de Ciutat, atès que aquests volien cobrar una quantitat respecte dels teixits realitzats a la Part Forana que es comerciaven a la capital.¹⁸ El procés en contra d'aquest requeriment de cobrament s'inicià tot d'una que es volgué aplicar (1747) i hi estaven implicats, com una part conjunta en contra dels de Ciutat, els de Lluçmajor, Manacor i Pollença. Sembla que el procés fou llarg perquè encara el 1757 hem pogut localitzar pagaments que anaven a dita causa.¹⁹

En el segle XIX, a finals de la dècada de 1820, el gremi realitzà un informe sobre l'estat dels mestres o tallers que tenien algun mosso d'aprenent. A partir d'aquest document es pot dir que, només vuit anys abans de la desaparició, la salut del gremi de teixidors de llana llucmajorer es trobava en bon estat, si tenim en compte la quantitat de mestres que tenien un aprenent. La qüestió pot donar a entendre que el negoci d'aquesta producció i sector laboral tèxtil seguia bastant actiu. En total, segons el recull (Taula 2) entre el 1827 i 1829 hi hagué més d'una vintena de mestres que havien encartat algun aprenent. Tot i que no tots acabaren el procés i alguns abandonaren abans d'hora.

TAULA 2. Llistat de mestres telers amb algun aprenent entre 1827 i 1829

Mestre teixidor	Mosso aprenent	Data d'encartament i període formalitzat
Jaume Salvà	Miquel Salvà	13-10-1828 (per a 4 anys)

18 FONT OBRADOR, Bartomeu (1986). *Historia de Lluçmajor*, Lluçmajor: Ajuntament, p. 375-376.

19 APL. 5.3/6, s.f. El 1754 Onofre Abrines, prohoms dels teixidors de Lluçmajor, pagava 7 lliures per les despeses processals a mitges amb el gremi de Manacor. El 1757 Bernat Company, sobreposat dels teixidors de Lluçmajor, tornava a pagar diverses vegades per les despeses processals de la sentència que també afectava els gremis de Pollença i Manacor.

ACTES DE LES VI JORNADES D'ESTUDIS LOCALS DE LLUCMAJOR

Guillem Tomàs Vilar	Miquel Sbert	4-2-1827 (per a 2 anys). S'examinà el 31-7-1829
Miquel Trobat	Desconegut	5-8-1828 (per dos anys). Ha cedit
Miquel Trobat	Miquel Mulet	2-11-1827 (per dos anys). Ha cedit
Antoni Barceló	Bartomeu Oliver	27-7-1827 (per dos anys). S'examinà el 31-7-1829
Miquel Clar	Miquel Servera	30-9-1827 (per dos anys)
Jaume Salvà Canevas	Pere Francesc Salvà	13-10-1828 (per quatre anys)
Bartomeu Tomàs Galileu	Joan Tomàs	13-10-1828 (per quatre anys)
Joan Mir Boscaneta	Dos mossos germans seus	30-9-1828 (per quatre anys)
Macià Tomàs <i>Caranyo</i>	Joan Aulet	9-8-1828 (per dos anys). Ha cedit
Joan Oliver <i>Fosquet</i>	Un germà seu	14-10-1828 (per quatre anys)
Joan Tomàs	Llorenç Garcies	1-9-1828 (per vuit mesos) ha cedit
Antoni Tomàs Galileu	Gabriel Mollà	27-8-1828. (per un any i nou mesos). Ha cedit

Pere Clar <i>Pastera</i>	Guillem Estela	17-1-1827 (per dos anys) S'examinà el 31-7-1829
Pere Clar <i>Pastera</i> (<i>el mateix</i>)	Antoni Garcies	1-5-1828 (per dos anys)
Rafel Clar <i>Pastera</i>	Damià Amengual	22-10-1827 (per dos anys). Ha cedit
El mateix Clar	Nicolau Mojer	30-9-1828 (per dos anys). Ha cedit
Jaume Salvà Caneves	Miquel Salvà	28-12-1828 (per dos anys). Ha cedit
Matgí Noguera	Gabriel Morlà	12-1-1829 (per un any). Ha cedit
Joan Tomàs	Cristòfol Calafat	20-10-1828 (per un any)
Antoni Salvà <i>Flauta</i>	Macià Salvà son germà	20-10-1828 (per quatre anys)
Jeroni Figuera	Tomàs Ferrer <i>Punta</i>	9-9-1828 (per dos anys)
Joan Monserrat	desconegut	Per la darrera fira de sant Miquel de 1828 (per tres anys)
Guillem Tomàs	Jaume Cardell i son pare (?)	27-4-1829 (per dos anys). Ha cedit

5. Alguns tallers dels teixidors de llana

Pel que fa a obradors localitzats de manera concreta i directa, n'hem conegut quatre que treballaren durant el sis-cents. Són els telers de Miquel Obrador, Antoni Tomàs, Joan Miralles i Guillem Pou. De totes maneres, excepte en el primer, les peces característiques de la feina laboral que es registraren quan aquests hagueren traspasat

foren molt minses. I en algun cas, com el de Miralles, ja no en tenia cap, o no es registrà res de la seva època de teixidor. Els altres tres tenien el teler del tipus estret, és a dir, per fer teles de poc més d'un metre d'amplada.

5.1 El taller de Miquel Obrador (1607)

Aquest teixidor degué estar vinculat, en un primer moment, al gremi de teixidors de Mallorca de Ciutat i, posteriorment, al gremi independent de teixidors de Llucmajor. Cal tenir en compte que quan morí, el 1607, feia tres anys que el gremi llucmajorer s'havia inaugurat. Tenia el taller amb l'habitatge al carrer de l'Hostal Vell, i el teler i tot l'instrumental estaven just a l'entrada de l'habitatge segons podreu observar:

«Et primo atrobam a dita heretat uns cases situades dins la vila de Llucmajor en el carrer de l'hostal vell [...]

En l'entrada

Item una taula de pi molt vella y rompuda a la tisora sens cadena

Item uns ordidors alunfidaor [?] vell

Item uns telers estrets vells

Item un pinte quinze usat

Item un pinte tretze usat

Item altre pinte denove vell [?]

Item un torn de fer canons bo

Item una llansadora usada

Item una corba de pi bona [?]

Item un presat [?] bo

Item dos garlassos lo un vell i l'altre bo

Item una pastera de pi vella

Item una tauleta [...] molt dolenta

Item un caixó amb scriptures i llibres d'albarans y actes

Item un banqueteta de fer canons

Item una caixa de pi vella amb son pany i clau usada [...]»²⁰

Aquest obrador és el més complet que s'ha conservat i sabem que fou resumit i breument ressenyat en un treball més general dedicat a aquest món productiu de les illes.²¹

5.2 El taller d'Antoni Tomàs, àlies *Argenter* (1628)

Aquest teixidor morí el 1628. Va ser, per tant, quan el gremi encara era conjunt entre els teixidors de lli i els de llana. Si ens fixam en l'inventari que deixà, sembla que en els darrers anys devia tenir l'ofici ja en desús. Tot i això, encara conservava diverses peces que ens indiquen que també rebia doblers o comerciava amb altres productes a banda de les teles que fabricava. Almenys tenia utensilis per a la venda de vi, oli i aiguardent. El vi devia ser de producció pròpia perquè tenia una vinya i un hort a una zona anomenada del Rafal Càrritx. Vegeu:

«Et primo uns telers de teixidors estrets sens ningun guarniment vells i dolents [...]

Item un basí de vendre oli ab quarta i mitja quarta

Item dos doblers de vendre oli d'estany

Item mitja lliura d'estany de vendre aiguardent

Item mig dobler d'estany de vendre aiguardent [...]

Item un grufó de vendre vi de llautó [...]

Item un embut de fust de vendre vi

Item una cadufa de vendre vi [...]²²

5.3 El taller de Joan Miralles (1660)

El teixidor Miralles morí el 1660, i ja exercia l'ofici, per tant, durant l'època de la corporació exclusiva dels teixidors de llana. Tingué a la seva muller, Francina Horrach, d'hereva usufructuària. La casa i botiga l'havia tinguda a una cantonada entre els carrers de Cappuig i

21 BERNAT ROCA, Margalida; SERRA BARCELÓ, Jaume (Palma). *Los tejidos en las Islas Baleares. Siglos XIII-XVIII*. Palma: IBDI, p. 117-119. Tot i que no consta la cita d'arxiu ni si va ser servit per altre treball, suposem que correspon a la mateixa unitat d'arxiu que esmentem en aquesta comunicació. A no ser que existeixi una còpia del mateix inventari.

22 ARM. Notaris, M-574, f. 91 i s.

Galdent. De totes maneres, l'inventari no deixà cap rastre de l'obrador de teixir. No sabem si perquè ja no exercia o si ja havien passat a un descendent. Per tant, de la selecció escollida només hem transcrit els béns immobles i alguns productes de fora vila que eren el vi o figues seques que aquesta família també produïa. Vegeu:

«Primo dues cases juntes situades en lo cap puig [...] confronten [...] amb corral i cases que dit difunt ha deixades a Antonina Miralles sa filla, muller de Miquel Garau [...]

Primo una caixa de sepi gran usada. [...]

Item cinc alfàbies de les quals n'hi ha dues plenes de vi negre [?]

Item dues portadores de vermar, usades [...]

Item tres estores de figues seques i un covo de vermar figues seques casi ple [...]

Item dues quarterades de terra situades a Galdent en les quals hi ha crica tres horts de vinya i lo demés sembrat ço és dos [?] de balt i xexa i lo restant d'ordi [...]»²³

5.4 El taller de Guillem Pou (1680)

L'hereu d'aquest obrador va ser un dels seus fills (Maties). Una vegada finat el pare se'n traspassaren totes les propietats. En aquest cas sí que es registrà l'obrador, encara que sense detallar tots els elements que devia tenir. Tenien dos telers, un que usaven i un altre que havien deixat d'utilitzar. El fill devia ser el que s'examinà l'any següent de teixidor de llana (1681). Amb la qual cosa, tant per ser l'hereu com perquè hi ha constància que podria ser qui s'examinà, tot seguit mort el teixidor, es pot dir que l'obrador continuà obert, almenys, durant una generació més. Part dels béns i les peces del teler que tenien eren les següents:

«Primo atrobí unes cases i corral [...] les quals fonc lo següent:

P^o uns telers de teixidor de llana armats, usats

Item altres telers sens armar

- Item un torn
- Item dos bancs lo un mitjancer i lo altre petit, vells
- Item un bufet usat
- Item dues caixes molt velles dins les quals fou trobat lo següent [...]
- Item una quarterada de terra a Son Puigserver [...]
- Item una quarterada de terra i vinya situada a es pelech [...]²⁴

6. Conclusions

Si bé la historiografia marca el començament dels gremis teixidors de Lluçmajor el 1636, any en què els teixidors de llana se separaren dels de lli, hem pogut veure que fou abans, el 1603, que a Lluçmajor es va constituir un Col·legi per donar cabuda a tots els teixidors del poble, fossin tant per a telers de llana com de lli. Una primera data que, en tot cas, es tenia localitzada com a fundació d'una confraria i no, pel que sembla, del gremi corporatiu sencer.

A banda, hem sabut de les diverses normes que regien, tant per a la producció com per a l'organització de la corporació. A més a més, hem rescatat i ofert una documentació gràfica i de registre al detall de part de l'extens repertori de senyals o marques pròpies amb els quals els teixidors de llana identificaven la seva producció durant el segle XVII i les primeres dècades del següent. El document que hem vist de 1829, amb els mestres teixidors que havien agafat aprenents, també ens han informat que aquesta activitat es trobava bastant activa durant el final de la vida del gremi. Tal cosa sembla reafirmar que la supressió d'aquest tipus de corporacions laborals, com ja sabíem, fou per l'obligació externa de les lleis estatals i no tant, o gens, per una qüestió interna.

Dècades més tard, es pot dir que la producció tèxtil local, sia d'elements de vestir (sabates) o en presència de teixidores, es va continuar donant però amb un nou sistema estructural i d'ordenació econòmica. La producció tèxtil, enllaçant amb les idees de J. Fontana,

24 ARM. Notaris, S-1364, f. 300r-v.

citades a la introducció de la nostra comunicació, deixà de tenir un capital familiar propi i els obradors passaren a ser fàbriques, i englobats dins uns altres aspectes laborals i econòmics diferents.

LA VIOLÈNCIA CONTRA LA DONA AL TERME MUNICIPAL DE LLUCMAJOR (S. XV al XIX)

Eusebia Rayó Ferrer

1. Introducció

Aquest és un tema polèmic que no vol ser reconegut per determinats sectors.

Convé recordar que l'any 1993 l'ONU va declarar la violència contra la dona com tot acte de violència basat en el gènere que té com a resultat possible o real un dany físic, sexual o psicològic incloses les amenaces, la coerció o la privació arbitrària de la llibertat tant si succeeix en la vida pública com en la privada.

En vigor en Europa des de l'1/08/14, tenim el conveni del Consell d'Europa, anomenat d'Istanbul, de caràcter vinculant, sobre prevenció i lluita contra la violència contra la dona i la violència domèstica. Signat per 45 països i ratificat per 37.

Així mateix, el mes de setembre de 2021 el Parlament Europeu ha reclamat que la violència masclista sigui catalogada a la Unió Europea com un delictes d'abast transfronterer amb 427 vots a favor, 119 en contra i 140 abstencions. La resolució aprovada insta a afegir la violència de gènere a la llista de delictes europeus greus i a proposar una definició que sigui comuna a tots els països que la integren.

A l'Estat espanyol tenim la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. (Llei *Viogen*).

Llei orgànica 10/2022, de garantia integral de la llibertat sexual (coneguda com: només sí és sí).

Abans d'arribar a la situació actual, amb una normativa bastant sòlida, han tingut lloc molts tipus de violència contra la dona al llarg dels segles. El problema no és d'ara. Ha existit sempre encara que no fos conegut amb aquest nom o estàs dissimulat darrere costums, usos i lleis que formaven una estructura social que perjudicava constantment els drets de les dones. Podem parlar doncs d'una violència de tipus estructural diferent de la violència conjuntural, per desgràcia encara ara tan freqüent, patida en moments puntuals.

La violència de gènere és universal, es dona en totes les classes socials i és independent del nivell cultural i econòmic tant pel que fa a les víctimes com als agressors.

En aquest treball i en cada un dels seus apartats veurem algunes consideracions generals sobre la diferent tipologia de la violència de gènere i així mateix, alguns dels casos ocorreguts a Lluçmajor a partir de l'edat mitjana.

Per a la seva redacció han estat consultats diversos arxius, així com bibliografia d'altres autors. Algunes capses de documents de l'Arxiu de Lluçmajor no han pogut ser consultades per mor del seu estat.

La informació no és completa, hi ha buits que s'han anat emplenant amb la que prové d'altres arxius. Per desgràcia, hi ha mostres de violència contra les dones per tot arreu, per tots els arxius (com més es consulta més casos es troben) i tenen les mateixes formes d'expressar-se.

Un altre aspecte a considerar és que, de vegades, els documents (provenguin d'on provenguin) no esmenten el lloc on han succeït els fets i, per tant, no podem saber-ho exactament.

2. Delictes sexuals: estupres i violacions

Antigament, no quedava gaire clara la diferència entre estupre i violació. En èpoques més modernes els diferents codis penals espanyols que s'han anat reformant, han establert un tret distintiu entre els dos delictes: la violació requereix ús de força i intimidació o privació de sentit o raó o comesa amb un menor de 12 anys.

D'altra banda, l'estupre tenia lloc quan l'accés carnal era aconseguit mitjançant engany, per exemple amb una promesa de matrimoni, o per coacció, per abús d'autoritat, etc. Va ser reconegut com a delicte a partir del segle XIX.

Al Codi Penal de 1944 s'hi afegí un article referit exclusivament al patró o cap d'una empresa que, atesa la seva condició, se n'aprofitàs per tenir accés carnal amb dona menor de vint-i-tres anys, d'acreditada honestedat o que en depengués. Abans ja n'hi havia un altre relatiu a l'abús de la necessitat angoixant d'una dona d'acreditada honestedat d'entre dotze i vint-i-tres anys. Que s'esmentàs al codi només posa de relleu que devia ser una cosa corrent.

En gairebé tots els processos per estupre i violació, hi ha constància de l'honestedat de la víctima i del seu comportament exemplar. Aleshores no hi havia proves d'ADN i es demanaven referències del comportament anterior de la víctima per tal d'esbrinar què havia passat. El mal és que això encara moltes vegades es té en compte avui en dia en el cas de les dones: quina vida ha duit anteriorment, si porta la falda curta, si ha begut, etc.

Estupres i violacions eren considerats delictes contra l'honor: la víctima romania sense honra i la seva família també era castigada més per això que pel mal infligit a la dona. Hem de pensar que una dona sense honra no valia res (i amb honra gairebé tampoc). Era quasi impossible que algú volgués casar-s'hi i fins i tot de vegades era rebutjada per la pròpia família i havia de dedicar-se a la prostitució. Per entendre aquesta situació, en aquells temps les dones decents

només podien pertànyer a quatre categories: donzella, o sigui, verge; casada; viuda i monja. Totes les que no poguessin ser classificades en aquests grups, eren marginades socialment.

Devers els anys seixanta del segle XX, romandre fadrina era encara com una desgràcia i tenir un fill sense estar casada, una deshonra absoluta. Moltes dones es veien abocades també a la prostitució per aquest motiu. En aquests casos, com que no tenien honra, no es considerava que fossin víctimes en cas de patir agressions sexuals. Així com tampoc podia haver-hi delictes dins del matrimoni.

El perdó de la víctima d'algun delictes feia que l'acció penal en molts casos quedàs extingida. Això deixà de tenir efecte el 1983 per als delictes no sexuals, però es mantengué en els casos d'abusos sexuals, estupes i segrests. Podem imaginar les coaccions a què devien estar sotmeses les víctimes. Avui en dia a molts països encara és així.

L'estupre estava castigat sempre que pogués ser demostrat. No era gens fàcil: les víctimes solien donar tota mena de clarícies d'on havia transcorregut el fet; per exemple deien que havia sigut el dia tal a tal hora davall la figuera de tal hort ..., o al corral de la casa, o darrere del portal de ca seva. Bastava que un altre home digués que havia jagut amb ella perquè l'acusat quedàs en llibertat. Això encara passava a les darreries del segle XX.

Si l'estuprador es casava amb la víctima, aquest restava sense càstig atès que l'honor romanien reparat. No és difícil imaginar la desesperació de la víctima en haver de denunciar l'agressor per tal d'aconseguir que es casàs amb ella. Haver de demanar que fos condemnat a casar-se amb ella. La humiliació que suposava que ell li digués que no era cert el que deia o que no volia casar-s'hi, i després veure que s'hi casava per no haver d'anar a la presó; o bé que quedava lliure pagant una composició, un dot. D'altra banda, el fet de no tenir altra sortida que haver de casar-s'hi era, en tot cas, una condemna afegida per a la víctima.

Les violacions a menors de dotze anys, a dones casades i a religioses eren castigades amb més rigorositat atès que no podien ser reparades amb el matrimoni. En el cas de menors el càstig era, en general, morir a la forca.

2.1 Casos documentats a Lluçmajor:

1412

9 de juliol, dissabte. Execució a Lluçmajor de Johan Simó, saig de la dita vila, pel crim, confessió per ell feta, que havia forçat i corrompuda en la casa seva sa fillastra d'edat de 12 anys, i per haver-se resistit al Batle en l'acte de la seva detenció. Fou penjat a la plaça de la dita vila.¹

1420

25 de gener. La procuració Reial rep trenta-set lliures i deu sous, d'Antoni Cardell de Lluçmajor, « delat que carnalment havia coneguda la dona Caterina, muller d'en Bernat Mut, oncle seu quondam, après que'l dit oncle seu fou mort».²

Observació: en aquest cas no queda clar que hagi sigut una violació. Potser la multa era per haver tingut relacions amb una parenta seva, cosa que no era permesa.

1497

Composició pecuniària de 40 lliures a Miquel Tomàs, de Lluçmajor, acusat de crim d'incest amb una germana de sa muller «empranyant aquella e feent-li haver dos infants».³

1512

26 de desembre, dilluns. Contra Antoni Manescal, guanter, delat i inculpat de violència en la persona de Joana, filla d'Antoni Sala de Lluçmajor. Hi hagué un acte desconsiderat però no es pogué provar

1 ARM. ARH. *Notes del paborde Jaume*. Baratillo I. MIC 35. Full núm. 186.

2 ROSSELLÓ VAQUER, Ramon./ BOVER PUJOL, Jaume(1992), *El sexe a Mallorca. Notes històriques*. Palma: Miquel Font, editor. Pàg. 281.

3 ROSSELLÓ VAQUER, Ramon./ BOVER PUJOL, Jaume (1992). *El sexe a Mallorca. Notes històriques*. Palma: Miquel Font, editor. Pàg. 302.

meridianament que hi hagués violència carnal. La dita Joana no romangué infamada « non frangisse virgo est ». És alliberat de la presó, però ha de pagar 24 lliures a la dita Joana.⁴

1553

26 d'octubre.

Figura empresonat Pere Puigserver de Lluçmajor per una violència d'una dona.⁵

1554

20 d'abril.

Figura empresonat Nadal Mut, de Lluçmajor, per violència.⁶

1563

Contra Antoni Mercadal de Porreres per llevar l'honor a una donzella. Li restituirà la fama i desterrat de Lluçmajor.⁷

1592

Setembre.

Lluís Vich, comanador major d'Aragó, virrei, lloctinent i capità general, mana pagament de dietes a Alfonso Dusai i Jaume Fiol, algtzir reial, per la comissió encarregada a Lluçmajor contra l'inculpat M. Thomàs per voler forçar carnalment Antònia Puig, donzella.⁸

1737

31 d'agost.

Joana Aina Servera, donzella, diu que Sebastià Catany, ambdós de Lluçmajor, fadrí de vint-i-cinc anys, era anat a casa sua prop de les 10 de la tarda i estant conversant se li agafà del braç i li prengué uns *sintets* del dit i li feu donar voltes. Ella cridà la veïnada, que no la sentí, i li digué a ell que no la tocàs. Catany li respongué que no cridàs ningú,

4 ARM. AA 234. Criminal. Sentències. Full núm. 21,v.

5 ARM AA 215. Liber Carceris 1553/1555.

6 ARM AA 215. Liber Carceris 1553/1555.

7 ROSSELLÓ VAQUER, Ramon i BOVER PUJOL, Jaume. (1992). *El sexe a Mallorca. Notes històriques*. . Palma: Miquel Font editor.. Pàg. 296.

8 ARM. AH 354, full núm. 246, v.

que ella havia de ser la seva dona. La dugué al corral, la va tirar a terra, li alçà les faldilles i li tapà la boca amb elles, intentant aconseguir el que no pogué, atès que ella es defensà. Vengué un germà seu, i li demanà què hi feia un home allà. Catany respongué: «collir un clavell». Ella digué que mentia, que la volia «aconseguir». El germà pegà a Catany i ell fugí. Acudí al vicari, que l'envià a Ciutat. Allà un reverend li demanà a veure si ella consentiria en casar-s'hi, que si no el podria « giñar? » Després d'algunes diligències, ella no hi consentí i acudí al batle. Catany fou empresonat.⁹

Observació: diu que la vol perquè sigui la seva dona. La forma d'aconseguir-ho és llevar-li l'honor i així no tindrà altre remei que casar-se amb ell.

1792

25 de novembre.

Llucmajor. Sumària. Juana Noguera, viuda, es querella contra Esteban Sastre, pastor, fadrí, el qual amb poc temor de Déu i de la Justícia, començà a festejar Juana Maria Mulet, la seva filla, que estava com a criada a la possessió de Biniferri. Li donà a entendre que es volia casar amb ella i li sol·licità que es deixàs conèixer carnalment. Ella s'hi resistí, però ell la va tirar en terra, li donà paraula de casament i l'aconseguí carnalment al molí a les 10 de la nit, a principis de maig. Al cap de 8 dies hi tornà una altra vegada també al molí i en altres ocasions dins les cases o altres paratges. Ha quedat en estat (ara de cinc o sis mesos), i demana que li siguin imposades les penes que corresponen a l'esmentat delictes en cas de resistir-se i no complir la paraula que donà.

L'examen de les comares dona fe que l'embaràs és com a mínim de sis mesos.

Declaren diversos testimonis que diuen que els han vist plegats entrant dins una cova, etc.

⁹ AMLL. Cúria Reial. Expedients de sumaris. 1732 a 1827. Sig. A0270.1.

El reu declara que suposa que està empresonat per la instància de Juana Maria Mulet, però que ha sentit a dir que ella ho feia molt amb Jaume Cardell. Nega que tengués tracte amb ella i que li donàs paraula de matrimoni.

El 12 de gener de 1793 Juana Maria dona a llum un fill.

Posteriorment, el batle, vistes les al·legacions, testimonis, un testimoni reservat, etc. declara que Esteban Sastre sigui condemnat a dos anys de servei a l'exèrcit del rei i si no és apte, a Marina. Les despeses seran pagades per meitat. Les parts i el testimoni reservat, són apercebuts que d'ara endavant tenguin tracte amb més discreció i que no cometin excessos que podran ser castigats. Esteban Sastre es pot excusar de la pena si es casa amb Juana Maria. Surt de la presó sota fiança.¹⁰

1800

10 d'abril.

Llucmajor. Denúncia de Coloma Obrador i Antoni Thomàs, *Villa*, consorts, contra Nicolau Coll, fadrí, per greuges causats a la dita Obrador. Volen vindicar honor i estimació i reputació. Coll és fugitiu de la Justícia.

Nicolau Coll trobà tota sola Coloma, darrere d'una paret quan entrecavava, l'agafà, la va tirar en terra, l'estrenyè pel coll i la gargamella i la rapinyà molt. Després amb un ganivet li digué que es deixàs vèncer i la fornicà violentament. És reconeguda per Pere Joan Capellà, cirurgià.

Sembla que en el passat, l'acusat ja va ser sospitós d'atacar una altra dona fadrina, que li diuen na *Marratxí*, al Ponterró, Maria Puigserver filla de Bartomeu *Marratxí*, per la qual cosa va ser apercebut, i que havia tengut «un lance» amb una altra al·lota de Son Fullana, a qui havia atacat. Sembla que usant de benignitat, per ser la primera vegada, l'amollaren.

10 AMLL. Cúria Reial. Expedients de Sumaris de 1792 a 1827. Sig. A0270.1

Coloma diposita com a prova, per ordre del Batle, la roba que duia el dia del fet, molt bruta, un gipó, una camisa, un gambuix, dos maneguets i unes faldes.

El Batle, el secretari i el saig inspeccionaren el lloc dels fets. Les plantes sembrades, guixes, estaven totes fetes malbé. S'emet ordre de segrest dels béns de Nicolau Coll.

Segons un testimoni, Coloma digué davant d'unes dones que l'havia atacada, però que no havia aconseguit violentar-la (no sabem si per vergonya).

El 30 de maig, el batle mana que el reu sigui cridat per edictes i pregons. Descripció de l'agressor per a la recerca: vint-i-tres o vint-i-quatre anys, no molt alt, grasset, cara una mica pàl·lida, cabells un poc rogencs i les cames un poc tortes. No el troben. És condemnat en rebel·lia, a deu anys de galeres i que no ho trenqui sots pena de la vida i que quan hagi acabat la pena no pugui tornar a l'illa sense permís exprés de Sa Majestat o del Tribunal. Ha de pagar totes les costes.¹¹

Ampliació del cas a l'arxiu de Lluçmajor.

1801

17 de gener.

Lluçmajor.

«El Magnífico D. Pedro Antonio Mataró, Bayle Real de esta villa: Dixo, que respecto de tener preso a las cárceles de esta Villa a Nicolás Coll, hijo de Antonio y de Juana Sastre, consortes, de estado civil soltero, natural y vicino de la presente Villa desde el día 31 de Diciembre último por haver perdido el respeto devido, y desvergonzándose contra la castedad de una Mug. Soltera; que usando de benignidad y por ser la primera vez se suelta de la cárcel a dicho Coll; y se le Apercibe, que en lo sucesivo no cometa semejantes excesos pena de

11

ARM. AA Lligall 958/1.

ser castigado con todo rigor de Justicia y se le condena a todas las costas. Así lo Proveho y firmo dicho Bayle Real de que doy fe.»

Els apercebiments foren fets per Francisco Thomas, saig, i amb l'assistència del batle i en presència dels honors Antelmo Roig i Antelmo Salvà Rullan.¹²

Observació: emprant la benignitat, com a mínim, dos delictes i possiblement tres.

1814

25 de novembre.

Llucmajor. Joan Catany, batle reial de la vila de Llucmajor es dirigeix als batles reials en referència al cas de Margarida Tomàs, veïna que era d'aquesta vila, segueix causa d'estupre contra Antoni Salvà. Dona les senyes del fugitiu: estatura molt alta, nas regular, picat de pigota, cara rodona, vestit a la moda d'aquesta vila.¹³

Així mateix, eren corrents els casos de confessors que s'aprofitaven de la seva posició i ascendent espiritual sobre les víctimes. Els primers confessionaris apareguen arran del Concili de Trent (1545-1563), per tal d'evitar que hi hagués massa familiaritat entre confessor i penitent i s'hi afegí una reixeta. La seva importància en nombre va fer que és publicàs el següent Decret el 5 d'agost de 1576:

«Decret contra confessors que sol·liciten a ses filles de confessió per a cometre actes deshonestos. Sots pena d'excomunió amonesten tots los veïns de totes les ciutats, viles i llocs del regne de Mallorca, que si saben de qualsevol confessor, prevere, religiós o secular, que hagin provocat ses filles de confessió i les hagin induïdes a actes deshonestos han de dir-ho dins els 6 dies següents de la publicació del present edicte. Perquè ningú no pugui dir

12 AMLL. Quaderno de Apercebimientos y Fianzas de la Haz Carzeleria de los años 1778, 1802, 1803. Sig. A0257.2

13 AMMC. Diligències judicials i alguns judicis verbals. Sig. 669/1.

que no ho sap, es publicarà en l'església catedral de la Seu i en les altres esglésies parroquials i monestirs de Ciutat i de la part forana.»¹⁴

El cas següent n'és una prova.

1815

Contra Bartomeu Tomàs subdiaca, seminarista i vicari de Lluçmajor per proposicions i sol·licitant: «...un altre testimoni diu que aquest és home escandalós i s'admira que li deixin confessar sobretot tantes fadrines»...«y en un baile a que assistió en casa del Teniente de Suizos, persuadió al Teniente obligase a su muger a que en adelante fuese a confesarse con él»; de fet, va ballar amb aquesta dona.

Jerònima Fullana, fadrina de vint-i-dos anys diu que el dia de Rams es confessava de coses referents al sisè manament i el confessor li demanà si volia estar de criada a casa de sa tia Miquela. Durant la celebració dels dotze sermons «subieron a la sala en dónde había un gergón y un montón de paja y la violentó tapándola la boca y echándola encima del gergón tubo acto carnal con ella dándole después quatro sueldos que la hizo tomar por fuerza, diciéndola que si se casaba la haría ropa» (no sé si vol dir que la mataria o que li proporcionaria un aixovar). Altres l'acusen que «es retentor de libros prohibidos, propagador de malas doctrinas, solicitante ad turpia y sospechoso de vehementi ».¹⁵

1818

23 de gener.

Lluçmajor. Segona sumària. Compareix davant del batle Francisca Ana Mulet, muller de Nadal Noguera. Declara que cinc homes (entre els quals Mathies Mut *Cremat*, Francisco Garau *Figuera* i Francisco Salvà *Mulet*), la violentaren carnalment la nit del 22 o 23 de setembre passat.

¹⁴ PÉREZ LORENC, MUNTANER, Lleonard, COLOM, Mateu. (1986). *El Tribunal de la Inquisición en Mallorca. Relación de causas de fe. 1578-1806*. Palma: Miquel Font, Editor. Vol I, pàg. 291.

¹⁵ ROSSELLÓ VAQUER, Ramon/ BOVER PUJOL, Jaume.(1994). *El sexe a Mallorca. Notes històriques II*. Palma: Miquel Font, editor. Pàg. 120.

Ella era a ca seva, tocaren a la porta i obrí pensant que era el seu marit. Un home l'investí, la volia violentar, l'amenaçà amb una navalla i ella fugí com pogué al corral, per si podia cridar l'atenció d'algun veí; l'home l'agafà per darrera, la va tirar en terra i fou violada pels dits tres homes. Després la violaren els altres dos que eren a la casa.

L'11 de juny de 1819 el promotor fiscal, després d'interrogar els acusats i altres testimonis, no troba proves fefaents (els veïnats no sentiren crits ni cap renou), per continuar la indagació de «tan grave y atroz delito». La causa és sobreseguda en espera de proves noves en el termini de quinze dies. Els cinc suposats agressors pagaran les despeses processals.¹⁶

Observació: és un cas de violació en grup. A l'expedient no diu perquè la víctima tardà tant en denunciar els fets.

1822

20 d'abril.

Llucmajor. Compareixen davant del Batle, Bartolomé Puigserver, soldat de la companyia del Regiment provincial de milícies, i Margarita Monserrat, fadrina, acompanyats dels seus homes bons.

Puigserver declara que Margarita li ha impedit la lletra matrimonial que tenia amb Catalina Terrassa perquè diu que havia tengut tracte carnal amb ella. Demana ser alliberat d'aquesta obligació perquè encara que sigui vera que la tractà carnalment, tant a ella com a la seva germana Francisca Ana, les pagà a totes dues per fer-ho, i per tant no té cap obligació, com ho justificarà.

Margarita Monserrat diu que la tractà per espai de tres anys i que deixà d'anar a ca seva passades les fires de 1818. Que posteriorment, parí una filla d'ell, de dues còpules que tengueren en dos dies diferents, sota paraula de matrimoni i que per això no rebé cap paga, només algun regal com és corrent entre els enamorats. Llavors, Bartomeu donà llargues a la celebració del matrimoni i posteriorment li digué

16

AMLL. Cúria Reial. Expedientes de sumarias de 1814 a 1819. Sig. A0268.1.

que no la volia, però que no en fes res, perquè sinó diria que havia conegut carnalment la seva germana de dotze anys.

Oïdes les parts i sense cap justificació per part d'ell, Puigserver és condemnat a contreure matrimoni amb Margarita Noguera en el termini d'un mes.¹⁷

22 d'agost.

Llucmajor. En la causa criminal contra Jaime Thomàs per haver ferit Guillermo Noguera, queda demostrat que és un home agressiu, que ha ferit i apallissat a multitud de persones, d'acord amb les declaracions de diversos testimonis. Entre aquests, el de Margarita Amengual *Pascualeta*, que diu que Noguera, una nit de l'estiu passat la sol·licità de manera «torpe» anant pels carrers de la vila cap a Palma. Ella no hi consentí i ell va maltractar-la molt, de tal manera que va acudir en la seva ajuda, Miquel ? *Aixut*, al qual Noguera pegà una pedrada.

A més del testimoni d'aquest Miquel, alguns altres han sentit a dir que Noguera escometia dones, però que no saben si és cert o no.

Guillem Noguera és condemnat a 5 lliures de multa per totes les agressions que han quedat demostrades en el sumari, i a pagar les despeses processals. És apercebut sobre la seva conducta. Si no paga la multa, serà castigat amb vuit dies d'arrest.¹⁸

1835

Llucmajor. Sumària per haver fixat «un pasquín agraviant y subversivo» contra algunes autoritats.

17 AMLL. Cúria Reial. Expedients de sumaris de 1822 a 1823. Sig. A0275.1.

18 AMLL. Cúria Reial. Distintos delitos cometidos por Guillermo Noguera. Expedients de sumaris de 1821 a 1822. Sig. A0272.1

1

«La primera autoridad
del pueblo de Lluçmajor
es lasivo y gariñón
mensebo sin igualdad,
tiene poca humanidad
el Bayle Antonio Mesquida
el empenñó una niña
sirviéndole de criada
sin duda la camellava
cuando bien le parecía»

2

«Que diremos de un doctor
en Sagrada Teoloia
cierto empenñó a su prima
sin el más mínimo temor
a Dios no pidió perdón
del delito cometido
y con el segundo apellido
pensava ser Ayemans
sin duda se llama Valls
aunque lo tenga escondido»¹⁹

Observació: hi ha una tercera estrofa, però no es fa constar atès que no té relació amb el tema. Hem de fer constar que es tracta d'un pasquí, sense fiabilitat per a ell mateix. El que és significatiu, emperò, és que en dues de les tres estrofes, el delictes sigui sexual.

1839

En la causa d'estupre interposada davant la Cúria episcopal per Joana Aina Sastre contra Joan Ferretjans, tots dos de Lluçmajor, el 23 de maig es dicta la Providència següent: Joan és condemnat a dotar amb 100 ducats a Joana Aina. Se'n pot evadir si es casa amb ella. El 22 d'agost Joan Ferretjans ha acomplert amb el pagament i demana quedar en llibertat de casar-se (tenia embargada la lletra matrimonial). Li és desembargada.²⁰

2.1.2. Casos dubtosos

1832

26 de febrer.

Lluçmajor. Sumària criminal sobre la violació causada a Francisca Ana Salvà.

19 AMLL. Cúria Reial. Expedientes de sumaris de 1820 a 1835. Sig. A0266.2.

20 ADM. Causes matrimoniales. Sig. 6-A/73/29.

Francisca Ana, de tretze anys, declara al Batle reial que quan tornava a la vila pel camí de ses Salines amb el seu germà Antoni, es toparen amb un home muntat en una mula i amb un capot amb caputxa. Escometé conversa i llavors seguí el seu camí. Més endavant el tornaren a topar i l'home s'acostà a la declarant i des de dalt de l'animal la prengué i se l'endugué a la voravia del camí. En prendre-la « ya llevaba los trastos fuera de los calsones», li aixecà les faldilles, a ella li pegà mal de cor i ell en va fer el que va voler. Ella no sap qui és, però si el tornàs a veure el podrà reconèixer.

És reconeguda pel metge i pel cirurgià, diuen que no observen cap alteració i que no ha sigut desflorada. En data 23 de març, el metge declara que la violació no ha pogut ser consumada atesa la falta de desenvolupament dels òrgans que serveixen per a la generació. Ella va estar malalta del regiró.

Jayme Ballester és acusat del fet. Diferents testimonis certifiquen que té bona fama i observa bona conducta. Francisca Ana no va reconèixer el capot d'entre uns quants que li presentaren.

El 16 de juliol, el cas és sobresegut i el reu posat en llibertat. Queda lliure de les despeses.²¹

Observació: pot ser que ella mentís? Fou una venjança per part del pare com es pot sospitar per una de les declaracions?

1849

Setembre.

Llucmajor. A Joan, expòsit, criat per Onofre Barceló, li ha embargat la lletra matrimonial Antònia Anna Barceló per estupre. Joan intenta localitzar-la demanant per ella a l'Hospital General on hi havia un pavelló reservat a les dones en estat, amb la garantia de no poder ser obligades a dir el seu nom, estat ni procedència. Per mor d'aquesta pràctica immemorial no pot localitzar-la. La lletra és desembargada.²²

21 AMLL.Cúria Reial. Expedients de sumaris de 1829 a 1832. Sig. A0271.1
22 ADM. Causes matrimonials.- Sig. 6-A/70/8.

1855

3 d'abril.

Llucmajor. Joan Vadell vol contraure matrimoni. Es troba amb la sorpresa que des de fa dotze anys té la lletra matrimonial embargada a instància de Margarida Vidal, la qual no ha fet cap més diligència. La lletra és desembargada.²³

1863

1 de maig.

Llucmajor. Joana Aina Tomàs feu embargament de la lletra matrimonial a Bernat Noguera per estupre. Com que ella no ha fet cap gestió més davant del Jutjat, Noguera demana el desembargament.²⁴

Observació: l'embargament de la lletra matrimonial (permís per a contraure matrimoni), era un recurs per a impedir que el presumpte estuprador pogués casar-se amb una altra persona. Era previ a la denúncia davant del Jutjat. Que la possible víctima no continuàs endavant amb la gestió judicial podia ser atribuïda a diversos factors com per exemple que fos un embargament sense fonament; que la que suposada víctima no tengués manera de provar res, o bé per impossibilitat de satisfer les despeses judicials: eren molt cares i no tothom podia litigar com a pobre.

3. Maltractaments i assassinats

Els maltractaments poden ser físics, psíquics, econòmics, etc.

El Codi Penal de 1822 reconeix com a delictes les ferides a pares, mares, germans, fills, ascendents en general, però no a la cònjuge. Només a l'article 571 diu que si la conducta relaxada de l'home o els maltractaments a la dona donàs lloc a queixes justes, podrà ser objecte de reprensió pel batle de la vila i si reincideix, a ser reclòs en una casa de correcció per un període màxim d'un any. La dona podia, en cas de desobediència al marit, ser corregida com si fos una menor

23 ADM. Causes matrimonials.- Sig. 6-A/70/8.

24 ADM. Causes matrimonials. Sig. 6-A/69/17.

d'edat amb «reprensions i moderats càstigs domèstics,» i si persistia també havia d'anar al batle per a la seva reprensió i podia ser tancada en una casa de reclusió que ell escollís per un màxim d'un any.

A l'art. 649 es castigava la dona que ferís o maltractàs l'home, però no en els casos de l'home envers la dona.

En moltes sentències anteriors al segle XIX, tant de les illes com de la península, hi ha la fórmula següent: «... que no maltracti la muller, salvo la natural correcció marital.» No és difícil d'imaginar la quantitat de maltractaments que devien romandre ocults sota aquest eufemisme. De fet, en molts casos en què l'home és acusat de maltractament, ell al·lega que «no la maltractava sinó que la corregia.»

La correcció marital va durar fins al segle XX en què la dona va deixar de ser considerada com a menor.

Al Codi de 1848, l'article 348 exonerava l'home de penes per lesions greus causades a l'esposa si la sorprenia en adulteri.

A l'article 483 es disposa un càstig de tres a cent cinquanta-sis dies d'arrest i repressió «al marido que maltratase a su mujer no causándole lesiones de las comprendidas en el art. 484.4, y a la mujer desobediente a su marido que lo provocare o injuriare». O sigui, en el cas de la dona basta que ella el desobeeixi.

El Codi Penal de 1932, de 27 d'octubre va representar un avenç, a l'art. 578 castiga els marits que maltractin les seves dones encara que no les causin lesions (les referides a l'impediment per a realitzar labors habituals). L'art. 579, assenyala pena d'arrest o multa. Així mateix, a l'apartat tercer, castiga les dones que maltractin d'obra o de paraula els seus marits (sense lesions). Pena d'arrest o reprensió.

La Llei orgànica 3/1989 va introduir el concepte de la violència física sobre el cònjuge, sempre que fos comesa de manera habitual, a l'article 425 del Codi Penal. Si era esporàdica era un simple delictes de faltes

o lesions que segurament en molts casos ni es denunciava. En aquest sentit, hom ha de recordar que a Rússia no fa gaires anys es volia aprovar una disposició, que amb una multa de cinc-cents euros, un home pogués pegar la dona un pic a l'any.

3.1. Casos de violència envers la muller pròpia a Lluçmajor

1537

6 de setembre, dissabte.

Figura empresonat Perot Bisquerra?, de Lluçmajor, per haver-se barallat amb la sogra i la muller.²⁵

1551

11 d'agost.

Contra Antoni Ripoll de Lluçmajor inculpat de maltractar sa muller. És absolt i alliberat. Es considera que «només ha sigut una brega domèstica». ²⁶

1825

Lluçmajor. Causa núm. 495 contra Benito Llopart per baralla i ferida a la seva muller, Antònia Ana Jaume. «Sobre expresiones denigratòrias al honor de su mujer y otros excesos».

El Promotor fiscal diu que d'aquesta causa, Benito Llopart és reu confés i convicte encara que hagi volgut desfressar el seu delictes.

El 2 de març de 1826 Llopart és destinat a treballs forçats en obres públiques d'aquesta illa durant dos anys. Se'n podrà alliberar si paga 100 lliures de multa. Ha de pagar les despeses processals i és apercibut que s'abstengui de realitzar excessos semblants o serà castigat amb més rigor.

El defensor, Lorenzo Company, al·lega que hauria de ser absolt: «si en toda disputa havida entre marido y muger (no oblidem que li ha pegat

25 ARM 213 Liber Carceris.

26 ARM. AA 237. Sentències. Full núm.184.

una ganivetada), tuviera el tribunal que ocuparse en formar una sumaria información, es cierto que no podría dedicar-se a otros negocios que interesan al público.»

Diferents testimonis afirmen que Llompart sembla no ser-hi tot. En data 11 de juliol de 1826, és dictada la Providència següent: «El Batle Reial condemna Benito Llompart, a més de la presó que ha sofert per aquesta causa, al pagament de totes les despeses i és apercibut que d'ara en endavant visqui amb més harmonia amb la seva muller i no doni motiu per anar en contra seva, perquè en aquestes serà castigat amb més rigorositat.»

El 16 de desembre de 1826 va ser vigilat per trastorn de facultats intel·lectuals. En cas de reincidir ha de ser empresonat.

El 18 de febrer de 1827 s'inicia una altra sumària en contra seva per haver proferit «expressions» contra el saig i la justícia d'aquesta vila.

El 19 de març de 1827 Antònia Ana Jaume diu que des de fa molt temps fins ara el seu marit l'ha tractada malament, li feu una ferida i va ser previngut que moderàs i per altres rareses notòries. Va ser empresonat, hi hagué un intent de suïcidi, el dugueren a ca seva per a curar-lo i en fugí mig despullat. Per tot això i altres rareses va ser posat en llibertat i es disposà que cohabitàs amb ella. Ella no estarà segura i està exposada a què acompleixi amb les amenaces que li ha fet. Demana poder viure separada d'ell.

Per Providència de 16 de desembre, se li diu que haurà d'anar al Tribunal eclesiàstic per poder deixar de viure amb ell.²⁷

Continuació:

El 17 de setembre de 1828 el notari interí de la vila de Lluçmajor exposa que:

27 AMLL. Cúria Reial. Expedients de sumaris 1732 a 1827. Sig. 10270.1.

« lejos de de refrenar Benito Llompart su mala conducta y maltrato a su muger por lo que fué procesado por dos veces distintas según resulta de las sentencias de 11 de julio y de 2 de noviembre de 1826, ha reincidido por segunda vez en expresiones de mucha mayor gravedad hasta el extremo de amenacar (sic) de muerte con una hoz en la mano a su referida consorte y maltratarla con palabras feas en alto grado...A esto se añade haberse resistido a los oficiales».

El Promotor dels presos pobres diu que examinada la causa troba que el reu ha de ser traslladat a l'Hospital per a observació.

El 28 de novembre, l'acusació diu que si es comporta així, «no es por falta de juicio sinó por ser de mala índole». Demana que sigui enviat a un presidi fora de l'illa. No està segura la vida de la seva muller ni la d'altres persones. Ha sigut examinat per diversos facultatius: és un home dolent, no dement.

El 17 de gener de 1829 Benito Llompart és condemnat a tres anys de confinament a Eivissa i al pagament de les despeses processals.²⁸

3.2. Violència sense que sigui per part de la parella

També hi ha casos en què sense existir relació de parella una dona és agredida per un home o homes per algun motiu: insults, discussions, moltes vegades per una venjança, com qui fa mal al ca del veïnat. Potser si la persona a agredir fos un home s'ho haguessin pensat més.

1511

18 d'octubre, dissabte. Contra Rafel Sanoguera de Lluçmajor delat i inculpat de les ferides en la persona d'Antonina, muller de Joan Sanoguera. Exili de dos mesos de Lluçmajor.²⁹

1796

5 de març. Lluçmajor. Sumària: El dia 3 de març Juan Puig envestí

28 AMLL. Cúria Reial. Expedientes de sumarias de 1827 a 1832. Sig. A0269.1.
29 ARM. AA 233. Criminal. Sentències. Full núm. 103.

a Francisca Ana Servera a la possessió de Son Santet. Li tirà una pedrada al cap, una altra a l'espatlla esquerra, li rapinyà els pits i la mà esquerra; li rompé el rebosillo d'indiana, li feu botar dos botons d'argent del coll de la camisa i li va dir bruta. Ella l'havia avisat que a ca seva hi passaven homes a visitar la seva dona, ell digué que si ell volia, que tocassin les parts secretes de la seva dona «es foradell».

Ella li digué banyut. Aleshores hi acudí Juan *Maneta*, pastor Major de Biniferri, i també la ferí a la mà perquè ella li digué que no havia de permetre que un al·lot, mosso del pastor, llevàs la bardissa de la part de Son Santet. Ella no vol instància, ja han estat a la presó; que li paguin els jornals que ha perdut i que siguin apercebuts de no maltractar-la d'obres ni de paraules i que paguin les despeses.

El 2 d'abril són apercebuts tots (també la querellant), de ser més moderats en obres i paraules i que no s'ofenguin mútuament sots pena de ser castigats. Els dos Juans són condemnats a pagar les costes i les cures de les ferides, la meitat per hom.³⁰

1811

14 de novembre.

Sumària contra Antoni Alemany, majoral de Castellitx per agredir Juana Ana Amengual.

Ella diu que va anar a les cases a demanar almoina amb tres o quatre infants. El majoral, en presència d'altres quatre homes i de la criada li pegà algunes garrotades, per la qual cosa ha tengut un mal part.

Per la seva banda, Alemany declara que en demanar l'almoina ell li digué que Déu li faria caritat. Ella remugà i en sentir-la, li digué que no ho fes, que si no l'haurien de dur a la Misericòrdia. Aleshores ella li respongué que qui era ell per a dir-ho, que era un «punyatero». Després ell li pegà.

30

AMLL. Cúria Reial. Expedientes de sumarios de 1814 a 1819. Sig.A0268.1

És condemnat a pagar les despeses de la cura i del procés; ja ha estat a la presó.³¹

A l'Arxiu del Regne de Mallorca en trobam ressò:

28 d'abril. Lluçmajor. Antoni Alemany va colpejar Joana Aina Amengual. És empresonat. Ha de pagar les despeses del guariment de les ferides i les de la causa judicial. El dia 11 de juny, se'l condemna a pagar 25 lliures de multa.³²

4. Difamacions, insults, amenaces, calúmnies.

Una altra modalitat de violència era insultar una dona dient-li, per exemple, puta o bagassa, amb la qual cosa romania en qüestió l'honestetat de la dona i l'honor de la família i el marit, amb el consegüent perjudici per a la seva vida futura. És un tema denunciat davant dels tribunals.

Quant a la calúnnia contra una dona per part d'un home, era així mateix bastant corrent

per desgràcia. Un home deia, per exemple, que havia tengut relacions sexuals amb una al·lota sense ser veritat. Solia ser per venjança o perquè així, ella quedava deshonorada, ningú volia casar-s'hi i no tenia altre remei que fer-ho amb el calumniador. Amb molta sort ella podia demostrar que no era certa la calúnnia, generalment mitjançant un procés judicial. Aleshores, l'agressor havia de retractar-se públicament del que havia dit, bé a la sala de la cort o bé a la plaça de l'església en dia de festa. Era considerat un delictes greu atès que comprometia l'honor de tota la família.

A Lluçmajor hi ha dos casos registrats d'injúries i amenaces, però potser per altres motius.

31 AMLL. Cúria Reial. Expedientes de sumarios de 1814 a 1819. Sig.A0268.1
32 ARM. AA Lligall 970/12.

1510**8 d'agost.**

Contra Jeroni Nicolau, Bernat Estrany, Rafel Mir *Gall*, de Lluçmajor, delats i inculpats de paraules difamatòries i injurioses contra Florença Garcia?, i Joana la seva filla. Jeroni Nicolau és condemnat a tres mesos d'exili. Rafel Mir i Bernat Estrany ho són a exili de dos mesos de la vila de Lluçmajor i del seu terme.³³

1850

Palma – Contra Juan Salvà *Vinagre*, «por amenazas graves a su muger, al alcalde de Lluçmajor y su teniente». ³⁴

4.1. Cas dubtós**1514****17 de setembre, diumenge.**

Contra Miquel Julià de la vila de Lluçmajor delat i inculpat d'injúries i paraules difamatòries contra Antònia, muller de Joan Roig. Sotmès a tortura no ha confessat. És absolt i alliberat de la presó. Pagarà les despeses. Miquel Julià presta jurament i homenatge amb Joan Amorós *Vergueta*, com mentre compareixerà sempre que sigui requerit sots pena. En serà fiador Antoni Julià, son pare, sots la dita pena. ³⁵

Observació: el consider dubtós pel fet que no va confessar sota tortura. Potser era innocent o simplement va tenir més resistència al dolor del que és normal.

5. Segrests**1600****12 de gener.**

Sentència contra Joan Rado, de Santanyí, delat de ser soci en el rapte de Caterina Clar, verge honesta, filla de Bernat Clar, de

33 ARM. AA 233. Criminal. Sentències. Full núm. 42, dors.

34 Rosselló Vaquer, Ramon.(2006) *Morts, desgràcies i maldats a Mallorca*. Volum I. Campos: Roig, editors i impressors. S.L. Pàg.91.

35 ARM. AA 234. Criminal. Sentències. Full núm. 155.

Llucmajor, i també delat de port de ballesta: remar en les galeres deu anys. ³⁶

6. Menors

1512

23 d'agost, dilluns.

Contra Joan, esclau de la viuda *zutana?*, delat i inculpat de voler corrompre Francina, donzella, d'edat de nou anys, filla de Joan Berga de la parròquia de Llucmajor amb pensa acordada. Ha confessat de sa pròpia boca d'emportar-se-la per persuadir-la i afalagant-la i donant-li una faldada de raïms i un sou, en la vinya, ha intentat tenir part carnal amb ella sense efecte. Serà tret dels càrcers reials i muntat en un ase i correrà la vila amb assots pels llocs acostumats de la present ciutat com a càstig per a ell i terror i exemple dels altres. ³⁷

7. Dona assassina

Hi ha algun cas en què l'assassina o agressora de la parella és una dona. És una situació molt excepcional.

1677

Llucmajor. Caterina Thomàs és acusada de matar el seu marit Miquel Puig.³⁸

Observació: l'expedient no ha pogut ser consultat per mor del seu estat de conservació.

8. Conclusions

Al llarg del treball hem vist que hi ha anys buits de documentació. No vol dir tan sols que no hagin passat coses, sinó que molts documents han desaparegut o el seu estat no permet la consulta. De tota manera,

³⁶ ROSSELLÓ VAQUER, Ramon. (2006). *Morts, desgràcies i maldats a Mallorca. Volum*

II. Campos: Roig, editors i impressors. S.L. Pàg. 13.

³⁷ ARM. AA 233. Criminal. Sentències. 1510-1512. Full núm. 191.

³⁸ ARM. AA. 935/21.

el material que aquí es presenta mostra gran varietat en el tipus de violència. Veiem, a més, com al llarg dels segles es van repetint els delictes: assassinats, maltractaments, violacions, etc. El que sembla mentida és que en els nostres dies encara tinguin lloc. En aquests darrers deu dies, aproximadament, mentre preparava aquesta comunicació, han tingut lloc diversos casos a l'Estat espanyol. En concret, tres assassinats, un cas de maltractament i cinc violacions o agressions sexuals. En alguns casos els agressors sexuals són menors, així com també algunes de les víctimes. Això indica que alguna cosa molt greu està fallant en la nostra societat.

Podem observar també que altres comportaments han perdut certa rellevància, com per exemple el tema de les calúmnies. No obstant això, vull fer constar que han sigut substituïts ràpidament pels comentaris ofensius i per la publicació de fotos íntimes preses en un moment d'enamorament, de debilitat i de poc coneixement, de les quals les xarxes socials, Facebook, WhatsApp, etc. en van plenes i que poden perjudicar les relacions socials i afectives futures de les afectades. Se solen publicar quan la relació entre els dos es talla o bé per exhibicionisme. El pitjor és que hi ha molta gent que ho mira.

Hem vist, així mateix, l'evolució de la normativa en el sentit d'oferir una consideració diferent de les víctimes. Per desgràcia, hi continua havent casos de violència. Les lleis no basten. Es requereix una presa de consciència general per tal d'aconseguir l'eliminació total de la violència de gènere. S'hi han de dedicar tota mena de recursos i esforços començant des de la primera infància.

Bibliografia

ROSSELLÓ VAQUER, Ramon i BOVER PUJOL, Jaume (1992). *El sexe a Mallorca. Notes històriques*. Palma: Miquel Font editor.

(1994). *El sexe a Mallorca. Notes històriques II*. Palma: Miquel Font, editor.

ROSSELLÓ VAQUER, Ramon (2006). *Morts, desgràcies i maldats a Mallorca. Volum I*. Campos: Roig, editors i impressors. S.L.

(2006). *Morts, desgràcies i maldats a Mallorca. Volum II*. Campos: Roig, editors i impressors. S.L.

Arxius consultats:

ADM Arxiu Diocesà de Mallorca.

AMLL Arxiu municipal de Llucmajor

AMMC Arxiu municipal de Manacor.

ARM Arxiu del Regne de Mallorca.

REVISIÓ D'ASPECTES GEOMORFOLÒGICS I DEL QUATERNARI DEL LITORAL DE LLUCMAJOR

Damià Vicens Xamena

1. Introducció

El 2017, a les I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor es varen presentar dos treballs relacionats amb la temàtica d'aquesta comunicació. Així el primer treball tracta sobre les coves litorals i la geomorfologia litoral del terme (Ginard *et al.*, 2018a) i el segon sobre la paleontologia dels dipòsits del Plistocè de la franja costanera compresa entre es Racó des Llobets i cala Pi (Vicens *et al.*, 2018b). A les II Jornades, una comunicació referent als fòssils del terme de Lluçmajor que formen part de les col·leccions paleontològiques de la Societat d'Història Natural de les Balears, la gran majoria dels quals procedeixen de jaciments litorals del Plistocè (Vicens *et al.*, 2019). A les recents IV Jornades, es va presentar un treball sobre la valoració del patrimoni geomorfològic del litoral llucmajorer (Vicens *et al.*, 2020). També a unes altres Jornades, relacionades amb el medi ambient, es va presentar una comunicació relacionada amb la temàtica tractada en aquest escrit (Ginard *et al.*, 2018b).

Tot i que no han passat molt d'anys des que es varen fer les primeres Jornades, no són poques les publicacions que han aparegut sobre la geomorfologia i el Quaternari del litoral de Lluçmajor, per la qual cosa es fa necessari un estat de la qüestió i es plantegen errades trobades als treballs.

2. Aportacions noves

L'autor d'aquesta comunicació tenia coneixement dels jaciments existents entre cala Vella i punta Negra, però es va optar només per

recordar el que Cuerda i Sacarés (1964) havien escrit sobre la zona i no fer una ampliació a Vicens (2015), per una simple raó: no es volien donar pistes per tal de protegir-los d'espoliadors i deixar-los el més intactes possible per a futurs investigadors. No es va fer esperar la publicació de nous estudis de la zona, i així Juárez i Matamalas (2016) presentaren dos talls d'aquesta zona i uns anys després Matamalas *et al.* (2017) presentaren un estudi sobre les estructures de macrobioerosió en *Thetystrombus latus* del Plistocè superior de Mallorca, on hi ha exemplars d'aquest indret, actualment dipositats al Museu Balear de Ciències Naturals (Sóller).

Guillem Mas, finat el desembre de 2021 (Vicens i Pons 2021), va dedicar especial atenció al litoral llucmajorer. A la seva tesi hi ha molta d'informació. No es pot més que elogiar aquesta tesi, on les columnes, les fotografies i descripcions de les sèries estratigràfiques són nombroses. En moltes d'elles, el Miocè, el Pliocè i el Quaternari hi són presents (Mas 2015). A vuit de les nou columnes estratigràfiques de les seccions estudiades a Cala Pi-Vallgornera-es Pas, a la part superior apareix el Quaternari, a sostre del Miocè i Pliocè. No menys interessants són les seccions de ses Olles i es pas des Verro on l'estratigrafia és semblant a les anteriors.

Roig-Munar (2016) presenta una tesi sobre els blocs de tempesta i tsunami a les costes rocoses de les Illes Balears. El litoral de Lluçmajor està ple d'exemples. El seu tipus de costa i la seva orientació cap a Àfrica fa que els camps de blocs siguin notoris.

Salvà (2018a) explica multitud de qüestions sobre les pedreres de marès del terme, a partir de bibliografia i d'aportacions pròpies. Analitza les toponímies i situació de pedreres presents a diferents mapes, entre d'altres, i també per a facilitar del nostre treball, ho presenta a les I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor. A més a més, aquesta autora, defensà la seva tesi el 2021, fruit de les seves investigacions iniciades a la primèria de la dècada dels anys deu (Salvà 2020). En aquesta tesi, es poden trobar moltes d'aportacions referides a Lluçmajor, ja que és un dels municipis on hi ha més pedreres de marès. No podem deixar d'assenyalar dos treballs recents que, encara que no tractin

directament del municipi, sí que d'una manera o una altra, s'hi veu reflectit (vegeu Salvà 2016; 2018b).

Pomar i del Valle (2018) estudien els dipòsits plistocens situats a la base d'un penya-segat del flanc oriental de la badia de Palma, entre el cap Enderrocat i ses Olles (Llucmajor), que mostren seqüències caracteritzades per la interacció entre fàcies eòliques, col·luvials i costaneres. A partir de l'anàlisi sedimentològica i estratigràfica identifiquen sis fàcies sedimentàries principals constituïdes per gresos bioclàstics, conglomerats i capes de llims. La datació relativa a partir de la fauna marina trobada dins les fàcies costaneres situa la formació d'aquests dipòsits dins el Plistocè superior.

Vicens *et al.* (2019), a les II Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor, presenten una comunicació sobre la presència de fòssils del terme de Llucmajor a les col·leccions paleontològiques de la Societat d'Història Natural de les Balears (SHNB). La gran majoria són del Quaternari i procedeixen de dipòsits litorals.

Morey (2020), a la seva tesi, presenta moltes de referències relacionades amb el Plistocè de Llucmajor, on les imprecisions són importants (vegeu apartat d'esmenes). Curiosament, uns anys abans Ginard *et al.* (2008) rectificaren puntualment un treball d'aquest mateix autor (en concret, Morey 2008) quan es referia al litoral de Llucmajor, i malauradament, les mateixes errades es repeteixen a Morey (2020). Recentment, Morey (2022) ha presentat una obra divulgativa sobre la geologia i paleontologia de Mallorca, on, malauradament, les errades són notòries (vegeu Alcover 2022). Referent al Plistocè de Llucmajor, no el comenta gaire.

A part dels estudis clàssics del Quaternari, basats en l'estudi de les platges fòssils i la geomorfologia litoral, Ginés *et al.* (2020) fan un repàs de la geocronologia aplicada a l'estudi dels espeleotemes freàtics de les coves costaneres de Mallorca. La cova des Pas de Vallgornera ha estat una de les coves importants dins d'aquests estudis.

Al 2020, a les IV Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor, Vicens *et al.* (2020) presenten una proposta i valoració de diverses zones del litoral de Lluçmajor on els aspectes geomorfològics són notoris. Es proposen cinc zones d'interès geomorfològic del litoral, amb un alt valor científic, didàctic i recreatiu o turístic. Tres de les zones, sa Punta de Cala Pi–ses Fontanelles, es Racó de s'Almadrava–es Cap Enderrocat i Es Cap de sa Paret–Cala Esglesieta, presenten unes dimensions que superen el quilòmetre de litoral, mentre que les altres dues zones, Es racó des Cap Roig–Es Torrentó de sa Pedrera Blanca i na Segura–Sa Punta de l'Estancieta, són de dimensions hectomètriques.

Bermejo *et al.* (2021) presenten un estudi de 12 cavitats entre el cap Enderrocat i el cap de Regana. Uns anys després presenten un estudi de 14 cavitats situades al litoral entre cap de Regana i cap Blanc, entre +70 m i +85 m, exceptuant una cova que es troba al nivell de la mar (Bermejo *et al.*, 2022).

Roig-Munar *et al.* (2021), en un interessant treball, presenten una figura amb la ubicació i distribució dels blocs dels Bancals i, en una fotografia, el bloc de tsunami que es troba a major altura de tot l'arxipèlag, a 25 metres sobre el nivell del mar.

A part dels treballs citats, resulten del tot interessants les excursions fetes per al Geològia del 2017 i del 2021, al litoral de Lluçmajor. Per a les dues es va publicar un fullet explicatiu. Al 2017 es va fer un itinerari per la zona de ses Olles (Barón 2017). Durant l'itinerari es varen poder observar esculls del Miocè superior, dipòsits del Pliocè i materials eòlics i paleosols del Plistocè. També es varen poder veure pedreres de marès. L'any 2021 es va fer l'excursió que s'havia d'haver realitzat el 2020 i que es va anul·lar per motius sanitaris de la pandèmia. Aquesta excursió va tenir un itinerari que anava des de la Cala Pi fins a es Bancals. Els materials geològics que es varen observar són de la mateixa edat que els del Geològia del 2017. Ara bé, es varen observar millor els coralls del Miocè, la plataforma pliocena, els rodòlits i les tsunamites, entre d'altres (López i Juárez 2021).

Juárez i Mas (2022) presenten un interessant article sobre dipòsits amb unes edats estimades entre el Pliocè i el Plistocè inferior, i actualitza el coneixement sobre aquests jaciments i el seu registre de mol·luscs fòssils. Al litoral de Lluçmajor hi ha tot una sèrie d'aquests dipòsits compresos dins aquesta cronologia, com els Bancals-Cala Pi-Vallgornera i es Pas des Verro del Zanclià mitjà-superior i, ja molt més terra endins, la Cova Vella de son Lluís, del Zanclià inferior. A més, els autors citats suggereixen que una part important dels dipòsits continentals de paleosols i dunes existents sobre els jaciments marins i assignats al Plioquatnari o Plistocè podrien ser realment del Pliocè inferior.

Vicens i Ginard (2022) presenten, en unes Jornades de Medi Ambient, l'inici de l'estudi de les Pedreres de la Fossa, situades a una franja d'uns 850 metres entre cala Vella i es Racó de s'Aigua Dolça. En aquest indret les extraccions del marès han estat intenses, per la qual cosa s'ha modificat molt el litoral. A hores d'ara s'estan cartografiant d'una manera senzilla els elements que podem observar a tots els conjunts de pedreres (barraques de trencadors, *llenegadors*, passadissos, etc.) i els resultats apareixeran a les pròximes Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor.

3. Esmenes

A partir de la lectura dels treballs anteriors, s'intenten corregir els errors, ja sigui de peus de figura, de toponímia, de situació, d'interpretació, etc., que s'hi han detectat. Aquestes esmenes consten de dos apartats. En el primer es fa referència a diferents treballs, i en el segon a un treball en concret per les nombroses imprecisions i errades que presenta.

A les esmenes s'utilitzen dos models de toponímia, la toponímia d'Aguiló (1996) perquè situa cada topònim sobre un mapa, i el *Nomenclator Toponímic de les Illes Balears* (NOTIB), que encara falta georeferenciar (NOTGIB 2023). Això no obstant, s'ha donat preferència als del Nomenclator i, si no hi són, als d'Aguiló (1996).

3.1. Esmenes puntuals a diferents treballs

- Cuerda i Sacarès (1964) fan un tall d'un indret que denominen *Illots d'en Climent*. Aguiló (1996) al seu estudi de toponímia cita *ets illots de Can Climent* o *ets illots de sa Torre*. Vicens (2015) s'equivoca quan denomina aquest indret com a Racó de s'Almadraba i Racó de s'Almadrava (pàgines 549 i 550 de la seva tesi), així com a la resta de la tesi, i la toponímia correcta seria l'aportada per Aguiló (1996), *ets illots de Can Climent* o *ets illots de sa Torre* (al *Nomenclator: illots de Can Climent* o *illots de sa Torre*).

- A Mas (2015), a la pàgina 195 de la seva tesi, a la figura 6.1.10.11, la localització amb una estrella blanca hauria d'estar desplaçada més a la dreta de la casa que hi ha al damunt, on comença una plataforma a uns +11 metres.

- A Mas (2015), a la pàgina 213, hi ha una fotografia amb dipòsits Lago Mare (Formació ses Olles) parcialment coberts per dipòsits del Quaternari, de cronologia holocena, segons l'autor. Vicens (2015), a la pàgina 553 de la seva tesi, a partir del contingut malacològic, diu que aquest dipòsit del Quaternari és de cronologia pliocena (Figura 2).

- A la relació que donen Vicens *et al.* (2019) sobre els fòssils del Plistocè que hi ha a la SHNB procedents de Lluçmajor, s'haurien d'actualitzar les dades sobre la col·lecció Fornés, ja que el 2022 es va completar el que faltava per catalogar (Vicens i Pons 2022) i a hores d'ara la relació de fòssils està pendent de publicació (Vicens *et al.*, en premsa).

- A Vicens *et al.* (2020), a la pàgina 437, on diu «Referent al quaternari, el litoral de la badia de Palma en particular va ser estudiat per Cuerda (1957) i Muntaner (1957), mentre que la resta de l'illa fou estudiada majoritàriament per Joan Cuerda i Josep Sacarès (vegeu Cuerda 1975 i Cuerda i Sacarès 1992)», ha de dir «Referent al quaternari, el litoral de la badia de Palma en particular

va ser estudiat per Cuerda (1957) i Muntaner (1957), mentre que la resta del litoral de Lluçmajor, fou estudiada majoritàriament per Joan Cuerda i Josep Sacarès (vegeu Cuerda 1975 i Cuerda i Sacarès 1992)».

- A Vicens *et al.* (2020), a la pàgina 445, on diu «Es proposen cinc Llocs d'Interès Geològic (LIG) del litoral de Lluçmajor amb un alt valor científic, didàctic i recreatiu turístic (taula 1)», ha de dir «Es proposen cinc Llocs d'Interès Geomorfològic (LIGm) del litoral de Lluçmajor amb un alt valor científic, didàctic i recreatiu turístic (taula 1)». A tot el document, on apareix LIG hi hauria de dir LIGm.

- A Bermejo *et al.* (2022) hi ha un error a la figura 1 del seu treball: no situen el cap de Regana i al seu lloc hi posen el topònim de cap Roig. Encara que el títol de l'article sí que és correcte, el fet que el treball no tingui introducció fa que la confusió guanyi. Consider que, encara que a les normes de la revista on es publica aquest treball es diu que no es revisen tots, és un mal intrínsec i que duu un camí no del tot científic, que prioritza la ràpida publicació dels articles en comptes de la seva revisió i qualitat.

3.2. Esmenes a la tesi de Morey (2020)

Recentment, Morey (2020) ha realitzat una tesi doctoral sobre el patrimoni paleontològic de Mallorca, on proposa molts de Lloc d'Interès Paleontològic (LIP) per a la seva gestió i conservació. L'autor presenta unes fitxes de molts d'indrets de l'illa, i, per descomptat, de Lluçmajor n'hi ha tot una sèrie. Referent al terme de Lluçmajor, les fitxes referides al Quaternari estan plenes d'equivocacions. Hi ha errades als topònims, el nombre de tàxons citats estan malament a totes les fitxes, hi ha talls mal referenciats i hi ha talls que no són correctes. No es comenten les fitxes del Pliocè (P-4 a P-7) i del Miocè (M-6 a M-8) del litoral llucmajorer de Morey (2020) per no disposar personalment de dades.

No m'oposo als llocs que diu que haurien de ser LIP, simplement

què les fitxes analitzades poden induir a errors als gestors del medi natural, i necessiten unes correccions.

No només hi ha errades a les fitxes, també al text s'hi poden trobar errades i imprecisions. Així a la pàgina 60 del volum 2 de Morey (2020), es parla de Cala en Timó i de Cala en Pallàs com si fossin dos jaciments diferents, però es tracta del mateix jaciment, com ja vàrem comentar a Ginard *et al.* (2008). S'ha d'evitar utilitzar el nom de Cala en Timó i utilitzar el de Cala en Pallàs (Paiàs a Aguiló, 1996). Novament, Morey (2020) presenta un tall d'aquest jaciment, què és el mateix que el presentat a Morey (2008), ple d'errades que ja s'han comentat i rectificat a Ginard *et al.* (2008). El tall desvirtua molt el que van fer Cuerda *et al.* (1983), i es pot observar que no hi apareixen els llims vermells que hi ha entre dues eolianites, i que hi apareix un sistema dunar holocè inexistent en aquest indret.

S'ha omès comentar sobre les més que nombroses taules que hi ha a la tesi de Morey (2020) i que, de fet, aporten imprecisions importants. Així, els jaciments de Morey (2020) del litoral de Lluçmajor no coincideixen amb els aportats per Vicens (2015), ni tan sols en el nombre de tàxons. Majoritàriament, el nombre de tàxons aportats per jaciment a Morey (2020) sol ser inferior al nombre de tàxons aportats per Vicens (2015).

Tot seguit es parla de les fitxes aportades a Morey (2020) sobre jaciments del Quaternari al litoral. Hi apareix la denominació que ha posat l'autor entre cometes.

La fitxa «Q-3 (Es Fornàs-S'Anegat)» presenta alguna irregularitat, ja que seria millor utilitzar «es calonet d'es Fornàs i la cova d'en Sanegà». A Vicens (2015) es pot trobar una explicació exhaustiva dels talls geològics que s'han fet d'aquesta zona i de les toponímies basades en Aguiló (1996) per anomenar els jaciments presents. D'altra banda, a Morey (2020) el nombre d'espècies que diu que s'han citat és molt menor que les que s'han citat a Vicens (2015). Respecte als tàxons significatius, cal dir que n'hi ha molts més dels que cita.

A la fitxa «Q-4 (Cap Orenol-Punta Tinent)», s'inclou un mapa amb situacions de jaciments, però sense les toponímies. Dona ha entendre que el dipòsit del Plistocè adossat al cap de s'Orenol no està citat, la qual cosa es falsa ja que està citat fa anys. Així, a Cuerda i Muntaner (1960) ja es parla d'aquest dipòsit. Respecte a la toponímia, després de consultar Aguiló (1996), seria més adient utilitzar els topònims «cap de s'Orenol i punta des Tinent».

Referent a la fitxa «Q-5 (cala Blava-Enderrocat)», cal comentar que presenta quatre talls, dos de Cuerda *et al.* (1985), i dos de producció pròpia, un del Caló de ses Donardes, i l'altre no se sap d'on perquè no ho posa. Els talls que diu que són de Cuerda *et al.* (1985,) en realitat són una simplificació d'aquests, però l'autor no ho diu. Quant al nombre de tàxons citats o trobats en aquest indret, l'autor només fa referència al fet que a Cala Blava s'han citat 36 tàxons, la qual cosa és novament falsa, ja que se n'han citat més (vegeu Vicens 2015).

La fitxa «Q-6 (Punta Negra. Cala Vella. Davalladors)» abraça una zona àmplia del litoral. Aquest autor, en primer lloc, subestima la quantitat de tàxons citats en aquesta zona, ja que només al Racó de s'Aigua Dolça s'han citat més de 85 tàxons (vegeu Vicens 2015). L'autor també presenta dos talls de factura pròpia de punta Negra, i no cita els de Juárez i Matamalas (2016).

Pel que fa al topònim de «Davallador», cal recordar que al litoral de Lluçmajor n'hi ha tota una sèrie i hauria de ser més precís. Mirant el seu mapa es dedueix que es refereix al Davallador des Carros i al camí que condueix al Carregador des Puigderrós. Així mateix, cal recordar també que el topònim correcte és «na Caretes» i no «na Casetes» com afirma Morey (2020). Quan comenta que hi ha poca accessibilitat, no és del tot cert, ja que per arribar a la zona del Racó de s'Aigua Dolça hi ha carretera asfaltada, més o manco l'antic Davallador des Carros. D'altra banda, per arribar a molts dels jaciments hi ha camí de carro o camí. Això sí, hi ha alguna àrea de difícil accés per la presència de petits penyasegats. En general, la fitxa explica molt poc la realitat dels jaciments de la zona.

La fitxa «Q-7 (Els Bancals)» és de les que s'entenen menys, i crea màxima confusió al lector. D'entrada no se sap a quin jaciment es refereix, ja que diu que té 10 m², que hi ha 17 tàxons citats i que *Patella ferruginea* és l'espècie significativa. A més, després posa un tall de Cuerda i Sacarés (1992) que molt probablement no es correspon amb aquest jaciment de 10 m². Aquest tall, que segons Morey (2020) és de Cuerda i Sacarés (1992), no correspon a cap tall de l'obra citada, per la qual cosa es tracta d'un tall propi que assigna a altres autors.

Atenent al que explica Morey (2020), es pot aventurar a dir que el jaciment és probablement el descrit per Cuerda i Sacarés (1966), a uns 50 metres al sud-oest de l'entrada de Cala Beltran, encara que el nombre de tàxons citats sigui menor, o un situat 1 km a l'oest de Cala Beltran, on el nombre de tàxons s'acosta més.

Referent a la fitxa «Q-9», cal comentar que el tall que aquest autor presenta de sa Torre de s'Estelella, és del jaciment de +10,5 metres, i es pot constatar què és molt diferent al de Butzer i Cuerda (1962) i al de Cuerda (1975). Dibuixa una plataforma d'abrasió sobre les calcàries del Miocè i, per sobre, materials del MIS 7 i del Riss. També dibuixa el tall del jaciment de +3 metres i el de +4,5 metres, descrit a Cuerda (1975), i novament, com a Morey (2008), a Morey (2020) no es dibuixen els llims arenosos de color vermellós groguenc que hi ha entre les calcàries del Miocè i el dipòsit amb fauna marina de l'Eutirrenià, els quals sí que apareixen a la figura de Cuerda (1975), qüestió ja comentada fa més d'un decenni a Ginard *et al.* (2008). A més, a la fitxa no es diu el nombre de tàxons quaternaris trobats al jaciment del MIS 5e situat a +10,5 metres sobre el nivell del mar. I tampoc parla del tàxons trobats a l'altra localitat on hi ha el dipòsit de +3 metres i +4,5 metres. D'espècies significatives només en cita tres, quan a cada localitat n'hi ha més. A Ginard *et al.* (2014) es comenta que, per la posició i el context geomorfològic, i per la fauna present, creuen que el nivell de +3 metres i el de +4,5 metres són un mateix jaciment. L'erosió holocena ha fet que un únic jaciment de cronologia eutirreniana (=MIS 5e) hagi quedat fragmentat en dos.

Per no crear confusió, hauria estat millor valorar el jaciment de +10,5 metres i el situat entre +3 metres i +4,5 metres separatament i no fer-ho tot com un conjunt com ha fet Morey (2020).

4. Agraïments

A l'amic Ilucmajorer Antelm Ginard, que va col·laborar en la presentació de la comunicació oral d'aquestes Jornades, i pels seus valuosos comentaris que sempre són plens d'equitat i concòrdia.

Bibliografia

AGUILÓ, C. (1996). *La toponímia de la costa de Llucmajor. Institut d'Estudis Catalans*. Treball de l'Oficina d'Onomàstica II: 1-184.

ALCOVER, J. A. (2022). «Una historia mal contada. 7 de juliol de 2022». *Bellver, suplemento cultura de Diario de Mallorca*, 1112: 7. Nota: hi ha una versió digital ampliada.

BALAGUER, P., GRÀCIA, F., VICENS, D. i PONS, G.X. (2017). «Estimació de construccions compromeses per la presència de coves en el litoral del sud i llevant de Mallorca mitjançant l'ús de Sistemes d'Informació Geogràfica (SIG)». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 60: 51-63.

BARÓN, A. (2017). «La Mallorca moderna: Un passeig per dunes i esculls fòssils Puig de Ros – Ses Olles (Llucmajor) Diumenge, 7 de Maig». Fullet informatiu de l'excursió del Geolodia 17 a Mallorca. Sociedad Geológica de España. 8 pp.

BERMEJO J., PARDO, J.V. i MATEU, T. (2021). «Litoral de Llucmajor (Mallorca). Zona: Cap Enderrocat - Cap de Regana». *Gota a gota*, núm. 24: 80-90.

BERMEJO, J., VILLAR, A., PARDO, J. V. i MATEU, T. (2022). «Litoral de Llucmajor (Mallorca). Zona: Cap de Regana - Cap Blanc». *Gota a gota*, núm. 26: 25-37

BUTZER, K. W. i CUERDA, J. (1962). «Nuevos yacimientos marinos cuaternarios de las Baleares». *Notas y Comunicaciones Inst. Geol. Min.*, 67: 25-70

CUERDA, J. (1957). «Fauna marina del Tirreniense de la Bahía de Palma (Mallorca)». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 3: 3-76.

-(1975). *Los tiempos Cuaternarios en Baleares*. Inst. Est. Bal. Palma. 304 pp.

CUERDA, J. i SACARÈS, J. (1964). «Nuevos yacimientos cuaternarios en la costa de Lluchmayor (Mallorca)». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 10 : 89-132.

-(1966). «Nueva contribución al estudio del Pleistoceno marino del término de Lluchmayor (Mallorca)». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 12: 63-99.

-(1992). *El Quaternari al Migjorn de Mallorca*. Conselleria de Cultura, Educació i Esports del Govern Balear. 130 pp.

CUERDA, J. SOLER, A. i ANTICH, S. (1983). «Nuevos yacimientos del Pleistoceno marino de Mallorca». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 27: 117-125.

GINARD, A., VICENS, D., CRESPI, D., VADELL, M., BOVER, P., BALAGUER, P. i GRÀCIA, F. (2008). «Coves litorals, geomorfologia i jaciments del Quaternari de la Marina de Llucmajor. Zona 1: la franja costanera entre es Racó des Llobets i cala Esglesieta (1a part). Llucmajor, Illa de Mallorca». *Endins*, 32: 81-104.

GINARD, A., VICENS, D., BOVER, P., CRESPI, D., GRÀCIA, F., GUAL, M.A. i BALAGUER, P. (2014). «Coves litorals, geomorfologia i jaciments del Quaternari de la Marina de Llucmajor. Zona 1: la franja costanera entre es Racó des Llobets i cala Esglesieta (2a part). Llucmajor, Illa de Mallorca». *Endins*, 36: 131-150.

GINARD, A., VICENS, D., BOVER, P., CRESPI, D., GRÀCIA, F., GUAL, M. A., BALAGUER, P., BASCUÑANA, F. X., ENSEÑAT, J. J. i PLA, V. (2018). «Coves litorals i geomorfologia de la costa de Llucmajor». *I Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, 10 i 11 de novembre de 2017, 869-885.

GINARD, A., VICENS, D., BALAGUER, P., BASCUÑANA, F. X., ENSEÑAT, J. J., BOVER, P., CRESPI, D., i GUAL, M. À. (2018). «La franja costanera entre es Pas i cap Blanc (Llucmajor, Illa de Mallorca): geomorfologia, cavitats litorals i jaciments del Quaternari». *VII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears. Ponències i Resums*. Soc. Hist. Nat. Balears. 119-121.

GINÉS, J., GINÉS, A., FORNÓS, J.J., GRÀCIA, F., TUCCIMEI, P., SOLIGO, M., ONAC, B.P. i POLYAK, V. J. (2020). «El nivell marí a Mallorca durant el darrer interglacial (MIS-5): estat de la qüestió basat en les datacions d'espeleotemes freàtics». *Papers Soc. Espeleo. Balear*, 3: 115-132.

JUÁREZ, J. i MAS, G. (2022). «Els dipòsits litorals atribuïts històricament al Pliocè-Plistocè inferior de Mallorca (Illes Balears, Mediterrani occidental): revisió, biocronologia de mol·luscs i implicacions paleogeogràfiques». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 60: 237-257.

JUÁREZ, J. i MATAMALAS, A. (2016). «Tàxons inèdits o poc coneguts per al Pleistocè superior litoral de Mallorca (Illes Balears, Mediterrani occidental) i consideracions sobre alguns jaciments». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 59: 39- 67.

LÓPEZ, B. i JUÁREZ, J. (2021). Cala Pi – es Bancals, Cales. Rases i tsunamitas del litoral de Lluçmajor. Fullet informatiu de l'excursió del Geolodia 21 a Mallorca. Sociedad Geológica de España. 8 pp.

MAS G. (2011). «El marès de Mallorca: concepte, caracterització i tipologia». A: *Estudis Baleàrics*, núm. 100-101, p. 179-199.

MAS, G. (2015). *El registre estratigràfic del Messinià terminal i del Pliocè a l'illa de Mallorca. Relacions amb la crisi de salinitat de la Mediterrània*. Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears. Disponible a: <http://hdl.handle.net/10803/375904>

MAS, G. (2017). «Hacia una tipología de la piedra de marès de Mallorca. Concepto, caracterización y estratigrafía». *Boletín Geológico y Minero*. 128 (2). 301-328

MATAMALES-ANDREU, R., JUÁREZ, J. i MARTINELL, J. (2017). «Estructures de macrobioerosió en *Persististrombus latus* (Gmelin, 1791) del Pleistocè superior de Mallorca (Illes Balears, Mediterrània Occidental)». *Nemus*, 7: 19-29.

MOREY, B. (2008). *El patrimoni paleontològic del Pleistocè superior marí de Mallorca. Catalogació, caracterització, valoració. Propostes de gestió i conservació*. Memòria d'Investigació. Universitat de les Illes Balears. Dep. Ciències de la Terra. Inèdit. 288 pp.

MOREY, B. (2020). *El patrimoni paleontològic de Mallorca. Catalogació, caracterització, valoració. Propostes de gestió i conservació*. Tesi doctoral. UIB. 1109 pp.

-(2022). *Història de la vida a Mallorca. Apunts de geologia i paleontologia*. Edicions Documenta Balear, 239 pp.

MUNTANER, A. (1957). «Las formaciones cuaternarias de la Bahía de Palma». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 3: 77-126.

NOTIB 2023. <https://notib.recerca.iec.cat/cap-al-nomenclator-toponimic-georeferenciat-de-les-illes-balears-notgib/> Consultat el 20-01-2023.

POMAR, F. i DEL VALLE, L. (2018). «Els dipòsits pleistocens de cap Enderrocat-ses Olles (Mallorca, Mediterrània occidental): un exemple de *sand ramp* adossat a un penya-segat costaner». *VII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears*, 53-56.

ROIG-MUNAR, F.X. (2016). *Blocs de tempesta i tsunami a les costes rocoses de les Illes Balears. Anàlisi geomorfològica i morfomètrica*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Barcelona 410 pp.

ROIG-MUNAR, F. X.; MARTÍN-PRieto, J. A.; RODRÍGUEZ-PEREA, A., GELABERT, B., VILLAPLANA, J. M. I GARCIA-LOZANO, C. (2020). «Revisión de los depósitos de tsunamis, bloques y tsunamitas, en las costas del Mediterráneo occidental». *Revista de la Sociedad Geológica de España*, 33 (2): 17-30.

ROIG-MUNAR, F.X., RODRÍGUEZ-PEREA, J.M., MARTÍN-PRieto, J.Á., GELABERT, B. i VILAPLANA, N. (2019). «Tsunami boulders in Majorca Island (Balearic Islands, Spain)». A: *Geomorphology*, 334: 76-90.

SALVÀ, C. (2016). «Cartografia de la memòria: lectura de los rastros de paisaje de canteras de marès de Mallorca». *Labor & Engenbo*, 10 (1): 60-73.

SALVÀ, C. (2018). «Les pedreres de marès, paisatge identitari de Lluçmajor. Rastres històrics d'un paisatge actual». A: *I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*, 10 i 11 de novembre de 2017, 887-910.

-(2018). *Les pedreres de marès: identitat oblidada del paisatge de Mallorca*. Palma. Lleonard Muntaner, Editor. 72 pp.

-(2020). *La memòria d'un paisatge gravat. Les pedreres de marès, empremta territorial del paisatge identitari de Mallorca*. Tesi doctoral. Universitat Politècnica de Catalunya. 791 pp.

VICENS, D. (2015). *El registre paleontològic dels dipòsits litorals quaternaris a l'Illa de Mallorca (Illes Balears, Mediterrània occidental)*. Tesi doctoral. Universitat de les Illes Balears. 985 pp.

VICENS, D. i GINARD, A. (2022). «Les pedreres històriques de marès de la Fossa (Lluçmajor). A: *VIII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears*, 99-101».

VICENS, D. i PONS, G.X. (2017). «Yacimientos del Cuaternario en el litoral de la isla de Mallorca» (*Illes Balears*). A: CARCAVILLA, L., DUQUE-MACIAS, J., GIMENEZ, J., HILARIO, A., MONGE-GANUZAS, M., VEGAS, J., i RODRIGUEZ, A. (Eds.), *Patrimonio geologico, gestionando la parte abiotica del patrimonio natural*. Instituto Geologico y Minero de España, Madrid. *Cuadernos del Museo Geominero*, 21: 87-93.

-(2018). «Estat de les tasques de catalogació a la col·lecció Gabriel Fornés i a un segon lot de la col·lecció Andreu Muntaner a la SHNB». A: *VII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears. Ponències i Resums*. Soc. Hist. Nat. Balears. 556-557.

-(2021). «Guillem Mas Gornals (1963-2021). In memoriam». A: *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*, 64: 195-209.

-(2021). «Les aportacions científiques d'Andreu Muntaner Darder al Quaternari de les Illes Balears». A: PONS, G.X., VICENS D. i DEL VALLE, L. (edit.). *La Història Natural de les Balears i Andreu Muntaner Darder*. Mon. Soc. Hist. Nat. Balears, 33: 37-60.

VICENS, D., DEL VALLE, L., i PONS G. X. (2018). «Jaciments litorals del Quaternari. Aproximació a un inventari de les Gimnèsies i de les Pitiüses». A: *VII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears. Ponències i Resums*. Soc. Hist. Nat. Balears. 116-118.

-(2021). «La col·lecció naturalística d'Andreu Muntaner Darder dipositada a la Societat d'Història Natural de les Balears (SHNB)». A: PONS, G.X., VICENS D. i DEL VALLE, L. (edit.). A: *La Història Natural de les Balears i Andreu Muntaner Darder*. Mon. Soc. Hist. Nat. Balears, 33: 71-81.

-(en premsa). «La col·lecció paleontològica Gabriel Fornés Escorcia de la Societat d'Història Natural de les Balears». *Boll. Soc. Hist. Nat. Balears*.

VICENS, D., PONS, G. X. i GINARD, A. (2019). «Els fòssils procedents del terme de Llucmajor a les col·leccions paleontològiques de la Societat d'Història Natural de les Balears». A: *II Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, 2018. 47-53.

VICENS, D., GINARD, A., CRESPI, D. i BOVER, P. (2018). «Registre estratigràfic i paleontològic del Pleistocè de la franja costanera compresa entre es racó des Llobets i cala Pi». A: *I Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, 10 i 11 de novembre de 2017, 927-938.

VICENS, D., GINARD, A., PONS, G. X., BALAGUER, P. i DEL VALLE, L. (2020). «Aproximació a la valoració del patrimoni geomorfològic del litoral de Llucmajor (Mallorca)». A: *IV Jornades d'Estudis Locals de Llucmajor*, 2020. 435-448.

VICENS, D., i PONS, G. X. (2022). «Catalogació de la col·lecció Gabriel Fornés-SHNB i part de la col·lecció Joan Pons-SHNB». A: *VIII Jornades de Medi Ambient de les Illes Balears*, 672-675.

Figures

Figura 1. Litoral molt modificat per l'extracció de marès a la zona de la Fossa. Foto realitzada el 17-04-2009.

Figura 2. Discordança entre materials del Neogen i les bretxes vermelloses del Plistocè superior. Camí entre es Davallador de ses Olles i es Carregador de Puigderrós (Vicens 2015). Foto feta el 05-03-2007.

INTENT DE CREACIÓ D'UNA SECCIÓ INTERNACIONALISTA A LLUCMAJOR DURANT EL SEXENNI REVOLUCIONARI

Gabriel Vich Vidal

1. Introducció: estat de la qüestió, fonts i metodologia

1.1 Estat de la qüestió: de Josep Termes a Catalina Martorell passant per Pere Gabriel

L'intent d'establir una federació de l'Associació Internacional de Treballadors a Lluçmajor durant el Sexenni Revolucionari ha passat pràcticament desapercebut pels historiadors del moviment obrer a Mallorca tot i que, com veurem més endavant, les fonts que permeten estudiar-lo es troben a l'abast dels investigadors des de fa dècades i són de fàcil accés.

El primer investigador que va tractar el tema de l'internacionalisme a Lluçmajor fou Josep Termes. El 1972 va afirmar que a Mallorca durant el Sexenni es constituïren tres federacions locals de l'AIT: les de Palma, la Vileta i Lluçmajor.¹ Segons Termes, l'existència de la federació local de Lluçmajor es provava pel fet que havia mantingut correspondència amb el Consell o la Comissió Federal entre 1872 i 1873, tot i que no va poder determinar ni el nombre de seccions que la formaven ni la data d'ingrés a la Federació Regional de l'AIT.² Però, com veurem més endavant, l'únic que proven aquestes cartes, per cert, totes de 1873, és l'intent de crear una federació, no la seva existència.

1 Aquesta informació apareix en unes taules fruit d'un estudi quantitatiu de les Federacions de l'AIT espanyola. Termes, Josep, *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional (1864-1881)*, Barcelona, Ariel, 1972, p. 289.

2 Significat del símbol ?, que apareix al costat de la Federació llucmajorera. Termes, Josep, *Op. Cit.*, p. 286 i 289.

Aviat Pere Gabriel seguí el camí obert per Termes. La seva primera incursió en el tema data de 1973 quan va publicar *El moviment obrer a Mallorca*. En aquell moment concedia el màxim protagonisme a l'internacionalisme adoptat per elements escindits del republicanisme federal en l'aparició de l'obrerisme mallorquí després del tímid impuls inicial d'aquest. Hi trobem la segona referència als intents d'establir una federació internacionalista a Lluçmajor. A partir de notícies aparegudes a *La Federación* situa l'intent el 1873: «a Lluçmajor, s'intentà la constitució d'una federació local (març) i, a la fi, es creà una organització de camperols (setembre).»³ Com veurem, hi ha certa imprecisió en les dates perquè l'intent s'inicià el mes de febrer, i la societat es creà el gener.

Només dos anys després, a l'article que va publicar a la revista *Randa* la seva tesi havia canviat radicalment: el republicanisme federal deixava de ser un simple impuls inicial aviat esvaït, i no només compartia protagonisme amb l'internacionalisme sinó que, a més a més, mantenia la seva hegemonia sobre la classe obrera durant tot el Sexenni. Però en aquest article no hi ha cap referència directa a l'intent de formar una federació internacionalista a Lluçmajor que comentava només dos anys abans. En canvi, assegura que «A part de la Vileta (...) hom no aconseguí de moment cap adhesió als principis de la Primera Internacional» i que a la part forana «les poques societats creades romangueren al marge de Ciutat i estretament dirigides pels caps republicans locals».⁴ En una taula sobre les societats obreres existents a Mallorca i la seva relació amb l'AIT ens mostra que entre el mes de març i abril de 1870 es constituïren a Lluçmajor quatre associacions obreres (paraires, trencadors, sabaters i pagesos) que no arribaren a afiliar-se a l'AIT.⁵ Però en una altra quadre-resum mostra que entre 1872 i el 1873 existí a Lluçmajor alguna societat obrera amb una durada no inferior a dos mesos relacionada amb la FRE de l'AIT.⁶

3 Gabriel, Pere, *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona. Curial, p. 17

4 Gabriel, Pere, «Entorn del moviment obrer a Mallorca el segle XIX (I)», *Randa*, 1, p. 97

5 Taula elaborada a partir d'articles publicats per *La Federación*, reproducció exacta dels publicats prèviament per *El Obrero*. Gabriel, Pere, «Entorn del moviment ...», p. 98

6 Elaborat a partir de dades extretes de *La Federación*, les actes dels Consells i de la Comissió Federal, de les cartes, comunicacions i circulars del III Consell Federal i de les obres de Max Nettlau, encara que no es concreten les dades del setmanari ni les pàgines de la resta de

La tercera i última al·lusió que aquest autor va fer a l'internacionalisme llucmajorer, la trobem al pregó de les fires de 1991, dedicat a les primeres associacions obreres de Lluçmajor. Gabriel es reafirma en la seva tesi del domini republicà sobre l'obrerisme llucmajorer i es limita a dir que aquelles primeres societats «varen mantenir alguna relació —crec que sols epistolar— amb la direcció de la Primera Internacional a Espanya».⁷

Resulta sorprenent que tres anys després, Bartomeu Font, en publicar el volum VI de la *Historia de Lluçmajor*, dedicat al segle XIX, no només no aprofités per contrastar les tesis de Termes o Gabriel sinó que a més a més les ignorés per complet: no dedica ni una paraula a l'assumpte.

Caldrà esperar a les investigacions de Catalina Maria Martorell sobre el republicanisme federal per trobar novetats respecte al tema. Aquesta investigadora a *La forja d'una cultura republicana democràtica i popular a Lluçmajor durant el segle XIX* fa, en la meua humil opinió, les aportacions més fonamentades i coherents sobre la influència de l'internacionalisme a Lluçmajor durant el Sexenni. A partir de notícies d'*El Obrero* prova que des del mes de gener de 1870 ja existia un nucli d'obriers internacionalistes a Lluçmajor que intentaven conformar una federació de l'AIT i que, entre 1870 i 1873, republicans i internacionalistes rivalitzaren pel control de les societats obreres de Lluçmajor. El conflicte comença el mes de març de 1870 quan els internacionalistes intentaren sense èxit que l'adhesió a la Internacional de les societats de trencadors i paraires, que seguien sota control dels republicans.⁸ Detecta que el mes d'abril de 1870 hi hagué nous intents internacionalistes d'organitzar dues societats, una de petits propietaris pagesos i una altra de sabaters.⁹ Finalment, constata que el mes de març de 1873 hi hagué un nou intent de

publicacions. Gabriel, Pere, «Entorn del moviment ...», p. 105-106.

7 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les associacions populars i obreres, 1866-1916*, Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor, p. 12.

8 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana democràtica i popular a Lluçmajor durant el segle XIX», *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Volum 1, Lluçmajor, Ajuntament de Lluçmajor, p. 104

9 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana...», p. 104-105.

crear una federació local, i documenta, entre setembre i octubre de 1873, a *La Federación*, l'intent d'organitzar un grup de treballadors del camp. Les seves conclusions són similars a les de Pere Gabriel: «aquestes societats rondaren entre el republicanisme i l'anarquisme, però acabaren abraçant el republicanisme».¹⁰ Per a ella les causes del fracàs de l'internacionalisme foren dues. En primer lloc, «als pobles l'obrerisme fou més fàcil de controlar pels republicans que no a Palma»¹¹ i en segon lloc, per por a les represàlies i la repressió exercida per les autoritats monàrquiques i republicanes contra els internacionalistes. Tanmateix, considera que la influència de l'AIT a Lluçmajor es va mantenir i que «els republicans no tenien del tot l'exclusiva en l'organització del moviment obrer al poble de Lluçmajor».¹² A més a més, Martorell destaca el paper del dirigent internacionalista Francesc Tomàs en els intents d'establir l'internacionalisme a Lluçmajor, i en descarta l'origen llucmajorer.¹³

Les troballes i conclusions de Martorell em semblen essencialment correctes. El meu objectiu ha estat eixamplar i completar el panorama que presenta, ampliant el ventall de fonts que consultà.

1.2 Fonts

Per reconstruir l'intent encara és necessari acudir a les fonts primàries. Lamentablement, només hi trobam la versió dels internacionalistes. La primera font disponible és la de la premsa obrera. Va ser la font que van fer servir tant Pere Gabriel com Catalina M. Martorell en els seus estudis, fonamentalment *El Obrero*, setmanari publicat a Palma entre novembre de 1869 i octubre de 1870¹⁴, però també el setmanari de Barcelona *La Federación*, que sovint reproduí articles apareguts a *El Obrero* i que a partir de la desaparició d'aquest publicà nombroses notícies relacionades amb el moviment obrer insular redactades fins al

10 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana...», p. 105.

11 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana...», p. 105.

12 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana...», p. 105

13 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana...», p. 105

14 A més de les seves continuacions, *La Revolución Social*, del que només sortiren 3 números el 1871 i *El Proletario* que es publicà entre setembre i octubre de 1873. Gabriel, Pere, «Entorn del moviment...», p. 111.

1872 pel seu cronista a les illes, Francesc Tomàs. Per conèixer aquesta versió de primera mà he acudit a unes fonts poc aprofitades fins ara, les *Actas* i les *Cartas, comunicaciones y circulares* de la Comissió de la FRE de l'AIT, dipositades a la biblioteca Arús de Barcelona, que foren transcrites i publicades per Carlos Seco Serrano i Maria Teresa Martínez de Sas entre 1969 i 1987, així com les transcripcions de les actes dels congressos de la FRE de l'AIT celebrats a Barcelona, Saragossa i Còrdova. Pere Gabriel havia consultat les *Actas* per al seu article de 1975, si bé no en reflectí les informacions referides a Lluçmajor, però fins ara ningú havia aprofitat la informació procedent de les *Cartas, comunicaciones y circulares*. Es tracta de la font més important per a la realització d'aquest treball. També he revisat una font fins ara inèdita, els vint-i-sis números del *Boletín de la Federación Regional Española*, publicat entre gener i juliol de 1873 a Madrid, que he pogut consultar gràcies a la seva digitalització per part de l'International Institute of Social History d'Amsterdam. Finalment, he consultat a l'Arxiu Municipal de Lluçmajor els estatuts de diverses societats obreres, fonamentalment La Felicidad, per comprovar la hipòtesi formulada el 1973 per Pere Gabriel que la vinculava amb l'internacionalisme. No m'ha estat possible consultar les actes de les sessions de la Junta de La Felicidad, però almenys he disposat de l'anàlisi del contingut de les mateixes que feu Bartomeu Font al volum VI de la *Historia de Lluçmajor*.

1.3 Metodologia

Pel que fa a la metodologia, m'he inspirat en la metodologia ideada per Lewis Namier, creador d'un mètode microanalític amb el qual pretenia fusionar les dades socials obtingudes de la biografia dels individus implicats en un fet per elaborar coneixements de caràcter general. He mirat de seguir el seu consell: «observar les formigues individualment, i no obstant, mai oblidar-se del formiguer».¹⁵ En aquest cas, la reconstrucció de la cultura política dels implicats en l'intent i en les diverses associacions obreres de Lluçmajor objecte

¹⁵ Loriga, Sabina, «La escritura biográfica y la escritura histórica en los siglos XIX y XX», en Burdiel, Isabel; Foster, Roy (Eds.) *La biografía en Europa. Nuevas perspectivas* (2015), p. 34-35

de desig dels internacionalistes he intentat deduir informació que no apareix a les fonts.

També he adoptat la perspectiva metodològica de la microhistòria, en certa manera una evolució de la de Namier. A partir de l'anàlisi detallada d'aquest cas concret, he intentat desenvolupar hipòtesis d'abast general.¹⁶ És el que Edward Muir anomena procés d'abducció en el qual «la consideració dels fets suggereix la hipòtesi».¹⁷ A partir del cas llucmajorer intentaré desenvolupar hipòtesis que expliquin les conflictives relacions entre republicans i internacionalistes, així com les motivacions que portaren aquests últims a invertir tants esforços en la seva expansió en àrees rurals i perifèriques o poblacions mitjanes i petites com podria ser el cas de Llucmajor.

2. *Scaena*: el context del Sexenni

2.1. Economia i societat

Durant el Sexenni la població del municipi de Llucmajor rondava els 8.800 habitants,¹⁸ la immensa majoria ocupats en l'agricultura i la ramaderia.¹⁹ L'estructura de propietat es caracteritzava pel predomini de grans tinences, les possessions, encara que en un radi de 4 o 5 km al voltant del poble predominaven les petites propietats.²⁰ L'explotació directa predominava entre els petits i mitjans propietaris, mentre que entre els grans latifundistes, molts dels quals eren terratinents absentistes d'origen ciutadà, el més comú era arrendar les possessions a pagesos benestants que conformaven una veritable elit dins la pagesia, els amos.²¹ Pel que fa a la mà d'obra, les possessions generaven una forta demanda de treballadors assalariats, tant fixos

16 Levi, Giovanni: «Microhistoria e Historia Global», *Historia Crítica*, 69 (2018), p.

17 Muir, Edward, «Observant les petiteses» a Colomines, Agustí; Olmos, Vicent S. (editors) *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*, Catarroja, Ed. Afers, 1998, p. 203

18 Segons Rosselló Vaquer la població el 1864 era de 8.740 habitants i el 1879 de 8.860.

Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur y el sureste*, Mallorca, Camara de Comerç, 1964, p. 176

19 Preferentment dedicats a l'agricultura cerealista i a la ramaderia ovina. El 1887 hi havia censats 2.123 pagesos d'uns 9.000 habitants. Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur...*, p. 383-384. Vidal Nicolau, A., *La fabricació de calçat de pell a Llucmajor. Els orígens de l'expansió industrial (1870-1936)*, p. 44.

20 Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur...*, p. 302.

21 Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur...*, p. 303.

com eventuals, coberta per la gran massa de pagesos sense terres i petits propietaris amb tinences que no els garantien la subsistència. També existia un percentatge significatiu de roters dedicats a la rompuda de garrigues i boscos.²² Les condicions de vida i treball d'aquests col·lectius no eren precisament envejables, i per això l'AIT intensificà el seu proselitisme en aquest sector, denunciant la seva explotació per amos i senyors.

Pel que fa a la indústria, en aquesta època s'estava gestant una gran transformació. Les manufactures tradicionals dels sectors tèxtil i fariner entraren en crisi i se'n començaren a desenvolupar d'altres: destil·leries, calçat i pedreres. Aquests nous sectors, especialment el del calçat, donaren lloc a un flux de mà d'obra agrària cap a la indústria.²³

La indústria extractiva del marès es desenvolupà amb força a s'Arenal. Uns anys després, el 1887, hi havia censats al municipi 92 trencadors.²⁴ Aquest col·lectiu, amb un significatiu grau de politització i militància obrera, també fou al punt de mira de la propaganda internacionalista.

Però, si podem parlar d'un sector en auge, aquest era el del calçat. Es va passar de 10 sabaters matriculats el 1824, que ja produïen uns 6.500 parells anuals, a 35 el 1854.²⁵ No tenim dades oficials de quants sabaters treballaven a Lluçmajor durant el Sexenni, però segons *El Obrero* l'abril de 1870 n'hi havia uns 200.²⁶ Aquestes xifres quadren més amb els 232 que segons Rosselló Vaquer hi havia matriculats el 1887, que no pas amb els 178 que segons Antoni Vidal hi havia censats aquell mateix any.²⁷ L'explicació d'aquesta discrepància l'aporta el mateix Vidal: el cens no comptabilitzava bé «la mà d'obra que treballava al camp però també parcialment al sector de la sabata».²⁸ Ni la mecanització ni el sistema fabril s'havien manifestat

22 Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur...*, p. 267-269.

23 Vidal, A., *La fabricació de ...*, p. 19.

24 Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur...*, p. 419-420.

25 Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur...*, p. 432; Vidal, A., *La fabricació de ...*, p. 19.

26 *El Obrero*, n.º 24, 14/04/1870, p. 4. Biblioteca Lluís Alemany, signatura J-1/32.2

27 Vidal, A., *La fabricació de...*, p. 44; Rosselló Vaquer, V. M., *Mallorca, el sur ...*, p. 432.

28 Vidal, A., *La fabricació de...*, p. 44

encara; el treball era manual i domiciliari, en petits tallers familiars majoritàriament regentats per menestrals procedents de l'antiga classe gremial.²⁹ Com en el cas dels trencadors, també es documenten contactes de l'internacionalisme amb aquest sector.

En canvi, el sector tèxtil estava en regressió. El 1838 els paraires eren l'activitat manufacturera que més contribució industrial pagava, amb 381 lliures, i els teixidors de lli i llana la tercera amb 176.³⁰ El 1859, segons el padró industrial, hi havia 13 tallers tèxtils, i en canvi, el 1874 ja només se'n documenten 5.³¹ Tanmateix, els membres de l'AIT també miraren d'atreure'ls.

2.2. Situació política

Pel que fa a la política, el 18 de setembre de 1868 l'armada fondejada a Cadis es pronunciava contra Isabel II. El suport popular a l'aixecament transformà aquell pronunciament en una veritable revolució. La notícia no arribà a Mallorca fins a l'1 d'octubre quan esclataren aldarulls a Palma i es formà una junta revolucionària.³² La revolució va trobar a Lluçmajor un ambient favorable per l'existència de cercles demòcrates actius. S'hi formà una junta revolucionària i s'hi produïren assalts i saquejos de cases de persones benestants vinculades al moderantisme.³³ Un contemporani dels fets, Miquel Bibiloni, els va atribuir a la popularitat entre els llucmajorers de l'acràcia socialista de Proudhon, ja que el seu llibre *¿Qué es la propiedad?* circulava pel poble.³⁴ Serien alguns d'aquests joves *proudhonians* els futurs internacionalistes llucmajorers? No ho sabem, però el que sí que és cert és que el triomf de la revolució a Espanya suposà la formació d'un govern provisional que aprovà un seguit de decrets que concedien la llibertat d'expressió, reunió i associació, posteriorment confirmats

29 Vidal, A., *La fabricació de...*, p. 19-21 i 45.

30 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor. Volum VI. El siglo XIX*, Lluçmajor, Ajuntament de Lluçmajor, 1995, p. 396.

31 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...*, p. 403.

32 Peñarrubia, Isabel, *El Sexenni Democràtic (1868-1874)*, Mallorca, Documenta Balear, p. 5-6.

33 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana...», p. 102

34 Bibiloni, Miquel, *La revolució de setiembre en Mallorca*, Palma, Imp. Felip Guasp, 1871, p. 84-85.

per la constitució de 1869. Aquest nou marc legal possibilità tant l'efervescència associativa que va viure Lluçmajor a partir de 1870³⁵ com la reeixida difusió de les idees republicanes i del socialisme llibertari al municipi en aquesta etapa.³⁶

3. *Dramatis personae*

3.1 Els protagonistes forans: organitzacions i personalitats

Partit Republicà Demòcrata Federal (PRDF). Partit polític creat l'octubre de 1868 per la majoria dels antics demòcrates, en sentir-se traïts per la direcció del partit que havia acceptat un govern provisional de caire monàrquic.³⁷ A Mallorca s'organitzà i s'expandí a partir d'un entramat d'associacions, clubs, casinos, escoles i diaris des de 1869.³⁸ A partir d'aquestes associacions el partit va atreure les masses obreres, defensant els seus drets i impulsant la creació de les primeres organitzacions obreres.³⁹ Aquest partit aviat patí divisions internes tant a escala nacional com en l'àmbit insular. El sector dominant, els anomenats benèvolos, era partidari d'un partit interclassista, organitzat de dalt a baix i d'ideologia democràtica i liberal. En canvi, els intransigents defensaven un partit obrer, organitzat de baix a dalt i d'ideologia socialista.⁴⁰ Part de la facció intransigent a mitjan 1870 abraçà el bakuninisme, escindint-se del PRDF. Tanmateix, encara existí un sector intransigent molt important. Encara que intransigents i internacionalistes s'enfrontaren pel domini de la classe obrera, no manquen exemples de republicans que continuaren simpatitzant i col·laborant amb l'internacionalisme, com Pascual Torrens, republicà intransigent i alhora membre del comitè de la Federació Local

35 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 10.

36 Martorell, Catalina M., «La forja d'una cultura republicana...», p. 103.

37 Fuente Monge, Gregorio de la, «Monarquía y República en la España revolucionaria (1868-1873)», a Ángeles Lario (Coord.), *Monarquía y República en la España contemporánea*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007, p. 207.

38 Martorell, Catalina M., «Federales e Internacionales: la organización del primer movimiento obrero en Mallorca durante el sexenio democrático, 1868-1874», a Santiago Castillo (ed. Lit.), *Mundo del trabajo y asociacionismo en España: collegia, gremios, mutuas, sindicatos*, Asociación de Historia Social (dir. Congr.), 2013, p. 5-6.

39 Martorell, Catalina, «Federales e Internacionales: la...», p. 1.

40 Martorell, Catalina, «Federales e Internacionales: la...», p. 2-3.

Ciudadana.⁴¹ El trencament definitiu no es produí fins al 1873 quan els últims intransigents ciutadans de l'AIT l'abandonaren.⁴²

Centre Federal de Societats Obreres. Aplec de les primeres societats obreres ciutadanes, creat per iniciativa dels republicans intransigents. A principis de 1870 s'adherí a l'AIT.

Associació Internacional de Treballadors (AIT). Societat fundada a Londres el 1864 amb la intenció d'organitzar la classe obrera a escala mundial per fomentar-ne l'emancipació.⁴³

Aliança de la Democràcia Socialista. Societat creada per Bakunin amb la intenció d'integrar-se com un corrent intern a l'AIT. El 1869 l'AIT va acceptar el seu ingrés a condició que es dissolgués i que les seves seccions ingressassin a les respectives federacions regionals o locals de l'AIT.⁴⁴ Tanmateix, l'Aliança va subsistir com a organització secreta anarquista infiltrada dins l'AIT.⁴⁵ Segons Juan Avilés, es tractava d'una veritable germandat a l'ombra amb la missió de sotmetre l'AIT als seus dissenys, preparar i dirigir la revolució, i, un cop aquesta triomfés, «organitzar l'anarquia» amb una mena de «dictadura a l'ombra».⁴⁶ L'abril de 1870 els seguidors barcelonins de Bakunin constituïren una secció de l'Aliança i n'iniciaren l'expansió per tot Espanya.⁴⁷ La majoria dels membres del Consell Local de la Federació Ciutadana de l'AIT s'afiliaren a l'Aliança de la Democràcia Socialista i en crearen una secció l'estiu de 1870.⁴⁸

«Internacional Negra»: El descobriment el 1872 de la infiltració

41 Martorell, Catalina, «Federales e Internacionales: la...», p. 12

42 Martorell, Catalina, «Federales e Internacionales: la...», p. 15.

43 Termes, Josep, *Op. Cit.*, p. 11

44 Termes, Josep, *Op. Cit.*, p. 13-14.

45 Avilés, Juan, «Bakunin y sus organizaciones revolucionarias en la sombra», *Alcores: revista de historia contemporánea*, 15 (2013), p. 34-36.

46 Avilés, Juan, «Bakunin y sus...», p. 35-38.

47 Gabriel, Pere, «Entorn del moviment...», p. 107.

48 El 1872 la federació de Ciutat negà el caràcter secret d'aquesta organització i per demostrar-ho feu pública la seva militància: Francesc Tomàs, Antoni García, Francesc Canyelles, Guillem Arbós, Joan Vidal, Joan Frau, Bartomeu Alorda, Bartomeu Guarros, Pere Gayà, Martí Rullan i Joan Sánchez. Gabriel, Pere, *El moviment obrer ...*, p. 10 i 16; Gabriel, Pere, «Entorn del moviment...», p. 107

aliancista a l'AIT fou el pretext usat pel Consell General, dominat pels marxistes, per expulsar Bakunin.⁴⁹ Això provocà l'escissió de l'AIT del sector àcrata, que després de no reconèixer els dictàmens del Congrés de la Haia celebrà un congrés a la localitat suïssa de Saint-Imier on es fundà l'anomenada «Internacional Negra», dominada pels anarquistes.⁵⁰

Federació Regional Espanyola de l'AIT (FRE). Organització fundada el 1870 al Congrés Obrer de Barcelona, que aplegava totes les societats obreres adherides a l'AIT a l'Estat espanyol. Fou el fruit del proselitisme de Giuseppe Fanelli, enviat per Bakunin a Espanya per difondre els ideals internacionalistes i mirar d'organitzar tant la secció espanyola de l'AIT com els primers nuclis aliancistes. Fanelli aconseguí crear les dues primeres federacions internacionalistes a Madrid i Barcelona i fou el responsable de l'hegemonia anarquista en l'internacionalisme hispànic en presentar els principis de l'Aliança bakuninista com si fossin els de l'AIT.⁵¹ L'estiu de 1872 es produí la ruptura entre anarquistes i marxistes a la FRE, que donà suport als postulats llibertaris de Saint-Imier al Congrés Obrer de Còrdova i en va expulsar el sector marxista.⁵²

Federació Local de Palma. Quan el CFSO es va adherir a l'AIT s'anà desvinculant del republicanisme, canvià la seva denominació primer per Secció de l'AIT de Palma o de les Balears, després per Federació de Seccions Obreres de Palma i finalment per Federació Local Palmesana de l'AIT. El 1870 comptava amb més de 1.600 afiliats, 22 seccions d'oficis, una cooperativa de consum i el seu propi òrgan d'expressió, el setmanari *El Obrero*.⁵³

Proudhon. Va ser el primer ideòleg obrerista que es va definir com a anarquista en un sentit positiu. Defensava una estructuració

49 Avilés, Juan, «Bakunin y sus organizaciones revolucionarias en la sombra», *Alcores: revista de historia contemporánea*, 15 (2013), p. 35-38.

50 Avilés, Juan, «Bakunin y sus...», p. 35-40. Termes, Josep, *Op. cit.*, p. 144-150.

51 Termes, Josep, *Op. Cit.*, p. 39-40.

52 Gabriel, Pere, *El moviment obrer ...*, p. 16; Termes, Josep, *Op. cit.*, p. 150-170.

53 Grup d'Estudis Llibertaris «Els Oblidats», *Els invisibles. Diccionari de militants ...*, p. 41; Gabriel, Pere, *El moviment obrer ...*, p. 11.

igualitària de la societat basada en el mutualisme, el cooperativisme i les caixes d'estalvi on la propietat privada desaparegués. Políticament, defensava el federalisme entès com una democràcia directa des de baix que suposaria la desaparició de l'Estat polític liberal.⁵⁴ Va influir molt, tant en l'anarquisme com en el republicanisme federal espanyol. A Lluçmajor se'l coneixia i llegia abans de 1868.

Francesc Tomàs Oliver. Fou el líder més conegut de l'internacionalisme i l'aliancisme insular i el principal impulsor dels intents de constituir una secció internacionalista a Lluçmajor entre 1869 i 1874. Picapedrer d'ofici, va néixer el 1848 a Selva.⁵⁵ El 1868 abandonà el seu poble per establir-se a Palma, on inicià el seu activisme polític. Tomàs esdevingué aviat una de les figures més rellevants de la facció intransigent del republicanisme federal i un dels pioners del moviment obrer insular. Va ser un dels fundadors i primer president del CFSO i també va fundar i esdevingué el principal redactor d'*El Obrero*.⁵⁶ Pere Gabriel li atribueix l'adhesió del CFSO a l'internacionalisme, esdevenint un dels principals impulsors de la secció mallorquina de l'AIT.⁵⁷ Sense abandonar encara el PRDF, en aquesta època sembla cada cop més influït pels ideals Bakuninistes, i es va afiliar a l'Aliança de la Democràcia Socialista.⁵⁸ Després de la seva destacada participació al Congrés Obrer de Barcelona el mes de juny de 1870, el seu retorn a Palma coincideix amb el trencament amb els republicans federals i la fi de la seva etapa de doble militància republicana i internacionalista.⁵⁹ Com a principal redactor d'*El Obrero* molt probablement fou qui reflectí en diversos articles els esforços dels internacionalistes llucmajorers per organitzar-se.

Al II Congrés Obrer, celebrat a Saragossa l'abril de 1872, fou elegit membre del Consell Federal de la FRE. Abandonà Mallorca

54 Woodcock, George, *El anarquismo*, Barcelona, Ariel, 1979, p. 134-135.

55 Martorell, Catalina M., *El republicanisme federal i la cultura liberal democràtica a Mallorca (1840-1900)*. Tesis doctoral s.p. Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, p. 162.

56 Terrassa, Jaume, «Francesc Tomàs i Oliver: Apunts històrics sobre anarco-sindicalisme». *Randa*, 8, p. 152-195, p. 151; Martorell, Catalina M., *El republicanisme federal ...*, p. 165.

57 Gabriel, Pere, *El moviment obrer...*, p. 8

58 Gabriel, Pere, *El moviment obrer...*, p. 9-10; Grup d'Estudis Llibertaris «Els Oblidats», *Els invisibles. Diccionari de militants...*, p. 166.

59 Terrassa, Jaume, «Francesc Tomàs i...», p. 152-153.

i s'instal·là a València, nova seu del Consell Federal, on es va fer càrrec del Secretariat de les Comarques de l'Est que coordinava l'acció internacionalista a Aragó, Catalunya, València i Balears. A partir d'aquest moment fou el protagonista absolut de la correspondència entre les federacions locals i el Consell. Va assistir com a secretari general interí del Consell Federal al Congrés celebrat a Còrdova entre desembre de 1872 i gener de 1873⁶⁰ i fou elegit membre de la nova Comissió Federal d'Estadística i Correspondència, organisme que substituï el Consell Federal, la seu del qual s'establí a Alcoi. En aquesta Comissió Federal fou elegit per exercir els càrrecs de secretari de l'exterior i de secretari corresponsal de les Comarques de l'Est. Des d'aquests càrrecs Tomàs va intentar pilotar des de la llunyania els últims i més intensos esforços per establir la secció llucmajorera.

Joan Sánchez. Ateu, anarcocol·lectivista i aliancista com Tomàs, fou també un dels fundadors del CFSO, del qual fou secretari. Tant per la seva condició de secretari del consell de redacció d'*El Obrero* com per la de membre del Consell Local de la Federació Ciutadana, el 1870 i 1871⁶¹ va poder participar en els primers intents de constituir la secció llucmajorera. El 1872 va haver de marxar a l'exili per fugir de la persecució policial i ja no va poder continuar participant en aquest afer.⁶²

Guillem Arbós. També fou membre de l'Aliança, del consell de redacció d'*El Obrero* i del Consell Local de la Federació Palmesana, per la qual cosa segurament també va participar en els primers intents de constituir la federació de Llucmajor. Possiblement, va substituir Sánchez com a secretari de l'exterior quan aquest va marxar a l'exili.

Sebastià Alorda. Aquest era el nom d'un sabater que a partir de 1872 fou membre destacat del Consell Local de la Federació Ciutadana.⁶³

60 Martínez de Sas, María T., «Francisco Tomás Oliver. Notas sobre la vida de un internacionalista», a AA.VV. *Profesor Nazario González: una historia abierta*, Barcelona, UAB, 1998, p. 205.

61 Grup d'Estudis Llibertaris «Els Oblidats», *Els invisibles. Diccionari de militants ...*, p. 144-145.

62 Grup d'Estudis Llibertaris «Els Oblidats», *Els invisibles. Diccionari de militants ...*, p. 145.

63 Gabriel, Pere, *El moviment obrer...*, p. 15.

Després del Sexenni va continuar essent un destacat militant llibertari que va formar part de la facció llibertària i internacionalista de la Unión Obrera Balear el 1881⁶⁴, va presidir l'Ateneu Obrer Mallorquí el 1890, i va militar a l'anarcosindicalista Solidaritat Obrera a principis del segle xx.⁶⁵ A Lluçmajor, un personatge del mateix nom i llinatges, el 1884 era el soci número 21 de la Unió Obrera de Lluçmajor⁶⁶ i el 1885 un tal Sebastià Alorda fou nomenat president honorari de la societat llucmajorera La Felicidad.⁶⁷ No he pogut confirmar si rere aquesta homonímia s'amaga el mateix personatge, però és molt probable que el sabater internacionalista es traslladés a Lluçmajor per treballar en l'incipient sector del calçat als anys vuitanta del segle XIX.

3.2 Els llucmajorers: organitzacions i personalitats

PRDF a Lluçmajor. Com ha demostrat Catalina Martorell, durant el Sexenni a Lluçmajor es desenvolupà amb força el republicanisme federal. El mes de gener de 1869 dos destacats republicans, el polític federal Miquel Quetglas i el pintor Ricard Anckermann, feren un míting propagandístic a Lluçmajor que aconseguí sumar moltes adhesions a la seva causa.⁶⁸ El 1869 els federals llucmajorers fundaren el seu propi casino, una escola d'adults i una de les primeres societats obreres del municipi.⁶⁹

La Protectora. Primera societat de socors mutus de Lluçmajor, fundada el 1866 per iniciativa de Nicolau Taberner, amb l'objectiu de proporcionar als seus socis assistència sanitària, ajuts econòmics a malalts, invàlids i vídues, a més d'educació i activitats d'oci al seu local social.⁷⁰

Unión de Canteros de Lluçmajor. Societat de resistència dels trencadors, els treballadors dedicats a l'extracció de marès, fundada

64 Martorell, Catalina, «Federales e Internacionales: la...», p. 16

65 Els Oblidats, *Op. Cit.*, p. 16.

66 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 38.

67 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...*, p. 419.

68 Martorell, Catalina M., «La forja d'una...», p. 103.

69 Martorell, Catalina M., «La forja d'una...», p. 103-104.

70 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 11.

per arenalers vinculats al republicanisme federal el 1870. Mai va plantejar reivindicacions laborals sinó que administrava una caixa de resistència per ajudar amb crèdits els socis amb dificultats financeres a més del suport solidari als impossibilitats, als malalts i als hereus dels difunts.⁷¹ Com veurem, l'AIT provà de contactar-hi el 1870 i el 1873, i el 1874 La Felicidad intentà federar-se amb ella.⁷²

Sociedad de Canteros La Fe. Segons Pere Gabriel, el 1873 la Unión de Canteros passà a denominar-se així,⁷³ però el 1873 i el 1874 la Unión de Canteros aprovà reformes del seu reglament al mateix temps que es constituïa La Fe,⁷⁴ per la qual cosa podrien ser associacions diferents producte d'una escissió. Font no l'esmenta i no sembla que tingués vida més enllà del Sexenni.

Societat de Paraires. Segons *La Federación* el març de 1870 es formà a Lluçmajor una associació de paraires⁷⁵ que no s'ha pogut documentar a l'Arxiu Municipal en no conservar-se'n cap reglament. Segons Catalina Martorell també estaria controlada pels republicans.⁷⁶

Societat de Sabaters. Segons *El Obrero* l'abril de 1870 uns 200 sabaters de Lluçmajor intentaven associar-se.⁷⁷ Tampoc se'n conserva el reglament a l'AMLL, si és que s'arribà a redactar. Tot i la creixent importància de la indústria del calçat a Lluçmajor els sabaters no tornaren a intentar constituir una societat obrera de resistència fins al 1893, quan intentaren fundar La Emancipación Obrera, de la mà del socialisme, que tampoc va quallar.⁷⁸ Van haver d'esperar a 1901 per constituir La Recompensa del Trabajo, embrió de la futura agrupació local del PSOE.⁷⁹

71 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor ...*, p. 421-423; Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les ...*, p. 12.

72 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...*, p. 420.

73 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 12.

74 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 31. AMLL signatura 3716. Associacions polítiques i culturals 1868-1936. Reglaments de *La Fe* i de *La Unión de Canteros*.

75 *La Federación*, n.º 35, 27/03/1870, p. 4.

76 Martorell, Catalina M., «La forja d'una...», p. 104.

77 *El Obrero*, n.º 24, p. 4, J-1/32.2. Biblioteca Lluís Alemany.

78 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 16.

79 Vidal, Antoni, «El Sexenni Revolucionari a Lluçmajor (1868-1874) i la seva influència sobre el socialisme al primer terç del segle XX a Lluçmajor», *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de*

La Felicidad de Trabajadores del Campo. Segons *El Obrero* el mes d'abril de 1870 un grup de 900 petits propietaris agrícoles de Lluçmajor constituïen una societat.⁸⁰ Com en els casos anteriors tampoc s'atestà a l'AMLL, i no hi consta cap reglament. Però per la documentació de l'AIT sabem que des del mes de març de 1873 els treballadors del camp intentaven tornar a associar-se. Després d'haver contactat amb l'AIT el setembre de 1873, el mes de gener de 1874 es constituïa aquesta associació que perdurà fins al 1906. Pel seu reglament sabem que tractava d'una societat de resistència amb unes finalitats molt similars a les de la Unión de Canteros.⁸¹

La Confianza: Segons Font Obrador, aquesta societat d'estalvis s'hauria format el 1873 encara que no es constituí oficialment fins el 1881. El seu objectiu era crear una caixa d'estalvis i de resistència per ajudar els socis necessitats i concedir crèdits. Estava oberta a totes les tipologies de treballadors que no disposaven d'una societat corporativa. El 1879 La Felicidad intentà federar-se amb ella.⁸²

Nicolau Taberner Caseta. Dipositari i recaptador de l'impost de consums entre 1866 i 1868, propietari i comerciant. Fou regidor republicà entre 1869 i 1872 i diputat provincial pel PRDF el 1872-1873. Fou el principal impulsor de la fundació de La Protectora que presidí entre 1866 i 1876.⁸³ Compartia amb l'internacionalisme l'ateisme militant i l'anticlericalisme⁸⁴ i La Felicidad el qualificà, arran de la seva defunció, com a «*compañero y amigo*».⁸⁵ Tanmateix, l'AIT mai contactà amb La Protectora i ell es mantingué fidel a les seves conviccions republicanes fins a la seva mort.⁸⁶

Mateu Ripoll. Arenaler dedicat al comerç i a la producció de vi i

Lluçmajor, Lluçmajor, Ajuntament de Lluçmajor, 2018, p. 49.

80 *El Obrero*, n.º 24, p. 4, J-1/32.2.

81 AMLL signatura 3716. Associacions polítiques i culturals 1868-1936. Reglament de *La Fe*; Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...* p. 419.

82 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...* p. 420-421 i 423-424.

83 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 51.

84 Vidal, Antoni, «El Sexenni Revolucionari...», p. 46; Martorell, Catalina M., «La forja d'una...», p. 105-106.

85 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...* p. 421.

86 Martorell, Catalina M., «La forja d'una...», p.

licors, fou un dels pioners del negoci de les destil·leries a Lluçmajor. Convertit al republicanisme, tot i conservar les seves creences catòliques, formà part de la illeta dels Republicans. Regidor pel PRDF del 1869 al 1874, a més d'un membre destacat del Casino Republicà.⁸⁷ Fou un dels fundadors de La Protectora i de la Unión de Canteros, de la que en fou president fins al 1873. Mentre n'ocupà el càrrec impedí que els internacionalistes l'incorporassin a la seva òrbita. Després del fracàs de la República abandonà progressivament les conviccions republicanes i el 1881 s'incorporà al Partit Liberal de Sagasta.⁸⁸

Damià Salvà. Arenaler i membre de la illeta dels Republicans. Fou vicepresident de la Unión de Canteros.⁸⁹

Antoni Garcies. Arenaler membre de la illeta dels republicans i soci del Casino Republicà. Fou secretari de la Unión de Canteros. Regidor republicà de l'Ajuntament des de 1869, en fou elegit interventor, càrrec que ocupà fins que amb la proclamació de la República fou nomenat secretari, funció que exercí fins al 1875, quan fou obligat a dimitir per les noves autoritats monàrquiques.⁹⁰ A finals de segle evolucionà cap al conservadorisme.⁹¹

Nucli internacionalista llucmajorer. Als internacionalistes llucmajorers no els podem posar noms i llinatges. Ni als articles d'*El Obrero* o de *La Federación*, ni en les actes de la Comissió Federal referides a Lluçmajor, ni a les cartes dirigides a la Federació Local de Palma o a Lluçmajor s'identifica cap persona. Sabem per Bibiloni que l'anarquista Proudhon era llegit a Lluçmajor abans de la revolució de 1868. Les idees d'aquest pensador influïren en el federalisme a través de les traduccions de Pi i Margall: el mutualisme, el cooperativisme i les caixes d'estalvi que impulsaren a Lluçmajor encaixen amb el model d'economia social defensat per Proudhon. Si era conegut al poble tampoc seria estrany que algú fes una lectura més estrictament

87 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 51.

88 Martorell, Catalina M., «La forja d'una...», p. 107.

89 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 51.

90 Martorell, Catalina M., «La forja d'una...», p. 106.

91 Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 51.

àcrata de les seves obres. Tal volta foren el bressol del posterior nucli internacionalista. Com que la propaganda de l'AIT es concentrà en pagesos, paraires, trencadors i sabaters és raonable pensar que els membres del nucli internacionalista llucmajorer formassin part d'aquests col·lectius.

El grup amb més probabilitats d'una presència significativa d'internacionalistes és el dels pagesos. És l'únic grup amb el qual l'AIT va mantenir un contacte directe. Només podem dir que, segurament, algun dels membres de la primera junta directiva de La Felicidad, Pau Salvà Rubí, Antoni Salvà Llompart, Maties Salvà Roca, Pere A. Albertí Gamundí, Rafael Tovar Vidal i Sebastià Garau Garcies⁹² foren els que reberen la carta enviada per Francesc Tomàs en nom de l'AIT. Tots ells eren treballadors del camp i no figuren entre els republicans llucmajorers de l'època identificats per Pere Gabriel, Bartomeu Font, Catalina Martorell o Antoni Vidal. La persona que els va copiar el reglament de forma desinteressada, el mestre *Gal·lota*,⁹³ també podria ser un altre dels sospitosos de simpatitzar amb l'internacionalisme.

També és possible que entre els paraires, els sabaters i els trencadors hi hagués alguns elements sota influència internacionalista. Per exemple, a la societat de trencadors La Fe, ni Joan Gallard ni Antoni Font, president i vicepresident el 1873, han estat identificats com a republicans.

4. Els intents: un drama en tres actes

4.1. Acte I: primers contactes (gener-octubre de 1870)

La primera notícia de l'existència d'un nucli internacionalista a Lluçmajor data del 27 de gener de 1870. En un article publicat a *El Obrero*, l'anònim cronista, molt probablement Francesc Tomàs, ens informa del desig dels seus correligionaris llucmajorers de formar

92 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...* p. 419; Gabriel, Pere, *Lluçmajor i les...*, p. 32, 37 i 41-42

93 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...* p. 420.

una associació d'oficis similar al Centre Federal de Societats Obreres de ciutat:

«En los pueblos también empiezan los obreros a comprender los grandes beneficios que de la asociación pueden recibir. Nuestros hermanos de Llummayor desean formar una asociación y dividirla por secciones de oficios. Desearíamos que no olvidasen los grandes principios de solidaridad que deben observar todos los trabajadores, porque somos los oprimidos y aspiramos a un mismo fin.»⁹⁴

En aquell moment encara predominava la doble militància republicana i internacionalista i és probable que, en aquest intent, s'hi impliquessin, almenys inicialment, tant federals com internacionalistes. L'article encara no utilitza la terminologia específicament internacionalista i seria assumible pel republicanisme federal. Si la meva impressió és correcta, aquest fou el moment en què la constitució d'una federació local, similar al CFSO palmèsà, va estar més a prop de reeixir, fruit de la col·laboració de dues sensibilitats encara no enfrontades.

Però, el mes de març, aquesta associació dividida en seccions per oficis encara no havia quallat. Sí que s'havien constituït les dues primeres societats de resistència per oficis, la de paraires i la de trencadors de marès (Unión de Canteros), sembla que ambdues per iniciativa republicana.⁹⁵ Però el cronista internacionalista insistia en la necessitat d'anar una passa més enllà i crear una federació de societats de diferents oficis. En un article publicat a finals de març es tornava a insistir en la necessitat de federar-se.⁹⁶ En el primer d'aquests

⁹⁴ *El Obrero* n.º 13, p. 3, J-1/32.2., Biblioteca Lluís Alemany.

⁹⁵ En el cas de la Unión de Canteros aquest protagonisme és indiscutible, com ho prova una direcció monopolitzada pels republicans de s'Arenal, però l'associació de paraires no ha deixat cap empremta a l'Arxiu Municipal (com un reglament) i desconeixem la identitat dels seus membres i dirigents. Si Catalina Martorell o jo mateix pensam que estava sota control republicà és pel to de l'article. *La Federación*, n.º 34, 20/03/1870, p. 4. Accés en línia a la web de l'Arxiu de Revistes Catalanes Antigues.

⁹⁶ *La Federación*, n.º 35, 27/03/1870, p. 4: «En Llummayor están organizadas dos sociedades, una de pelaires y otra de canteros.—Esperamos que los nuevos asociados emprenderán la inmensa importancia de la Asociación y al mismo tiempo la necesidad de la union y solidaridad obrera; necesario para marchar á grandes pasos hacia la emancipacion de todos los trabajadores.»

dos articles, l'autor insinua entre línies que el fet de no haver entès encara els beneficis de la unió de les societats d'oficis diferents era un producte de la influència republicana sobre els obrers llucmajorers:

«En el republicano pueblo de Llummayor estan formadas dos sociedades obreras, una de pelaires y otra de canteros. Deseariamos no olvidasen nuestros hermanos la necesidad de la federación entre todas las sociedades obreras porque sin ella es imposible la emancipación del proletariado.»⁹⁷

A mitjan abril, en canvi, el cronista d'*El Obrero* es mostrava eufòric amb el cas de Llucmajor. Un anònim internacionalista llucmajorer informava que el socialisme s'hi estava expandint a gran escala. El «republicano pueblo de Llummayor» del mes de març havia passat a ser «una de las poblaciones más socialistas de Mallorca» on «la idea socialista toma grandes proporciones»⁹⁸. A més a més, constata l'aparició de dues noves associacions obreres, una de 900 petits propietaris pagesos, ja constituïda, i una altra de sabaters, amb uns 200 interessats, en procés de formació⁹⁹:

«Además de varias sociedades obreras se ha constituido otra nueva grande asociación compuesta de 900 pequeños propietarios. (...) La gran mayoría de sus habitantes estan asociados y los restantes en vias de asociación. Los zapateros en número de doscientos estan reunidos.»¹⁰⁰

L'article es mostra especialment esperançat amb l'aparició de la consciència de classe entre els petits propietaris llucmajorers i exposa que aquest col·lectiu pateix la mateixa explotació que els jornalers i es felicita perquè hagin comprès que «sin solidaridad es imposible librarse de las bárbaras escursiones de los estupidos señores feudales de aquella villa».¹⁰¹

97 *La Federación*, n° 34, 20/03/1870, p. 4.

98 *El Obrero*, n° 24, p.4. J-1/32.2., Biblioteca Lluís Alemany.

99 Un cop més aquestes dues societats no s'han pogut documentar a l'AMLL, on no es conserven els seus estatuts, si es que mai s'arribaren a redactar.

100 *El Obrero*, n° 24, p.4. J-1/32.2., Biblioteca Lluís Alemany.

101 *El Obrero*, n° 24, p.4. J-1/32.2., Biblioteca Lluís Alemany.

Però l'article també alerta d'una campanya de descrèdit contra el socialisme: «¿Los enemigos del socialismo que contestan al magestuoso desarrollo de la idea socialista? ¡Ellos solo usan las armas más viles y cobardes para desacreditar-nos!»¹⁰² Els enemics del socialisme eren els terratinents conservadors i la burgesia acomodada espantada per l'arribada de l'associacionisme obrer? O també s'hi inclouen els republicans? En aquell moment la majoria dels dirigents de l'AIT ciutadana començaven a distanciar-se del republicanisme federal i evolucionaven cap a l'anarquisme, i *El Obrero*, el seu òrgan d'expressió, adoptava un discurs cada vegada més revolucionari, àcrata, col·lectivista i ateu. Aquests fets pogueren provocar alarma en el sector del republicanisme federal més *demoliberal*. A més, amb l'expansió del socialisme internacionalista al municipi, els dirigents republicans locals, molts dels quals eren petits empresaris, tal volta començaven a veure amenaçada tant la seva base electoral com el futur dels seus negocis. Provarien d'aturar-ho sumant-se a una campanya de desprestigi orquestrada per l'oligarquia? És molt difícil respondre a totes aquestes preguntes, però, sota el meu parer, la lluita entre republicans i internacionalistes pel control de la classe obrera llucmajorera s'iniciaria en aquest punt.

Els mesos de juny, juliol i agost no hi ha notícies sobre la situació de l'internacionalisme a Lluçmajor. El mes de juny es va celebrar el I Congrés Obrer Espanyol a Barcelona i Francesc Tomàs abandonà l'illa per participar-hi. *El Obrero* va suspendre temporalment la seva publicació i *La Federación* deixà de rebre cròniques sobre les illes. Quan Tomàs tornà, els mesos de juliol i agost l'internacionalisme illenc va viure una greu crisi que el portà prop de la desaparició. Les causes foren el trencament definitiu entre republicans federals i internacionalistes, la campanya de desprestigi contra Tomàs de la premsa republicana, la persecució policial i l'arribada de l'epidèmia de febre groga a Palma. *El Obrero*, que havia reaparegut amb el retorn de Tomàs, desaparegué de forma definitiva i el CFSO es va dissoldre.¹⁰³

102 *El Obrero*, n° 24, p.4. J-1/32.2., Biblioteca Lluís Alemany.

103 Gabriel, Pere, *El moviment obrer...*, p. 13.

A Lluçmajor segurament es van dissoldre almenys tres de les societats creades o en procés de creació el mes d'abril: les de paraires, sabaters i petits propietaris. El primer intent de constituir una federació local, o almenys alguna secció d'ofici de l'AIT a Lluçmajor havia fracassat.

4.2 Acte II: un nou intent i el seu fracàs (febrer-març de 1873)

Entre octubre de 1870 i febrer de 1873 les fonts resten en silenci. En aquesta etapa les successives dificultats experimentades per l'internacionalisme insular¹⁰⁴ feren inviable la seva expansió i sols es manifestà de manera intermitent.

Però a partir de juny de 1872 un seguit de factors possibilitaren la reactivació de l'internacionalisme llucmajorer. La repressió contra l'AIT després de la Comuna de París començà a aflluïxar, la Federació Local Palmesana es tornà a reconstituir, amb Guillem Arbós, Sebastià Alorda i Francesc Canyelles com a nous homes forts, i va viure un nou *boom* amb la formació de nombroses seccions d'oficis¹⁰⁵. A més, un cop superada la crisi interna, Francesc Tomàs, com a secretari corresponsal de la comarca de l'Est tornà a fixar la seva atenció en el cas llucmajorer, on, pel que sembla, els internacionalistes llucmajorers tornaren a prendre la iniciativa.

El 24 de febrer de 1873 es va tractar el tema en una sessió de la Comissió Federal a la seva nova seu d'Alcoi. Pel que es dedueix de l'acta de la sessió, Tomàs havia estat informat per la Federació Local de Ciutat¹⁰⁶, que els internacionalistes llucmajorers estaven tornant a intentar constituir una federació local: «Llummayor (sic) – Se está

104 Primer va dissoldre's la Federació Local a causa de l'empresonament de Tomàs entre gener i maig de 1871. Un cop reorganitzada com a Círculo Internacional de Trabajadores, Tomàs abandonà l'illa en ser elegit membre del Consell Federal de la FRE i poc després el pànic per la Comuna de París provocà la dissolució del Círculo, la clausura dels seus locals, la detenció dels seus líders i la fugida a l'exili de Joan Sánchez, amb la qual cosa l'internacionalisme quedà escapçat. A més a més, Tomàs va haver de centrar tota la seva atenció en les crisis internes de la FRE i els conflictes entre marxistes i anarquistes. Gabriel, Pere, *El moviment obrer...*, p. 14-15; Termes, Josep, *Op. Cit.*, p. 150-170.

105 Gabriel, Pere, *El moviment obrer...*, p. 15.

106 L'informant tal vegada fou el sabater Sebastià Alorda, que, com s'ha dit, possiblement tingué relació amb les associacions llucmajoreres.

organizando esta federación local». ¹⁰⁷ Com a secretari de l'Est, Tomàs decidí intervenir personalment per donar un impuls al projecte des de la direcció federal, i el 26 de febrer va enviar una carta al Consell de la Federació Local de Palma reclamant que li fessin arribar la direcció dels internacionalistes llucmajorers: «Serviros remitirnos la dirección de Llummayor (sic) y tal vez nos sera posible cooperar al pronto establecimiento de la Federacion local.» ¹⁰⁸

Però, una vegada més, un seguit de factors van desbaratar l'intent. El mes d'abril, a Alcoi, els internacionalistes iniciaren una vaga que suposà l'esclat d'un llarg conflicte que culminaria el mes de juliol en l'aixecament internacionalista d'Alcoi. Aquest conflicte va absorbir per complet l'atenció de Francesc Tomàs i l'assumpte llucmajorer restà oblidat fins al mes de setembre. Després del fracàs d'aquest aixecament Francesc Tomàs i la resta de membres de la Comissió Federal hagueren de fugir d'Alcoi i ocultar-se a Madrid. El 19 de juliol de 1873, el jutge instructor sol·licità la compareixença de Tomàs per respondre dels càrrecs de sedició, incendi i homicidi. ¹⁰⁹

4.3. Acte III: l'últim intent (setembre de 1873 – febrer de 1874)

Segons Teresa Martínez de Sas, una vegada la Comissió Federal de la FRE es consolidà en la clandestinitat es va llançar a una campanya de reorganització i propaganda per reconstruir l'organització. ¹¹⁰ L'activitat destinada a recuperar el terreny perdut els mesos anteriors i tornar a expandir-se fou frenètica. En aquest context es situa el darrer intent d'establir una federació a Lluçmajor.

107 AIT, *Actas de los Consejos y Comisión Federal de la Región española (1870-1874)*, tomo II. *Transcripción y estudio preliminar por Carlos Seco Serrano*. Barcelona: UB. Publicaciones de la Cátedra de Historia General de España, 1969, p. 67

108 AIT, *Cartas, Comunicaciones y Círculares de la Comisión Federal de la Región española, III (enero-marzo, 1873)*. *Transcripción, estudio preliminar, notas e índices por María Teresa Fernández de Sas*. Barcelona: UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea. 1979, p. 220

109 *Gaceta de Madrid* número 209, del 28 de juliol de 1873.

110 Martínez de Sas, M. T., «Introducción» a AIT, *cartas, comunicaciones y circulares de la comisión federal de la región española, vi (octubre-diciembre, 1873)*. *Transcripción y estudio preliminar por María Teresa Martínez de Sas*, Barcelona, UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea. p. XXI-XXIV.

El 10 de setembre de 1873, Francesc Tomàs tornà a reclamar a la Federació Local de ciutat que li fes arribar les direccions dels trencadors i de les persones que intentaven organitzar als treballadors del camp: «Conviene que nos remitais las direcciones de los trabajadores del campo de Llummayor y Canteros para escribirles.»¹¹¹ Aquesta vegada la demanda va ser parcialment atesa i a l'acta de la LXXXII sessió de la Comissió Federal celebrada el 22 de setembre de 1873 el secretari de l'Est assegurava que: «El Consejo local remite la dirección de un grupo organizador de los Trabajadores del Campo de Llummayor».¹¹² El Consell de la Federació Local de Palma per fi havia aconseguit posar en contacte els treballadors de Lluçmajor amb la direcció internacionalista.

No sabem amb quins trencadors intentaren contactar els internacionalistes. Ni tan sols podem assegurar si la Unión de Canteros i La Fe eren la mateixa societat o si la Unión s'havia escindit i el 1873 coexistien dues associacions de trencadors. O bé hi va haver una escissió i la societat original es va dividir en dos, o bé va patir una crisi interna i una lluita pel poder que explicaria els successius canvis de nom i de president. Tal vegada la ingerència internacionalista en un feu republicà ho expliqui o tal vegada les desavinences entre benèvolos i intransigents. Tanmateix, les crides dels internacionalistes a comunicar-se no foren escoltades. Però els treballadors del camp sí que arribaren a escoltar la Comissió Federal perquè la seva direcció fou tramesa a Madrid.

Francesc Tomàs va respondre el 24 de setembre als internacionalistes ciutadans confirmant-los haver rebut la direcció de Lluçmajor i assegurant que aviat s'hi posarien en contacte.¹¹³ La carta, titulada *Invitación a los trabajadores del campo de Lluchmayor a entrar en la Internacional* porta la data del 27 de setembre de 1873 i la signatura F. T. Oliver (per despistar a la policia. Des de juliol de 1873 Francesc

111 AIT, *Cartas, Comunicaciones y Circulares de la Comisión Federal de la Región española, V (mayo-octubre, 1873). Transcripción, estudio preliminar, notas e índices por María Teresa Fernández de Sas*. Barcelona: UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea, 1985, p. 254.

112 AIT, *Actas de los Consejos...*, p. 150.

113 «Enterados de vuestra dirección reservada y de la dirección de los trabajadores de Llummayor a quienes escribiremos pronto.» AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* V, p. 312.

Tomàs havia canviat de firma). A l'acta de la LXXXIV sessió de la Comissió Federal del 29 de setembre el secretari de l'Est confirmava que havia estat enviada a Lluçmajor.¹¹⁴

Aquesta carta molt probablement va arribar a alguna de les persones que posteriorment formaren la junta directiva de La Felicidad. Francesc Tomàs començava la carta amb una convidada: «invitaros a que resolvais formar parte de la Asociación Internacional de los Trabajadores, esperanza del proletariado internacional.»¹¹⁵ Seguidament exposava els objectius de l'AIT: «realizar la emancipación completa del proletariado, de todos los que sufren la dura explotación y la tiranía».¹¹⁶ Continuava amb una exposició de l'explotació a què es veia sotmesa la pagesia, en la qual demostrava un perfecte coneixement del funcionament de les possessions mallorquines: «Vosotros que cultivais la tierra apenas os dan una cuarta parte de lo que ganais. Dos terceras partes de vuestro trabajo no es para vosotros que sudais continuamente, pero si para vuestros amos y para vuestros {señores}».¹¹⁷

Tot seguit Tomàs plantejava la unió del proletariat com a única solució per lluitar amb garanties per un món millor, per passar tot seguit a una breu exposició del projecte de futur de l'internacionalisme llibertari, la col·lectivització dels mitjans de producció: «Es necesario para redimiros que trabajemos todos unidos y compactos para lograr que la tierra, el capital y los instrumentos del trabajo, sean propiedad colectiva de los trabajadores todos y utilizados por las agrupaciones agrícolas e industriales. De este modo cada uno recibirá el producto integro de su trabajo y el que quiera comer trabajará.»¹¹⁸

Finalment, Francesc Tomàs s'acomiadava dels pagesos llucmajorers oferint l'ajuda de la Comissió Federal per a la constitució d'una secció

114 «Se dió cuenta de haber remitido comunicaciones, con fecha de 27 de Setiembre, a las Federaciones locales de Cádiz, Villalba de los Barros, Nerja, Paterna, Barcelona, S. Sebastián y Manzanares; a la comisiones de las Uniones de Obreros en pieles y cordeleros y a varios compañeros de San Fernando, Rubite y Llummayor». AIT, *Actas de los Consejos...*, p. 156.

115 AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* p. 325.

116 AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* p. 325.

117 AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* p. 325.

118 AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* p. 325.

internacionalista i els proporcionava la seva direcció a Madrid per continuar en contacte: «Nosotros nos ofrecemos en daros todos los detalles y datos que necesitais para organizaros. – Nuestra dirección: Miguel Pino, Caballero de Gracia 8, bajo – Madrid.»¹¹⁹

No sabem si aquesta carta va rebre resposta; si fou així no s'ha conservat. Després del seu enviament a Lluçmajor, la situació de la FRE de l'AIT es va deteriorar molt. A partir del mes d'octubre de 1873 la repressió contra l'AIT es va incrementar exponencialment. El desembre la *Gaceta de Madrid* publicava l'ordre de recerca i captura contra Tomàs pels fets d'Alcoi¹²⁰ i el gener de 1874, després del cop d'Estat de Pavia, el règim del general Serrano il·legalitzà la FRE i decretà la dissolució de les federacions locals.¹²¹

Però tant la FRE de l'AIT com la Federació Local de Palma van continuar existint en la clandestinitat. El contacte entre els internacionalistes llucmajorers i la Comissió Federal a partir d'octubre es feu pràcticament impossible, però tal vegada van mantenir-lo amb la Federació Ciutadana, l'existència de la qual es pot documentar almenys fins al 15 d'abril de 1874.¹²² Tanmateix, el 25 de gener de 1874, amb l'AIT ja il·legalitzada, el grup que havia establert contactes amb Francesc Tomàs va constituir una nova societat de resistència a Lluçmajor, La Felicidad de Trabajadores del Campo, i el primer de febrer la junta general, formada pels seus 113 socis fundadors, n'aprova els estatuts, presentats a l'Ajuntament el 13 del mateix mes.¹²³

4.4 Va ser La Felicidad una secció d'oficis de la Internacional a la clandestinitat?

El 1973 Pere Gabriel insinuava que La Felicidad va ser una secció internacionalista, tot i que en publicacions posteriors mai va tornar a formular aquesta hipòtesi. La meua opinió és que, tot i que és molt

119 AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* p. 325.

120 *Gaceta de Madrid* nº 44, 11/01/1874, p. 91.

121 Terrassa, Jaume, *Op. Cit.*, p. 157.

122 Ho fa a través de les seves comunicacions amb la Comissió. AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* VII, p. 256-257.

123 Font Obrador, Bartomeu, *Historia de Lluçmajor...* p. 419.

improbable que La Felicidad arribés a formalitzar la seva adhesió a l'AIT, almenys és probable que en ella hi hagués una important influència i participació.

Els estatuts d'aquesta societat no tenen res a veure amb el reglament típic de les seccions d'oficis de l'AIT aprovat pel Congrés de Barcelona,¹²⁴ però hem de tenir en compte que en aquell moment l'AIT ja estava fora de la llei. Per tant, el fet que el reglament de La Felicidad sigui molt similar al de la resta de societats llucmajoreres no prova res. Davant la repressió del nou govern de Castelar, el mes de novembre la Comissió Federal havia enviat la circular 34 a totes les federacions locals de la FRE, en la qual recomanava intensificar les mesures de protecció i preparar-se per passar a la clandestinitat¹²⁵, i, poc després de l'inici de la dictadura de Serrano, Tomàs signava la circular reservada 38 en la qual es comunicava a les federacions locals que la FRE de l'AIT havia estat declarada fora de la llei i que aquestes havien de continuar operant en la clandestinitat i transformar-se en organitzacions secretes, camuflant els seus locals en forma d'ateneus culturals, escoles obreres o societats de socors mutus i dividint les seccions en grups poc nombrosos, a fi de poder seguir reunint-se amb la màxima discreció. Per tant, existeix la possibilitat que els organitzadors dels treballadors del camp, per prudència, retardassin la constitució de la secció i que, un cop constatada la il·legalització, fundessin La Felicidad com una societat de resistència que encobria una secció internacionalista. Però és molt improbable i difícil de demostrar, perquè l'única federació insular que s'ha pogut demostrar que continuà operativa és la ciutadana. Tanmateix, la presència internacionalista a La Felicidad em sembla innegable, i la meua hipòtesi és que aquesta societat va ser un espai on tant internacionalistes com republicans es van integrar, novament units a causa de la dictadura de Serrano i la posterior Restauració borbònica.

Hi ha un bon grapat d'indicis als seus estatuts i a l'anàlisi de les actes

124 Per a conèixer aquest reglament típic veure: AIT, *I Congreso Obrero Español*, Navarra, Víctor Manuel Arbeloa, 1972, p. 341-350.

125 Lida, Clara, *Anarquismo y revolución en la España del XIX*, Madrid, Siglo XXI, 1972, p. 228.

de les sessions de la societat realitzada per Font Obrador que provenen tant la influència llibertària com la col·laboració en el seu si entre internacionalistes i republicans. Un exemple seria el seu caràcter marcadament apolític, ja que es prohibeix al president «hablar ni dejar hablar dentro de la Sociedad de asuntos políticos», tal vegada per prevenir els enfrontaments entre anarquistes i republicans que havien caracteritzat l'etapa anterior. Un seguit de característiques del reglament semblen preses dels models d'estatuts tant de les seccions d'oficis com de les societats cooperatives solidàries de consum de l'internacionalisme. En primer lloc, per ser-ne membre era imprescindible ser treballador del camp, cosa que no passava amb altres societats com la Unión de Canteros, presidida entre 1870 i 1873 per l'empresari Mateu Ripoll. La segona pista és que La Felicidad actuava com una mena de cooperativa solidària de consum que oferia facilitats per adquirir cereals a preu de cost, encara que només els socis que per manca de recursos no podien fer-ho a preu de mercat.¹²⁶ Un altre indicatiu d'influència internacionalista és que La Felicidad va intentar en diverses ocasions unir-se a altres societats obreres llucmajoreres, tal com recomanaven els articles d'*El Obrero* de 1870. El 1874 ho proposaren a la Unión de Canteros i el 1879 a La Confianza.¹²⁷

Quant a la col·laboració amb els republicans, com ja s'ha dit, el 1880 es tractava el difunt Nicolau Taberner de «compañero y amigo» i la societat recaptava 103 reals per contribuir a dedicar-li un monument funerari on pogués descansar després que l'Església prohibís enterrar-lo al cementiri catòlic a causa del seu ateisme militant.¹²⁸ Finalment, la prova més evident de la col·laboració entre republicans i internacionalistes podria ser l'elecció, el 1885, de dues personalitats antagòniques com a presidents honoraris de la societat: l'antic líder republicà llucmajorer, Mateu Ripoll, i el militant internacionalista Sebastià Alorda. Foren proposats per les dues «ànimes» que conviuen

126 Les cooperatives de consum internacionalistes no tenien afany de lucre i oferien els productes als seus socis a preu de cost. Font Obrador, Bartomeu, *Op. cit.*, ... p. 420.

127 Font Obrador, Bartomeu, *Op. Cit.*, ... p. 420 i 423-424.

128 La col·lecta fou pel «cariño que le tienen los socios de esta sociedad» Font Obrador, Bartomeu, *Op. Cit.* ... p. 421.

a La Felicidad? No hi veig cap més explicació. Tal vegada Alorda era el contacte entre l'internacionalisme ciutadà i el llucmajorer i se'l reconegué pels esforços per impulsar la societat.

5. Del nivell micro al macro: els intents de Llucmajor en el marc estatal i global

5.1 Un exemple i alhora una excepció de la rivalitat entre republicans i internacionalistes

El cas de Llucmajor constitueix un exemple concret i paradigmàtic de la rivalitat entre internacionalistes i republicans pel control de la classe obrera que va marcar el Sexenni Democràtic a escala insular i estatal. Pel que s'ha explicat, no hi ha dubte que Mateu Ripoll, Damià Salvà i Antoni Garcies van fer tot el possible per evitar la influència internacionalista sobre la Unión de Canteros. Des de la seva traumàtica ruptura amb el PRDF, Francesc Tomàs desenvolupà una gran hostilitat envers els republicans; mútuament compartida. Les campanyes difamatòries d'*El Iris del Pueblo* contra Tomàs i els articles de Quetglas contra l'internacionalisme van ser contestats per la Federació Local amb atacs a *El Obrero* o el manifest *Lo que es el partido republicano ante el obrero moderno* de 1872.¹²⁹ Tant Tomàs com la resta de membres del Consell Local ciutadà s'esforçaren tant a convèncer a l'obrerisme mallorquí de la inutilitat de la seva adhesió o col·laboració amb el republicanisme, com els republicans del contrari. L'actitud del batle republicà d'Alcoi, que provocà l'aixecament després d'ordenar una descàrrega contra una manifestació pacífica d'internacionalistes i la repressió iniciada per Castelar, el portaren a confirmar i intensificar aquesta desconfiança, tant cap als benèvols com cap als intransigents. La seva postura i la de l'AIT en general fou la de no col·laboració amb cap variant del republicanisme, perquè tant l'un com l'altre, en la seva defensa de l'ordre establert, reprimien la classe obrera com ho feia abans la monarquia: «Si el trabajador es perseguido en la monarquia, perseguido es también en

129 Gabriel, Pere, *Entorn del moviment...*, p. 109.

la República». ¹³⁰ Així s'oposà a la participació dels internacionalistes a la revolta cantonalista impulsada pels intransigents, perquè per ell no era un veritable moviment revolucionari sinó una lluita pel poder entre diferents faccions de la burgesia i la classe mitjana. ¹³¹ És factible que aquesta rivalitat i animadversió mútua entre republicans, fins i tot intransigents i internacionalistes, expliqui el fracàs d'organitzar el potent moviment obrer llucmajorer.

A partir de 1870, els camins del republicanisme i de l'anarquisme espanyols se separaren definitivament, però, si la meua hipòtesi és correcta, La Felicidad podria ser una excepció de la tendència general. Una mostra de col·laboració entre persones procedents d'orientacions ideològiques diferents que compartien la preocupació per la millora de les condicions de vida dels més desfavorits. Aquesta col·laboració no només es produí a Llucmajor sinó també en l'àmbit insular dins la Unión Obrera Balear fundada el 1881, que també va tenir la seva sucursal llucmajorera i on van conviure republicans intransigents i internacionalistes. ¹³² Tal vegada el fet que la majoria dels anarquistes llucmajorers fossin més proudhonians que bakuninistes explicaria les seves reticències a unir-se a la Internacional i la seva predisposició a col·laborar amb els federals.

5.2 L'intent de Llucmajor i la teoria revolucionària i de l'organització futura de la societat

Per quins motius es van dedicar tants esforços a intentar constituir una federació local en un lloc perifèric i marginal com Llucmajor? Per què la Comissió Federal, amb tots els seus membres requerits per la justícia i en plena onada repressiva es va arriscar a proporcionar la direcció de la seva seu central a un grup de pagesos llucmajorers

130 Així ho expressa el mateix Tomàs al capítol X de *Del nacimiento...* Tomàs, Francesc, *Del nacimiento de las ideas anarco-colectivistas*. Palma, Calumnia, 2018, p. 37.

131 A la Carta nº 1275 al Consell federal d'Amèrica del nord del 18/09/1873 signada per Franco (T. Oliver) afirma que: «El movimiento de Alcoy ha sido un movimiento puramente obrero, socialista-revolucionario. El movimiento de Cartagena es puramente político i burgués (...) con el único proposito de ser, poder y continuar explotando a las clases trabajadoras.» AIT, *Cartas, Comunicaciones y...*, p. 288.

132 Martorell, Catalina, «Federales e Internacionales...», p. 16.

dels quals pràcticament no en sabien res? Tan important era per a ells constituir federacions o seccions d'oficis a llocs com Lluçmajor? Sembla que sí. Trobam nombrosos exemples de federacions creades o d'intents de crear-ne a localitats iguals o molt més petites que Lluçmajor, especialment a les Balears, València Catalunya, Andalusia o Extremadura.¹³³ Només per parlar de les Balears, a banda de la Federació Ciutadana se'n crearen a sa Vileta, Maó, Ciutadella i es Castell, i a la premsa internacionalista es constaten altres intents de crear-ne també a Alaró, Manacor, Andratx, Pollença, Selva i sa Pobla.¹³⁴ Quin interès podia tenir per a la Internacional i per als seus dirigents aliancistes estendre's per llocs allunyats dels centres de poder i de les comarques més industrialitzades on la classe obrera era numèricament més nombrosa? Per què era tan important crear federacions en zones rurals o semiindustrialitzades o en localitats petites i fins i tot en llocs que no eren res més que minúsculs llogarets?

La meua hipòtesi és que té a veure amb les tàctiques revolucionàries bakuninistes, on un dels teòrics més destacats fou el mateix Francesc Tomàs, i amb la viabilitat de l'organització de la futura societat col·lectivista un cop triomfés la revolució.

L'aliancisme bakuninista que va dominar la FRE de l'AIT creia en l'espontaneïtat revolucionària de les masses, però també que la revolució havia de ser preparada i guiada per una elit a l'ombra. L'Aliança era aquest nucli ocult que, a través de l'AIT, havia de coordinar la revolució sense renunciar a l'espontaneïtat de les masses com a motor inicial.¹³⁵ En aquest últim aspecte, Bakunin concedia el màxim protagonisme a la pagesia, perquè les seves formes de protesta espontànies podien ser el desencadenant de l'acció revolucionària.¹³⁶ Per això, la propaganda i el proselitisme de l'internacionalisme

133 Per posar alguns exemples, les federacions de localitats valencianes com Anna, Benicarló, Beniferri o Benilloba o les extremenyas de Aceuchal, Calzadilla de los Barros, Fuente del Maestro, Guijo de Granadilla o La Morena. A Termes, Josep, *Op. Cit.*, p.290-291.

134 Gabriel, Pere, *El moviment obrer...*, p. 9; Gabriel, Pere, *Entorn el moviment ...*, p. 106; AIT, *Extracto de las actas del segundo Congreso Obrero de la Federación Regional Española (Edición facsimil)*, Saragossa, *El Dia*, 1987, p. 45.

135 Avilés, Juan, *Op. cit.*, p. 24-26.

136 Álvarez Junco, José, *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*, Madrid, Siglo XXI, 1976, p. 438.

anarquista es van intensificar a les zones rurals, com Andalusia o la Part Forana de Mallorca. La preocupació per atreure els pagesos a la internacional obeïa a la confiança de Bakunin en les seves possibilitats com a agents revolucionaris.¹³⁷ Els aliancistes creien que un aixecament aïllat de caràcter espontani, en un context d'instabilitat com era el del Sexenni, podia transformar-se en l'inici de l'esperada revolució si la seva acció a l'ombra aconseguia expandir-lo com una reguera de pólvora. Perquè fos factible calia una forta vertebració territorial de l'AIT, escampar, tant com fos possible, les seves federacions locals i obtenir el suport de la pagesia. L'AIT arribà a crear una potent Unión de Trabajadores del Campo que coordinava totes les seccions de pagesos de les seves federacions. La creença en el potencial revolucionari de la pagesia explica l'interès de la Comissió Federal per Lluçmajor i pels seus pagesos.

Quan a Alcoi, el juliol de 1873, alguns membres de la Comissió van pensar que l'esclat d'una insurrecció en aquella contrada podia desencadenar una revolució generalitzada, Francesc Tomàs s'hi oposà. Creia que l'AIT no estava preparada i que calia continuar agrupant les masses d'obrers i pagesos en una potent organització de classe. No volia posar-ho tot en perill per accions parcials i prematures.¹³⁸ Ho manifestava en una carta dirigida als internacionalistes belgues en resposta a la petició de consell respecte a la viabilitat d'un intent revolucionari similar al posteriorment desenvolupat a Alcoi:

«(...) consideramos todo movimiento revolucionario aislado un movimiento prematuro, que tiene pocas probabilidades de un éxito satisfactorio (...) creemos que la situación de las demás federaciones será idéntica a la nuestra, no tendrán fuerza suficiente ni para iniciar un movimiento, como tampoco para secundarlo.»¹³⁹

137 Álvarez Junco, José, *Op. cit.*, p. 439-440.

138 En la circular del 20 d'octubre de 1872 Francesc Tomàs ja mostrava aquesta actitud prudent en rebutjar la vaga general promoguda pels republicans intransigents a Barcelona: «No tenemos todavía la fuerza ni la organización necesaria para destruir todas las injusticias, y por eso, (...) es necesario organizar a los trabajadores todos», text reproduït per Carlos Seco Serrano «Los Orígenes del Movimiento Obrero Español», *Anales de Historia Contemporánea*, 5, p. 24.

139 Aquesta afirmació tan significativa apareix a la carta núm. 783 enviada al Consell Federal dels Valls Vesdre-Verviers (Bèlgica) per Tomàs en qualitat de secretari de l'exterior el 09/06/1873. AIT, *Cartas, Comunicaciones y...* V, p. 34.

En aquesta carta, Tomàs també afirmava que si la FRE seguia creixent «dentro de dos años (...) tendrá la suficiente fuerza para derribar a todas las instituciones de esta infame sociedad burguesa» i els proposava un poc de paciència i posposar els seus plans: «sufrir un poco más la miseria de la que sois víctimas, con objeto de que la Italia, la Francia, la Suiza, la Inglaterra y la España pudieran ayudaros». El fracàs de la insurrecció d'Alcoi va confirmar l'encert d'aquestes impressions. Per això, un cop va escapar d'Alcoi i aconseguí ocultar-se a Madrid, es llançà tant a la reconstrucció de l'organització com a una expansió que creés una xarxa de federacions prou densa com perquè una futura insurrecció espontània no acabés en un nou fracàs. En aquest context hem d'entendre els esforços de setembre de 1873 per crear una secció de pagesos a Lluçmajor.

A més a més, per a la viabilitat de la societat anarcocol·lectivista que es pretenia crear, era vital estendre les federacions internacionalistes arreu del territori. Tal com anunciava la carta enviada a Lluçmajor, la producció agrícola i industrial passaria a estar en mans de les societats obreres i camperoles i, per evitar el caos, calia una presència el més uniforme possible de totes les federacions i seccions de l'AIT que fes possible l'assumpció amb garanties del control de l'economia per part del proletariat. Només així l'Aliança podria complir la seva missió d'organitzar l'anarquia. Sense l'existència de federacions internacionalistes a llocs com Lluçmajor, Manacor, Andratx, Alaró, Pollença o Selva seria inviable.

6. Conclusions

El moviment obrer llucmajorer va ser iniciat durant el Sexenni per un seguit de personalitats i associacions vinculades al PRDF. Però aviat el missatge internacionalista va calar en un poble on, segons Bibiloni, circulaven les obres de Proudhon. Entre 1870 i 1874 republicans i anarquistes rivalitzaren pel control del proletariat industrial i agrari llucmajorer. Tot i l'evident influència de l'internacionalisme a Lluçmajor, pens que la tesi de Pere Gabriel i de Catalina Martorell, segons la qual l'hegemonia republicana sobre l'obrerisme forà mai

fou amenaçada, és essencialment correcta. Crec que s'ha demostrat que és molt poc probable que mai hi hagués una veritable federació o secció d'oficis de la Internacional a Lluçmajor. Però és molt possible que hi haguera una notable participació i influència de l'anarquisme almenys en una societat llucmajorera, la de treballadors del camp La Felicidad. Tanmateix, aquesta influència sembla més arrelada en el «moderat» Proudhon que no pas en el revolucionari Bakunin, la qual cosa explicaria la incapacitat d'una FRE de l'AIT dominada pel bakunisme per estendre la seva organització territorial a llocs com Lluçmajor. Aquest fet, extensible a la major part del territori espanyol, bé sigui pel domini republicà de la classe obrera o pel caràcter més proudhonià dels anarquistes, va determinar la inviabilitat de l'estratègia revolucionària del bakunisme aliancista. La precipitació de l'aixecament internacionalista d'Alcoi en un moment en què la xarxa de federacions locals de l'AIT encara no estava prou desenvolupada n'explica el fracàs i fou el pretext dels republicans per reprimir i acabar il·legalitzant l'internacionalisme. L'intent de revertir la situació en el qual s'insereixen les últimes gestions de Francesc Tomàs per implantar l'organització internacionalista a Lluçmajor no fou possible, ni en l'àmbit local ni en l'estatal. Però tal volta a La Felicidad aquells que havien començat junts el camí de la defensa dels drets dels treballadors es retrobaren, després d'anys de desavinences, novament units pel retorn al monopoli del poder de l'oligarquia tradicional que posà fi als somnis de democràcia i justícia que sens dubte compartien.

Bibliografia

AIT (1969): *Actas de los Consejos y Comisión Federal de la Región española (1870-1874), tomo II. Transcripción y estudio preliminar por Carlos Seco Serrano*. Barcelona: UB. Publicaciones de la Cátedra de Historia General de España.

(1972): *I Congreso Obrero Español. Estudio preliminar y notas de Víctor Manuel Arbeloa*, Barañain, Víctor Manuel Arbeloa.

(1972): *I Congreso Obrero Español. Barcelona. Estudio preliminar y notas de Victor Manuel Arbeloa*, Barañain, Ed. Victor Manuel Arbeloa.

(1979): *Cartas, Comunicaciones y Circulares de la Comisión Federal de la Región española, III (enero-marzo, 1873). Transcripción, estudio preliminar, notas e índices por María Teresa Martínez de Sas*. Barcelona: UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea.

(1985): *Cartas, Comunicaciones y Circulares de la Comisión Federal de la Región española, V (mayo-octubre, 1873). Transcripción, estudio preliminar, notas e índices por María Teresa Martínez de Sas*. Barcelona: UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea.

(1985): *Cartas, Comunicaciones y Circulares de la Comisión Federal de la Región española, VI (octubre-diciembre, 1873). Transcripción y estudio preliminar por María Teresa Martínez de Sas*, Barcelona, UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea.

(1987): *Cartas, Comunicaciones y Circulares de la Comisión Federal de la Región española, VII (enero-abril, 1874). Transcripción y estudio preliminar por María Teresa Martínez de Sas*, Barcelona, UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea.

(1987): *Estracto de las actas del segundo Congreso Obrero de la Federación Regional Española (Edición facsimil)*, Saragossa, El Dia, 1987

ÁLVAREZ JUNCO, J. (1976). *La ideología política del anarquismo español*. Madrid: S. XXI.

AVILÉS, J. (2013): «Bakunin y sus organizaciones revolucionarias en la sombra», *Alcores: revista de historia contemporánea*, 15, p. 21-40.

BIBILONI, M. (1871): *La revolución de setiembre en Mallorca*, Palma, Imprenta Felipe Guasp.

ELS OBLIDATS (2011). *Els invisibles. Diccionari de militants, organitzacions i sindicats llibertaris de les Illes Balears*. Mallorca. Edicions El Moixet Demagog.

FUENTE MONGE, Gregorio de la (2007): «Monarquía y República en la España revolucionaria (1868-1873)». A: LARIO, Ángeles (Coord.), *Monarquía y República en la España contemporánea*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2007, p. 205-230.

GABRIEL, Pere (1973) *El moviment obrer a Mallorca*. Barcelona. Curial.

-(1975): «Entorn del moviment obrer a Mallorca el segle XIX (I)», *Randa*, 1, p. 89-128.

-(1976): «Entorn del moviment obrer a Mallorca el segle XIX (II)», *Randa*, 1, p. 101-122.

-(1992): *Llucmajor i les associacions populars i obreres, 1866-1916*, Llucmajor: Ajuntament de Llucmajor.

-(1996): *El moviment obrer a les Balears (1869-1936)*, Mallorca: Edicions Documenta Balear.

LEVI, G. (2018): «Microhistoria e Historia Global». *Historia Crítica*, 69 (2018), pp. 21-35.

LIDA, C. (1972). *Anarquismo y Revolución en la España del XIX*. Madrid: Siglo XIX.

LORIGA, S. (2015): «La escritura biográfica y la escritura histórica en los siglos XIX y XX», a Burdiel, Isabel; Foster, Roy (Eds.) *La biografía en Europa. Nuevas perspectivas*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 2015, pp. 15-46.

MARTÍNEZ DE SAS, M. T. (1985): «Introducción», a AIT, *Cartas, Comunicaciones y Circulares de la Comisión Federal de la Región española, VI (octubre-diciembre, 1873)*. *Transcripción y estudio preliminar por María Teresa Martínez de Sas*, Barcelona, UB. Publicaciones del Departamento de Historia Contemporánea, p. I-XXXI.

-(1998): Francisco Tomás Oliver. «Notas sobre la vida de un internacionalista». a AA.VV. *Profesor Nazario González: una historia abierta*. Barcelona: UAB, p. 200-207.

MARTORELL FULLANA, C. M. (2013): «Federales e Internacionales: la organización del primer movimiento obrero en Mallorca durante el sexenio democrático, 1868-1874». A: CASTILLO, Santiago (ed. Lit.), *Mundo del trabajo y asociacionismo en España: collegia, gremios, mutuas, sindicatos*, Asociación de Historia Social (dir. Congr.), 2013,

-(2015) *El republicanisme federal i la cultura liberal democràtica a Mallorca (1840-1900)*. Tesi doctoral s.p. Universitat Autònoma de Barcelona.Z

-(2017): «La forja d'una cultura republicana democràtica i popular a Lluçmajor durant el segle XIX». A: *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals*, Volum 1, Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor, p. 99-118.

MUIR, E. (1998): «Observar les petiteses». A: COLOMINES, Agustí, OLMOS, Vicent S. (ed.) *Les raons del passat. Tendències historiogràfiques actuals*, Catarroja, Editorial Afers, 1998, pp. 183-208.

PEÑARRUBIA, I. (2005): *El Sexenni Democràtic (1868-1874)*, Mallorca, Documenta Balear.

ROSSELLÓ VERGER, V. M.^a (1964): *Mallorca, el sur y sureste*, Mallorca, Cambra de Comerç.

SECO SERRANO, C. (1986): «Los Orígenes del Movimiento Obrero Español», *Anales de Historia Contemporánea*, 5, p. 11-26.

TERMES, J. (1972): *Anarquismo y sindicalismo en España. La primera Internacional 1864-1881*. Barcelona, Ariel.

TERRASSA, J. (1979): «Francesc Tomàs i Oliver: Apunts històrics sobre anarco-sindicalisme». *Randa*, 8, p. 152-195.

TOMÀS OLIVER, F. (2018): *Del nacimiento de las ideas anarco-colectivistas*. Palma. Calumnia.

VIDAL NICOLAU, Antoni. (2012): *La fabricació de calçat de pell a Lluçmajor. Els orígens de l'expansió industrial (1870-1936)*, Lluçmajor, Ajuntament de Lluçmajor.

-(2018): «El Sexenni Revolucionari a Lluçmajor (1868-1874) i la seva influència sobre el socialisme al primer terç del segle XX a Lluçmajor». A: *Actes de les I Jornades d'Estudis Locals de Lluçmajor*. Lluçmajor: Ajuntament de Lluçmajor, p. 45-51.

WOODCOCK, G. (1979): *El anarquismo*, Barcelona, Ariel.

Apèndix

RIVETS

A Catalina Bauzà Amengual
 A Úrsula Clar Bauzà
 A Jerònia Cabot Avellà
 Les dones treballadores que han marcat la meva vida

Pròleg

...

Rivet:

1 1 m. [LC] Cinta amb què es guarneix i es reforça la vora d'una roba, d'un calçat. *Una peça de vellut amb rivets de seda.*

RIVET m.

Riu petit (Maestrat, Cast.). a) *topon.* **El Rivet:** torrent que travessa el terme de Torreblanca.

Rivet: (A Lluçmajor mitjan segle xx)

Riu de gent que baixa passeig amunt cap a plaça, devers les dotze del migdia, amb colles de sis, set o vuit persones.

Són obrers i obreres de les fàbriques de sabates de la vila que van xerrant i comentant la jornada, es fan costat i comparteixen inquietuds, problemes i il·lusions.

Duen el pas accelerat, potser encara han d'acabar de preparar el dinar, tal volta curar una nafra o sargir un calcetí al fill.

O van en bicicleta i toquen el timbre per obrir-se pas, o per cridar l'atenció a una colla d'al·lots que riuen i van de bracet contant confidències.

Altres van un poc a peu rossec per la vorera mentre esperen cobrar les tres pessetes.

Encara arriba el darrer ressò llunyà de la sirena.

Els riuets, talment com petits capil·lars, desemboquen a les cases properes i llunyanes del centre neuràlgic del poble i, passat un temps, massa poc, refan el camí per tornar anar a trobar-se amb la sirena, l'olor de pell i de suor i el renou de les màquines...

AQUELLA ESTANÇA

*A Maria Magdalena Nieto
i a Joan Ramis, comissionats
de l'exposició Lluçmajor Sabatera,
i a tots aquells que, en veure
l'estança de La rivetera,
vessaren una llàgrima.*

En veure el bolic
damunt la cadira
de bova i de nord
retorn al meu cau:
carrer d'en Batlet,
rere la vidriera.

Veig el bigalot,
soletes, patrons,
el llum d'alumini,
i aquella plagueta,
bobina i agulles,
el rodet de fil,
retorn a aquell pis,
la sala petita
prop del passadís:
Carrer d'Olivera...

En veure la marca
de davant la màquina,
pots d'al·lusió,
un diari a terra
per no fer brutor,

el didal, el cove,
corretja, pedals...
retorn a la cambra
que hi havia allà dalt
tot just en haver
pujat una escala
de la casa antiga
que és prop del Cap Puig.

I aquell calaixet
de davall la màquina
que dins contenia,
vora les ulleres
que hi havia a l'estoig
qualque caramel;
la mare agafava
el martell i el feia trossets
desfeia el paper,
llavors repartia
un bocí perhom
perquè així retia
més la llepolia.

La cadira baixa,
la *camilla*, el plec
i aquella rondalla
que pertot sonava
perquè un tal Francesc
dit de Borja Moll,
la passà per malla,
fugí del control.

Retorn a l'estatge
del carrer Major
o a qualsevol casa
si és de Lluçmajor.

LA NOTA

A Úrsula Clar Bauzà, MARE.

La mare somriu
 i diu: A la fi
 s'ha acabat això!
 i ja pots anar
 a entregar la nota.

Uns rivets perfectes.

I l'olor de pell
 i «d'alusió»
 Il·lusió forta
 il·lusió fluixa,
 com en deia jo.

Encaixa un dins l'altre
 cada parell fet.

Tal com si fos ara
 veig el drap antic:
 quadres blancs i negres
 i marrons, farcit
 de feina de dona
 o altrament dit:
 mocador
 de bolic!
 Amb la bicicleta
 vaig a can Morey.
 N'Aina, amb atenció
 revisa la nota,

jo esper la sentència
amb el cor estret.

Molt bé ho fa ta mare!
Em diu amatent
i em dona un sobret
que jo guard amb cura
i, en ser a ca nostra,
comptam els doblers
que la mare guanya
a copet a copet.

Bigalot, martell.

I ara encara sent
aquell seu tec, tec...
i el so de la màquina
i cada ripunt,
retenc una llàgrima
amb el cap amunt!
Arriben les fires
i els quatre bitllets
són per les goril·les
amb pilota verda
inclosa en el preu,
que per anar a escola
saps que són un deu.

Dins el mocador
de bolic m'hi posen
«deures» que ma mare
ara haurà de fer
en haver rentat,
mentre l'olla bull,
en haver escurat
i aclarit l'embull

que se'm posa al cap
 en haver «garnat»
 ben bé la carrera,
 en haver planxat
 i en haver acabat
 d'anar-me darrere
 i haver preparat
 dinar i berenar
 i abans de sopar
 i en haver sopat.

Tec-tec i rum rum
 dia rere dia...
 I hora d'emplenar
 aquell qüestionari
 La mare què fa?
Sus labores, deia,
 i fora assegurar.

Fa més de mig segle
 que això va passar.

TREBALL EN EQUIP

S'ajuntaven per no estar totes soles
i s'anaven repartint la feina.
La mare era a la màquina de rivetera
la veïnada aferrava i picava
amb un martell que tenia la base
rodona i plana,
el bigalot sobre les cuixes...
S'ajuntaven i compartien vida.
Es contaven secrets inconfessables,
es donaven consells,
a estones reien,
i passaven hores assegudes
a la galeria que pegava al corral,
amb un braser
o l'estufa de gas.
Passava un celistre
per les esclètxes de les vidrieres.
A voltes s'embolicaven una flassadeta.
Els fills, en sortir d'escola
travessàvem els dos aiguavessos i el menjador
i ens trobàvem a la galeria.
Berenàvem.

ESCOLTAVA CANÇONS...

A Rosa Martínez

Escoltava les cançons de Camilo Sesto
mentre ripuntava.
Estava atenta al bres de la germana,
li feia farinetes i l'ensenyà a xerrar.
Tenia el dinar cuit en arribar els seus pares.
En acabar la nota anava al jardinet
a festejar,
a riure i a fer festa amb els amics...
Era romàntica i sensible
i molt bona persona.
Hauria pogut estudiar exactes.
Les matemàtiques eren el seu fort,
però se li va girar feina
i aquelles cançons que escoltava
mentre ripuntava
la feien molt feliç.
Es va casar jove.
Ara sura dins l'aire.

CALAFAT ALÒS

Tothom hi cabia
en aquell piset
d'escala difícil.
I ple d'alegria
et rebia dret
amb el davantal
de cuiro posat
l'amo de la casa.

Ell rere la taula
amb un «ideal»
a la boca, deia:
Com anam?
La madona reia
mentre ripuntava.
A voltes un cant
seguia els seus llavis
i la rondinava.

I sols no calia
demanar permís:
Omplíem la casa
sense previ avís
totes les amigues
en sortir d'escola,
allà berenàvem
de qualsevol cosa.

Un llitet petit,
discos, la guitarra.

La música omplia

la petita estança
que olor desprenia
de pell i de cola,
que color tenia
de negre i marró
i de distints ocres,
que tacte tenia
de pell bona i suau...
allà se sentia
el so del ripunt
i com resseguia
el patró, ja a punt.

L'olor del sopar
que entre tira i tira
havia cuinat
la mà de la mare,
mare de l'amiga.

DISSABTE

Se'n va a ca na Brou:
Cap de llom, bistec de bou
carn capolada mesclada,
i costelletes de xot!
I sis unces de cuixot
Ha cobrat la setmanada!

Del paper d'estrassa,
de color beix fosc,
surten les pessetes
perquè ja és dissabte!
Ja té per pagar
la perruqueria,
la roba i el pa...
Sap que els doblerets
costen de guanyar!

Amb els peus inflats,
l'esquena cruixida,
va a ca na Canals,
o va a sa Raval,
a can Fogó, a plaça
cap a ca n'Sbert
i es compra la falda
que té ben ullada
ja fa més d'un mes.

I se'n va a can Jordi:
Un quart de cafè!
Dues avellanes
donen a la nina
que ara bé insisteix:
Jo en vull més! i mira
la mare somrient.

Avui és dissabte
feim el cor content.

Va cap a ca seva
tota carregada.

Perquè ja ha cobrat
LA SETMANADA.

CARRERANYS

Carreranys de formigues
recorren la pell
que queda ripuntada
de per vida.

Tot plegat
vestirà uns peus delicats,
que —calçats en la justa mida—
recorreran el ball
fent giravoltes,
travessaran carrers,
aniran a la plaça
i tornaran a casa
cansats, però riallers
sense tenir ni idea
de les mans
que, fitorades a la màquina Singer,
feren els
carreranys de formigues.

DOCTOR ZHIVAGO

A Àngela Font, mare de na Margalida Mezquida

*Laa, ra, lara,
laralara, lara
Laa, ra, lara,
la ra la ra, la ra..*

Feia rivets
mentre cantussejava la tonada
de *doctor Zhivago*.

Duia el ritme
amb el pedal de la màquina de cosir.

S'aturava de fer feina
des del moment que nosaltres
li demanàvem
que ens donàs ingredients del rebost
per jugar a cuinetes.

S'hi tornava a posar
reprenia la feina i el xiuxiueig.

Laralarà, larà!

PADRINA CATALINA

Na Catalina xapava un cabell i era analfabeta.
Treia comptes de cap i criava conills
que venia als veïnats per treure un sobresou.

Dona TREBALLADORA elevada a l'infinit,
va ser molts d'anys madona de possessió.
Qualque any, per Sant Miquel,
baratava de terres i senyors.
Va voler que sa filla fos rivetera,
així, no faria cap falta que sortís de ca seva.
Llavors, quan vingué al poble
va anar a triar bessó
i en acabar el jornal
m'ensenyava cançons i em feia moixonies.

A l'hora de signar, signava amb una X
com faig jo ara per retre-li homenatge.
Em menava a can Ximena a escoltar gloses
i sabia molt bé allò que fou primer
Perquè **va ser primer l'enteniment que la lletra!***

Poc abans de morir em va picar l'ullet.
Fou ella qui em comprà la màquina d'escriure.

X

**Mestre Antoni Lleó*

LA MÀQUINA

Potser li havíem d'haver comprat
una màquina de cosir,
en comptes d'una d'escriure.
La veus, ara tot lo dia escriu
i, qui sap, qualsevol dia,
en lloc de ripuntar devora, tu,
serà lluny i haurà volat,
se n'haurà anat del poble.
Les paraules de la padrina
foren premonitòries.
A hores d'ara,
de totes formes,
tampoc no podria ser rivetera.
Mai no sabem
que ens depara el futur.
Ara faig rivets i solcs amb les paraules.

PASSAR CAPS

Les perruqueres que no coneixen
el verb *rebejar*, passen caps
tot just en haver-los ensabonats
i després del massatge de precepte.

Certs obrers passen del cap,
—no sens motiu—
però el cap els fa fora.
Els diu que és pel seu mal cap
i té raó. Sempre té raó.

Els soldats veuen passar caps
i escometen seriosos
tots els comandaments que passen
tot fent un gest
amb les mans i els peus.

Els pescadors passen caps de corda
i fan nusos de mariner
que són ben variats
i nombrosos.

Els pagesos també en passen,
de caps,
amb un vencís o amb corda de pita.

Les riveteres passen caps,
O els fan passar a les criatures.
ja no hi ha res més senzill:
amb una agulla estires
el darrer fil del punt,
i, una vegada tret, fas un nus.

No us havia passat mai pel cap
aquesta munió de possibilitats?

De cap manera.
Dins quin cap cap, cap,
això que cap en aquest cap?

LA NOSTRA ELIONOR

*L'Elionor tenia
catorze anys i tres hores
quan va posar-se a treballar.
Aquestes coses queden
enregistrades a la sang per sempre.
Duia trenes encara
i deia: «sí, senyor» i «bones tardes».
Miquel Martí i Pol.
La fàbrica*

La nostra Elionor nomia Margalida,
no va conèixer el pare.
Tot just haver nascut
l'anaren a cercar
i el varen trobar mort a una cuneta.

La nostra Elionor va estudiar poc temps
a ca les monges,
ben aviat va haver de dur doblers a casa.

Aprenqué de rivetera,
Aprenqué de callar,
Aprenqué d'espolsar-se
de sobre
la peresa i els homes,
es posà les cucales
i aprenqué a treballar com una bèstia.

L'any mil nou-cents setanta-cinc,
un dia de tardor,
va mirar al seu voltant
i va somriure!
Es va vestir de roig
i aprengué a gaudir de la vida.

La nostra Elionor nomia Margalida.

EL CANT DE LES SIRENES.

*«[...]Sent com sonen les sirenes
d'un migdia prou llunyà,
al·lots que surten d'escola,
sabaters i riveteres
que fan via conversant»*

El cant de les sirenes
no els fa perdre el seny,
massa elles saben què volen.

Surten de la fàbrica.

Frissen d'arribar a ca seva
i en arribar-hi, segueixen treballant.

Surten de ca seva
se'n tornen a la fàbrica.

Frissen, surten, treballen
Surten, treballen, frissen.

El cant de les sirenes
no els fa perdre el seny,
massa elles saben què volen:
Llevar-se la darrera lletra de damunt,
pagar el lloguer de la casa,
comprar un piset a s'Arenal...

2a part:***Endevinalles¹***

Era plana, fina i forta,
 era per *al·lusionar*.
 Tot d'una, en obrir la porta,
 sabies que es va emprar.

Amb Super Glue d'aquells dies,
 D'un perfum ben prohibidor,
 empastissàvem les vides
 tal i com deia el patró.

Eren grosses i feixugues
 i s'ajuntaven enmig,
 un forat per a dos dits
 i la resta: talladures.

Va i ve repetidament
 llança el fil amb una agulla
 i calcula exactament
 el punt del rivet que duia.

Va llavorant pas a pas
 la vorera de la pell.

Deixa un tros ben prim, sobre ell,
 ja pots *al·lusionar*
 i, després de doblegar,
 vas picant amb el martell.

Corretja de cuiro prima
que va enganxadeta al peu
i al genoll, i s'aproxima
a les mans d'aquell que treu
de pell i sola sabates,
amb manya, que no té preu.

El sabater va alenat
de cap a cap de jornada
per donar menjar als infants,
per mantenir la mainada.

Alena i no acaba mai
i alenat el temps li vola.

El mànec de fusta roda
i amb punta de doble tall
surt del seu amagatall
l'eina que s'endevina d'hora.

Singer fou un impostor,
estava gras, duia barba,
era empresari i actor
i va fer la vida amarga
al vertader inventor
de l'objecte a endevinar.

Fou Elias Howe qui inventà
l'eina de la rivetera.

Quina eina creus que serà?
A totes les cases hi era.

(Malgrat la comparació...
No és cometagiroavió)

És com un gall, té una cresta
amb puntes de tota mida
i quan la cresta es gira
fa forats sense fer gresca!
Uns forats que serviran
per posar cordó al calçat
i, una vegada passat,
d'ell no se'n recordaran.

Si un bon calçat vol comprar
molt bé convé que s'hi miri
un trosset estret durà
—perquè el peu no se li giri,
perquè no es pugui espenyar—
just al voltant de la planta
o del flanc de la sabata,
una sola suau i maca,
i el virador que la viri,
doncs, bon virador serà.

De mànec suau i present
de fusta amb el cap de ferro
rodó i pla com cul de gerro
i que serveix per picar.

Un potet amb tap amb punta
conté líquid per untar
que serveix per fer callar
el renou que fa una junta
de peces per engranar.
Ell és prim com un fideu,
és fi i és ben mal de veure,
i alhora fort com un roure.
Una llança el fa passar
per així poder formar
un rivet, ho podeu creure?
Oi que és bo d'endevinar?

1 Solucionari: conxa, potet d'oli de màquina de cosir, fil de cosir, vira, martell de rivetera, foradador, màquina de cosir, alena, ronyadora, tirapeu, estisores, llançadora, al·lusió)

JORNADES D'ESTUDIS LOCALS
DE LLUCMAJOR

Ajuntament
de **Llucmajor**

Publicacions
Cultura

G CONSELLERIA
O FONS EUROPEUS
I UNIVERSITAT I CULTURA
S

Institut d'estudis
balearics